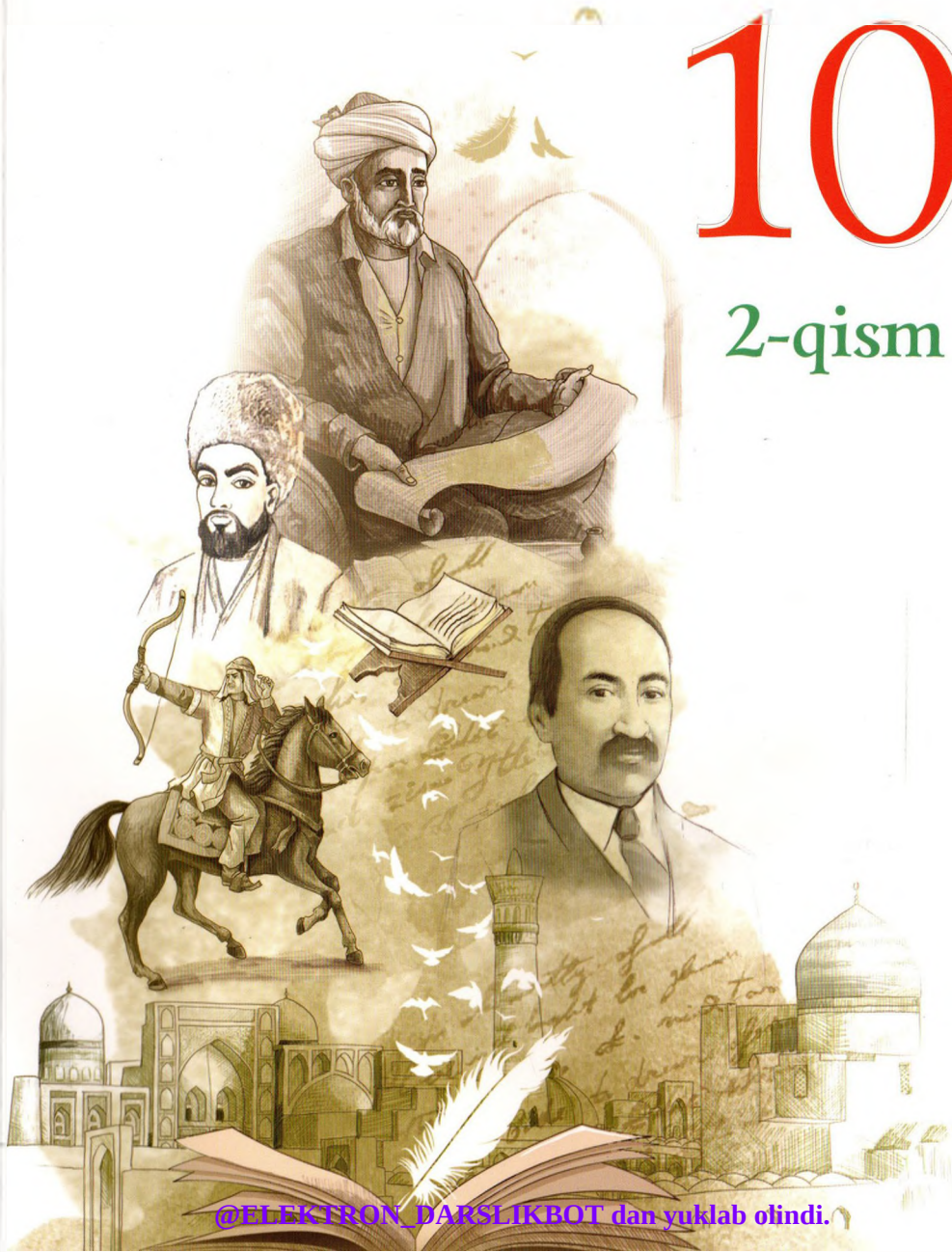

ADABIYOT

10

2-qism

ADABIYOT

10

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun darslik

2-qism

*O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi
nashrga tavsiya etgan*

Yangi nashr

Toshkent – 2024

[@ELEKTRON_DARSLIKBOT](#) dan yuklab olindi.

UO'K 821.512.133(075.3)
KBK 83.3(5O')ya72
M 54

Tuzuvchilar:

Zulxumor Mirzayeva, Komil Jalilov

Mas'ul muharrir:

Shuhrat Sirojiddinov – Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU rektori,
filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Ulug'bek Hamdam – O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti "XX asr adabiyoti va hozirgi adabiy jarayon" bo'limi mudiri, filologiya fanlari doktori, professor.

Zulayho Mamatqulova – Farg'ona viloyati Toshloq tumanidagi 15-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabining oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi.

Adabiyot (2-qism) [Matn]: 10-sinf uchun darslik / Z. I. Mirzayeva, K. Q. Djalilov. –
Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2024. – 168 b.

UO'K 821.512.133(075.3)
KBK 83.3(5O')ya72

*Original maket va dizayn konsepsiyasi
Respublika ta'lim markazi tomonidan ishlandi.*

XVII–XIX ASRLAR ADABIYOTI

- Boborahim Mashrab (XVII asr oʻrtalari – XVIII asr boshi). Gʻazallar
- Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874). Lirik
- Oʻzbek mumtoz adabiyotida ayollar
- Anbar Otin (1870–1906). “Risolay falsafayi siyohon”
- XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari oʻzbek adabiyoti (1850–1910)
- Muhammad Aminxoʻja Muqimiy (1850–1903). Lirik. Hajviyot. “Sayohatnoma”
- XVII–XIX asrlar jahon adabiyoti
- Aleksandr Pushkin (1799–1837). “Yevgeniy Onegin” sheʼriy romani

XVII asr

Turdi Farog'i ijodi

XVII asr

Boborahim Mashrab ijodi

XIX asr

Ogahiy ijodi

XIX asr

O'zbek shoirlari Nodira,
Uvaysiy, Dilshodi Barno ijodi

XIX asr birinchi yarmi

Yevropa va Amerika adabiyotida
romantizm davri: J. Bayron,
V. Gyugo, F. Kuper va
boshqalar ijodi

XIX asr 30-yillari

Yevropa va Amerika
adabiyotida realizm davri:
O. Balzak, Ch. Dikkins,
Mark Tven va boshqalar ijodi

XVII–XVIII asrlar

Yevropa adabiyotida ma’rifat-parvarlik davri. D. Defo, J. Swift, Volter va boshqalar ijodi

XVIII asr

Xo’janazar Huvaydo ijodi. “Rohati dil” dostonining yaratilishi

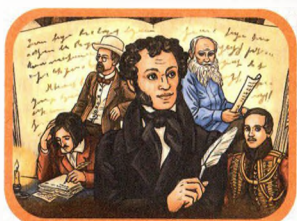
XIX asr

Gulxaniy ijodi. “Zarbulmasal”ning yaratilishi

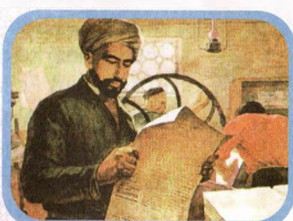
XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr boshi

Gyote ijodi. “Faust”ning yaratilishi

XIX asr

Rus adabiyotining oltin davri: A. Pushkin, N.Gogol, F. Dostoyevskiy va boshqalar ijodi

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshi

Muqimiy, Zavqiy, Furqat, Avaz O’tar ijodi. O’zbek adabiyotiga yangi mavzular va janrlarning kirib kelishi

BOBORAHIM MASHRAB (XVII ASR O'RTALARI – XVIII ASR BOSHI). G'AZALLAR

Mavzuni o'rganish jarayonida:

– Mashrab g'azallarining g'oyaviy va badiiy xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Tarixiy davr

XVI asrda Markaziy Osiyoda hokimiyat temuriylar qo'lidan shayboniylarga o'tdi. Shayboniylarning Movarounnahrda tashkil qilgan davlati Buxoro xonligi deb atala boshlandi. XVI asrda Xorazm (Xiva xonligi) o'z mustaqilligini tikladi, XVIII asrda esa ichki kurashlar natijasida zaiflashgan Buxoro xonligidan Qo'qon xonligi ajralib chiqdi. Shu tariqa Markaziy Osiyoda yagona markazlashgan davlat o'rniga uch mustaqil davlat paydo bo'ldi. Ular o'rtasida tez-tez nizolar kelib chiqar va bu nizolar xalqning tinkasini quritgan edi. Siyosiy parokandalik va tinimsiz urushlar o'lkadagi madaniy hayotning zaiflashuviga olib keldi. Shunga qaramay, XVII–XVIII asrlarda Buxoro, Samarqand, Yangi Urganch kabi shaharlarda bunyodkorlik ishlari olib borildi, qator tarixiy va badiiy asarlar yaratildi.

Muallif haqida

Boborahim Mulla Vali o'g'li (taxallusi – “Mashrab”, ya'ni “ishq sharobini ichgan”) XVII asr o'rtalarida Namanganda kambag'al oilada dunyoga kelgan (manbalarda uning tug'ilgan yili sifatida 1640-, 1647- yoki 1653-yillar ko'rsatiladi). Otasidan erta yetim qolgan Boborahim oiladagi moddiy qiyinchiliklarga qaramasdan avval maktabda o'qidi, so'ng din va falsafani chuqurroq o'rganish maqsadida Namanganda mashhur so'fiy eshon Mullo Bozor Oxund (Xo'ja Ubaydullo) va Qashqarda Hidoyatullo Ofoqxo'ja eshon qo'lida tahsil oldi. Ofoqxo'ja eshon dargohidan ketgach, umrini musofirlikda o'tkazdi, bir qancha shaharlarda bo'ldi. Ma'lumotlarga qaraganda, 1711-yilda Qunduzda (Balx viloyati, hozirgi Afg'oniston) hokim buyrug'i bilan qatl qilingan.

MASHRAB G'AZALLARI

Mashrabning o'ziga xos lirikasi mumtoz adabiyotimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan. Uning g'azallari asosida yaratilgan qo'shiqlar ham o'zbek musiqa san'ati xazinasidan munosib o'rin egallagan.

Eslang:

Mashrab g'azallari bilan kuylangan qaysi qo'shiqlarni bilasiz?

O'ylab ko'ring:

Mashrab she'rlarining xalq orasida mashhurligi sabablari nimada bo'lishi mumkin?

Tasavvuf haqida tushuncha

Mumtoz adabiyot, xususan, Mashrab lirikasini tushunish uchun tasavvuf (so'fiylik) ilmidan xabardor bo'lish lozim. Tasavvuf insonni komillikka yetaklovchi ta'limot bo'lib, unga erishish uchun bir necha bosqichlardan o'tish talab etiladi:

- shariat – barcha musulmonlar uchun majburiy bo'lgan islomiy qonun qoidalarga rioya qilish;

- tariqat – tirikchilikning barcha tashvishlaridan voz kechish hamda ixtiyorni pir-murshidga topshirib, poklanish yo'lida uning ko'rsatmalariga amal qilish (Mashrab ham Ofoqxo'ja eshonga qo'l bergan);

- ma'rifat – Allohni tanish;

- haqiqat – Allohga (Haqqa) yetishish.

Tasavvufning asosiy tushunchasi ishq bo'lib, uning ikki turi bo'ladi:

- majoziy ishq – Alloh yaratgan narsalar va mavjudotlarga (shu jumladan, boshqa insonga) nisbatan ishq;

- haqiqiy (ilohiy) ishq – Allohga nisbatan ishq.

Ishq ko'p holatlarda may obrazi orqali ham ifodalanadi: may ichish – oshiq bo'lish demakdir. Shunday ekan, may quyiladigan idish – ishqqa to'layotgan ko'ngil, mayxona – may ichuvchilar (oshiqlar) yig'iladigan joy, soqiy (may quyuvchi) esa may ichish (oshiq bo'lish) sirlarini o'rgatuvchi pir. Oshiq uchun yor, jonon vasli – Alloh jamolidir. Ishqning yuqori bosqichi majnunlik bo'lib, bu bosqichda oshiq o'zini unutish darajasiga yetadi.

***

Agar oshiqlik' im aytsam, kuyub jon-u jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon etsam, taqi ul xonumon o'rtar.

Kishiga ishq o'tidin zarraye tushsa bo'lur giryon,
Bo'lur besabr-u betoqat, yurak-bag'ri hamon o'rtar.

Nechuk toqat qilay, do'stlar, bu dard ila bo'lub hayron,
G'amim boshqa, alam boshqa, yuragimni nihon o'rtar.

Meni bexonumon tinmay kuyub har dam firoqingda,
"Nigoro!" deb oting aytsam ki, shavqingdin zabon o'rtar.

Qayu til birla, ey jono, sening vasfing bayon aylay,
Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarni chunon o'rtar.

Na qattig' kun ekan, dilbar, visolingdin judo bo'lmoq,
Mening ohim o'tig'a bul zamin-u osmon o'rtar.

Yurakda dard-u g'am qat-qat, ki menda qolmadi toqat,
Agar bir zarrasin bul vaqt desam, ishq bayon o'rtar.

Bu dard ila xarob o'ldum, kelib holimni so'rmaysan,
Unum chiqsa yurakdin bu tan-u jon, ustixon o'rtar.

Bu Mashrab dardini, jono, ki hech kim boshig'a solma,
Agar mahsharda oh ursam, behishti jovidon o'rtar.

taqi – tag'in,
yana

xonumon –
bor bisot,
boylik

giryon –
yig'loqi

zabon – til

qayu – qaysi
so'ngak –
suyak

ustixon –
et va suyak

jovidon –
abadiy

?

1. G'azaldan Mashrab uslubiga xos badiiy tasvir va lingvistik vositalar-ni toping. Ularning g'azal g'oyasini ochib berishdagi ahamiyatini izohlang.

2. Shoir aytmoqchi bo'lgan fikr nima? Bu fikr baytlarda qay tarzda ochib berilgan?

SHE'RIY SAN'ATLAR: TANOSUB, TAZOD, TALMEH

Ma'no jihatdan bir-biriga bog'liq, bir-birini taqozo qiladigan tushunchalarni (*gul – bulbul, bosh – soch* singari) qo'llash san'ati **tanosub** ("munosib", "mutanosib") deyiladi. Masalan, Atoiy g'azalidan olingan ushbu baytda "cherik" (qo'shin), "mulk", "oldi", "ittifoq" so'zlari ma'no jihatdan bir mavzuga (harb mavzusiga) oid bo'lib, tanosub san'atini hosil qilgan:

*Zulfig cheriki jamol mulkin
Oldi ko'zing ittifoqi birla.*

Ma'no jihatidan bir-biriga zid tushunchalarni (*hayot – o'lim* singari) qo'llash san'ati **tazod** ("zid qo'yish", "qarshilantirish") deyiladi.

*Gahe tobtim falakdan notavonlig',
Gahe ko'rdim zamondan komronlig'.*

Alisher Navoiy

Ushbu baytda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan *notavonlig' – komronlig'* (baxtiyorlik) so'zlari tazod san'atini hosil qilgan.

Mashhur tarixiy yoki afsonaviy voqea yoki qahramonlarga ishora qilish **talmeh** ("nazar solmoq") deyiladi. Misol uchun:

*Judolig' aylar ekansan, oyo Laylivashi Shirin,
Ne deb avval o'zungg'a man g'aribni oshno qilding.*

Xo'janazar Huvaydo

Ushbu baytda muallif yorga murojaatida "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun" dostonlari qahramonlariga ishora qilmoqda.

Quyida keltirilgan "Sig'mamdur" radifli g'azalida tanosub, tazod va talmeh san'atlari qo'llangan o'rinlarni toping. Mazkur san'atlar qay darajada g'azalning umumiy g'oyasini ochib berishga xizmat qilmoqda?

***

Ajab majnun erurman, dasht ila sahrog'a sig'mamdur,
Dilim daryoyi nurdur, mavj urub dunyog'a sig'mamdur.

majnun – telba

Shariat ham, tariqat ham, haqiqat mendadur mavjud,
Chu sultoni azaldurmanki, arshi a'log'a sig'mamdur.

arshi a'lo –
osmonning
yuqori qavati

Xalil oso bu yo'lda otashi Namrud – me'rojim,
Hamon durri haqiqatmanki, har daryoga sig'mamdur.

oso – kabi,
singari

Rizo mulkidaman, halqumni tuttum tig'i Akbarga,
Bu yo'lda signayi poki Zabehullog'a sig'mamdur.

siyna – ko'krak

Agarchande ziyorat qilmadim men Ka'bayi zohir,
Tariqat hojisisurmanki, Baytulloga sig'mamdur.

Baytullo –
Ka'ba

Gahi bo'ldum faqir-u, gohi shoh-u, gah gadodurman,
Ajab devonaman, fardoki mahshargohg'a sig'mamdur.

fardo – ertaga

Maqomi hayrat ichra gohi xudman, gohi bexudman,
Junun bozorida mastmanki, istig'nog'a sig'mamdur.

Gah o'rus, gohi cherkas, gohi mo'min, gohi tarsoman,
Ne kavnayni miyon-u "lo"i illollog'a sig'mamdur.

Mudom miskin erurman chun g'uloming –
Mashrabingdurman,
Meni bechora bu dunyo bilan uqbog'a sig'mamdur.

bexud – o'zini
yo'qotish

junun –
majnunlik

tarso –
nasroniy

kavnayn –
ikki dunyo

miyon – o'rta

"lo"i illollo –
"illollo" so'zi-
ning "lo"si

g'ulom – qul
uqbo – oxirat

Izohlar:

Shariat, tariqat, haqiqat – Haqqa erishish bosqichlari.

Xalil – Ibrohim alayhissalom.

Otashi, Namrud – shoh Namrud Ibrohim alayhissalomni kuydirish uchun yoqqan olov. Namrud olovi Allohning marhamati bilan Ibrohim alayhissalomga ziyon keltirmagan.

Me'roj – Muhammadning (s.a.v) Quddusdagi Aqso masjididan Alloh huzuriga osmonga ko'tarilishi.

Rizo – tariqatning so'nggi maqomi, o'z qismatida nima bo'lsa, hammasini Allohdan bilib, e'tiroz bildirmaslik.

Akbar (buyuk) – Allohning sifatlaridan biri.

Zabehullo – Alloh uchun qurbonlikka atalgan (Ismoil alayhissalom nazarda tutilmoqda).

Baytullo – Ka'ba.

Mahshargoh – dunyo tugagach, hamma insonlar tirilib, to'planadigan va bu dunyoda qilgan ishlari uchun so'roq qilinadigan joy.

Hayrat – tasavvuf maqomlaridan biri bo'lib, har bir narsadan, borliqdan hayratga tushish holati.

Istig'no – tasavvuf ta'limotida Haqqa erishish yo'lidagi vodiylardan biri.

"Mashrab – so'fiy shoir".
Shavkat Muzaffar
ishlagan surat

***

Bu tani xokini-yu ruhi ravonni na qilay?!
Bo'lmasa qoshimda jonona, bu jonni na qilay?!

Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?!
Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay?!

Urayinmu boshima sakkiz behisht-u do'zaxin,
Bo'lmasa vasli menga, ikki jahonni na qilay?!

Arshning kungurasin ustiga qo'y dum oyog'im,
Lomakondin joy olibman, bu makonni na qilay?!

Zarraye nuri quyoshdek bu jahon ichra tamom
Oshkoro bo'lmasa, sirri nihonni na qilay?!

Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lsa qo'lumda, ul tikonni na qilay?!

xok – tuproq
ruhi ravon –
inson ruhi
boda – may

behisht – jannat

zarraye –
bir zarra
nihon – yashirin

* Ibrohimdan qolg'on ul eski do'kon – Ka'ba nazarda tutilmoqda. Ibrohim alayhissalom Makkaga o'z o'g'li Ismoilni olib kelganda Alloh unga Ka'ba poydevorini tiklashni buyurgan. Ibrohim alayhissalom bu amrni bajargan va Baytulloh musulmonlar uchun ziyorati ibodat hisoblanadigan muqaddas joyga aylangan.

* Lomakon – makonsizlik. Alloh makondan tashqarida, U yaratgan barcha mavjudotlar esa makonda mavjuddir.

1. G'azalning asosiy g'oyasi nimadan iborat?
2. Har bir misra oxiridagi ritorik savol qanday vazifa bajarmoqda?
3. G'azalda qaysi she'riy san'atlar qo'llangan?

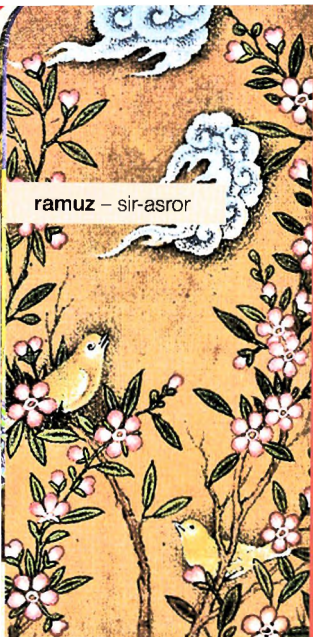
?

Quyidagi g'azallarni mustaqil tahlil qiling. Tahlil jarayonida lug'atlar, ensiklopediyalar va boshqa kerakli manbalarga murojaat qiling.

***

Namangondin ketar bo'lsam, meni yo'qlar kishim bormu?
G'ariblik shahrida o'lsam, meni yo'qlar kishim bormu?

Qani qavm-u qarindoshim, bu yo'lda bo'lsa yo'ldoshim,
Ko'zumdin oqizib yoshim, meni yo'qlar kishim bormu?

ramuz – sir-asror

Xo'tan – Sharqiy
Turkiston
(Qashqar)dagi
shahar
du – ikki
bihisht – jannat
shabiston –
kechasi,
qorong'ilik
shakkarfishon –
shakar sochuvchi
xoki turob –
qabr tuprog'i
mohi tobon –
jilvalanuvchi oy

Muhabbat sharbatini ichtim, qazondek qaynabon toshtim,
Bu foniyl dunyodini kechtim, meni yo'qlar kishim bormu?

Tushubdur boshima savdo, ramuzi ishqdin g'avg'o,
O'ziga ayladi shaydo, meni yo'qlar kishim bormu?

Turarga toqatim yo'qtur, yurarga holatim yo'qtur,
Yurakda ishq o'ti cho'qdur, meni yo'qlar kishim bormu?

Qarorim yo'q turay desam, Namangonda yuray desam,
Jahonni sayr etib kezsam, meni yo'qlar kishim bormu?

Bu miskin zor Mashrabni kishi holini bilmaydur,
Bu yerdin bosh olib ketsam, meni yo'qlar kishim bormu?

Jamoling ko'rgali keldim, ayo ey mehribon onam,
Mening uchun ado bo'lg'an yurag-u bag'ri qon onam.

Xo'tan dashtiga tushtum bul falakning gardishi birlan,
Eshitkil arzi holimni, men aytay senga, jon onam.

Ajoyib mehribonimsan, meni oromi jonimsan,
Murodi du jahonimsan, bihishti jovidon onam.

Meni bir jodu ko'zluk bul jahon ichra xarob etti,
Qadi sarv-u sanavbar, qoshlari misli kamon, onam.

Boshimga tushti bul savdo, bo'lubman bulbuli shaydo,
Shabistoni jahonda qumridek shakkarfishon onam.

Bu ishq o'ti xarob etti, yurak-bag'rim kabob etti,
Meni xoki turob etti yuzi mohi tobon onam.

Seni ko'p intizor ettim firoq o'tig'a, ey Ka'bam,
Tavofi Ka'bayi maqsuda keldim, dilkashon onam.

Iloho, avf qilg'aysan bu Mashrabning gunohini,
Tufayli onayi zorim, g'arib-u notavon onam.

GURUHLARDA ISHLAYMIZ

Mashrab g'azallarida ko'tarilgan asosiy g'oyalarni, bu g'oyalarni ochib berishga xizmat qiladigan kalit so'zlar, lingvistik va badiiy vositalarni solishtirib, quyidagi jadvalni daftaringizda to'ldiring. To'ldirgan jadvalingiz asosida Mashrab lirikasiga xos umumiy xususiyatlarni aniqlashga harakat qiling.

	Asosiy g'oyasi	G'oyani ochib berishga xizmat qiladigan kalit so'zlar	G'azalda qo'llangan til vositalari va she'riy san'atlar
"O'rtar"			
"Sig'mamdur"			
"Na qilay?"			
"Bormu?"			
"Onam"			

Mashrab g'azallari asosida yaratilgan qo'shiqlar ko'p-lab xonandalar tomonidan ijro etilgan. "O'rtar", "Men nola qilay...", "Ko'rsat jamoling mastonalarga", "Hech kima ma'lum emas" kabi qo'shiqlar shular jumlasidandir. Mashrab g'azallari asosidagi qo'shiqlarni topib tinglang. Tinglash asnosida qanday hislarni tuydingiz? Mashrab g'azallari asosida yaratilgan qo'shiqlarning o'ziga xosligi nimada deb o'ylaysiz?

MUHAMMAD RIZO OGAHIY (1809–1874). LIRIKA

Mavzuni o'rganish jarayonida:

– Ogahiy lirikasiga xos xususiyatlarni tahlil qilamiz.

Eslang:

XIX asr O'rta Osiyo mintaqasidagi xonliklar taqdiri va o'lkadagi madaniy-ma'rifiy hayot haqida nimalarni bilasiz? Bu davrdagi tarixiy-ijtimoiy vaziyatning keskin o'zgarishi sabablarini qanday izohlaysiz?

Tarixiy davr

XIX asr boshlarida Xiva xonligi taxtiga o'tirgan Muhammad Rahimxon I davrida bir qancha islohotlar o'tkazildi, bunyodkorlik ishlari olib borilib, soliqlar tartibga solindi. Xonning ilm-fan va san'at ahlini qo'llab-quvvatlashi natijasida bu davrda xattotlik san'atining o'ziga xos maktabi shakllandi, bir qator badiiy va tarixiy asarlar yaratildi, jahon adabiyotining ayrim namunalari tarjima qilindi. Muhammad Rahimxon I ning o'g'li Olloqulixon davrida ham bunyodkorlik ishlari davom ettirildi.

Dishan qal'a
(tashqi qal'a)
Olloqulixon
davrida
Xivani tashqi
hujumlardan
himoya qilish
uchun qurilgan.

Muallif haqida

Xorazm adabiy muhitining yirik siymolaridan biri, shoir, tarjimon va tarixchi olim Muhammad Rizo (taxallusi – Ogahiy) Xiva yaqinida tug'ilgan. Muhammad Rizo dastlab maktabda, keyinchalik madrasada tahsil olib, arab va fors tillarini, tarix ilmini puxta o'rgandi. 1829-yilda Olloqulixon tomonidan mirob (suv ishlari boshqaruvchisi) etib tayinlangan Ogahiy davlat ishlari bilan birga ijodiy va ilmiy faoliyatini ham olib bordi. Tarixchi sifatida amakisi, shoir va tarixchi Munis Xorazmiy boshlagan "Firdavs ul-iqbol" ("Iqbol bog'i") asarini yozib tugatdi va Xorazmda yashagan xalqlar tarixi, madaniy va ijtimoiy hayoti aks etgan tarixiy asarlar yozdi. Kaykovus, Sa'diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy va qator Sharq mumtoz adabiyoti vakillari asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildi. Uning lirikasi o'zbek adabiyoti taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etdi.

OGAHYIY LIRIKASINI TAHLIL QILAMIZ

Ogahiyning "Ta'viz ul-oshiqin" ("Oshiqlar tumori") devonidan shoirning o'zbek va fors tillarida bitilgan ishqiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-didaktik, tabiat tasviri va boshqa ko'plab mavzulardagi she'rlari o'rin olgan.

***

Manga zulm aylab, ul qotil ayon ohista-ohista,
Chekib tig'ini aylar qasdi jon ohista-ohista.

Ma'shuqning oshiqqa "ohista" zulm qilishdan maqsadi nima bo'lishi mumkin?

?

Jafosi zo'ridin ikki ko'zimdin oqti daryolar
Ki, qolg'oy ostida oning jahon ohista-ohista.

Oshiq to'kkan ko'z yoshlari tufayli jahonni suv bosishi tasvirida qanday badiiy san'at qo'llanmoqda?

?

Ulusga aylag'an zulmin ko'rib ondin hazar qilmay,
Kelib chekdim jafosin man yomon ohista-ohista.

ulus – xalq

Bo'lur hajrida zindon gar maning manzilgahim bo'lsa,
Guliston balki gulzori jinon ohista-ohista.

Yor hajridan zindonband bo'lgan lirik qahramon manzili guliston bo'lishiga umid qilishi to'g'rimi? Nima uchun?

?

To'lo bir jom tut lutf aylab, ey soqiyki, bu g'amdin
Qutulg'oyman ichib man notavon ohista-ohista.

Vafo yo'q dahr bog'ining gulida, berma ko'nglungni,
Bugun tongda ketar, ey bog'bon, ohista-ohista.

dahr – dunyo;
zamon

Yorning vafo qilmasligi va tongda oshiqni tark etishi sabablari nimada deb o'ylaysiz?

?

Emas gardunda ra'd ovozikim hijron tuni ichra,
Erur ul Ogahiy chekkan fig'on ohista-ohista.

gardun –
osmon, falak;
dunyo

SHE'RIY SAN'ATLAR: KITOBAT, ISTIXROJ, TASHXIS

Kitobat (arabcha “ko‘chirib yozmoq” so‘zidan) mumtoz adabiyotda keng qo‘llangan badiiy san’atlardan biri bo‘lib, bunda arab alifbosi harflarining yozuvdagi shakli biron narsa-hodisa yoki holatga o‘xshatilgan. Ma’lumki, arab alifbosi harflari to‘g‘ri, egri, yoysimon va doirasimon shakllardan iborat. Shuning uchun ham aksar hollarda shoirlar ularni yorning qomati, oshiqning bukilgan qaddiga o‘xshatishgan. Misol uchun:

*Ul alifdek qomatining hasrati
Dol yanglig‘ ayladi qaddim duto.*

Furqat

Mazkur baytda shoir ma’shuqasining tik qomatini arab alifbosidagi “alif” harfiga, o‘zining bukilgan qaddini esa “dol” harfiga qiyoslamoqda.

Istixroj (arabchadan, “keltirib chiqarmoq”, “so‘z yasamoq”) kitobat san’ati asosida hosil bo‘ladi: bunda arab yozuvidagi harflarni biron narsaga o‘xshatish bilan birga, bu harflarning yig‘indisidan so‘z hosil qilinadi. Misol uchun:

*Za’fdin qaddim “alif” bo‘ldi, ul ikki “lom”i – zulf,
Har yonimdin jilvagar, vah, ne ajab gar lolmen.*

Alisher Navoiy

Ushbu baytda shoir qaddi “alif” harfiga, yor zulflari esa “lom” harfiga o‘xshatilishi bilan birga, ikkita “lom” (l) va “alif” (o) harflaridan “lol” so‘zi hosil qilingan.

Tashxis (arabcha “jonlantirish” so‘zidan) – insonlarga xos xususiyatlarni jonsiz narsalar, hayvonlar, tabiat hodisalariga ko‘chirish. Misol uchun:

*Kun pardaga kirib yuzung oyi hayosidin,
Yig‘lar o‘zi-yu, orag‘a tortar sahobni.*

Lutfiy

Ushbu baytda kun – quyoshga insonlarga xos uyulish, yig‘lash xususiyatlari ko‘chirilgan.

Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina,
Qatlim uchun nas keltirur "nun" eltibon "sod" ustina.

Qilg'il tamoshu qomati, zebosi birlan orazin,
Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod
ustina.

Noz-u ado-u g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam,
Vah, muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina.

Man xastag'a jon asramoq emdi erur dushvorkim,
Qotil ko'zi bedod etar har lahza bedod ustina.

Ul gul yuzi shavqi bila shaydo ko'ngul shom-u sahar,
Bulbuldek aylar yuz navo ming nav'i faryod ustina.

Boshimg'a yoqqon g'am toshi mingdin biricha
bo'lmog'oy
Gardun agar ming Besutun yog'dursa Farhod ustina.

Ey shah, karam aylar chog'i teng tut yamon-u yaxshini
Kim, mehr nuri teng tushar vayron-u obod ustina.

Xoki taning barbod o'lur oxir jahonda necha yil,
Sayr et Sulaymondek agar taxting qurub bod ustina.

Ne jur'at ila Ogahiy ochg'ay og'iz so'z dergakim,
Yuz xayli g'am qilmish hujum ul zor-u noshod ustina.

mushkin –
mushk hidli; qora

nas – hukm

oraz – yuz

shamshod –
xushqomat,
qishin-yozin yashil
turadigan daraxt

ado –
noz-karashma

g'amza – ko'z
ishorasi

dushvor – qiyin

gardun – falak,
osmon

Besutun – Farhod
qazigan tog'ning
nomi

bod – shamol

xayl – guruh, to'da

noshod – shod
emas, g'amgin

**Izoh: arabcha "nun" va "sod" harflari birikishidan "nas" ("hukm")
so'zi hosil bo'ladi.**

ن **ص**
nun **sod**

1. G'azalda ma'shuqning qanday holati ifodalanmoqda? Bu holatni tasvirlash uchun qanday vositalar qo'llangan?

2. Birinchi baytda qaysi she'riy san'at qo'llangan? Arabcha "nun" va "sod" harflari qanday maqsadga xizmat qilmoqda?

3. Yor nega oshiqqa "qasd" qilgan? Uning noz-u qarashlarini lirik qahramon nega "ofat" demoqda?

4. Besutun tog'ini qazigan Farhodni, ixtiyorida shamollar bo'lgan Sulaymon alayhissalomni eslatish orqali qaysi badiiy san'at hosil qiligan? Shoir bu san'atdan qanday maqsadni ko'zlagan?

5. G'azalda yana qanday badiiy san'atlar qo'llangan?

Quyidagi g'azallarni mustaqil tahlil qiling. G'azallarning g'oyasiga, bu g'oyani ochib berish uchun qo'llangan badiiy vositalarga e'tibor bering.

Ashkima gar kanora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay,
Ohima ham shumora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Hardam ulusg'a lutf ila boqq'usi qahr ila, vale
Man sori bir nazora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Ishq eli ko'ngli dardig'a chora qilur, vale mening
Dardi dilimg'a chora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Hajrida za'fim o'ylakim, ohi hazinim o'tig'a,
Shu'la bila sharora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Jon labidin chu bermadi jismima, vahki qoshidin
Qatlima bir ishora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Ko'yiga borsam etgusi vaslig'a va'da, ul dog'i
Bo'lg'usi bora-bora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Tole'i ravshan o'zganing lutfi quyoshi nuridin,
Men kibi baxti qora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Bo'ldi sitorasi isig' xulqiga mehri yori garm,
Manda isig' sitora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.

Dedim: "O'lubtur Ogahiy ashki kanorasiz", dedi:
"Ashkima gar kanora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay".

ashk –
ko'z yoshi

kanora –
qirg'oq,
chegara

shumora –
son-sanoq

nazora –
qarash,
nazar tashlash

za'f – xastalik,
kasallik

sharora –
uchqun, alanga

sitora – yulduz
garm – issiq

***

Ilohi, har kuning navro'z bo'lsun,
Hamisha tole'ing feruz bo'lsun.

Bo'lub ayyomi navro'zing muborak,
Zamiring inbisotanduz bo'lsun.

Qilib partavfikanlik ayni adling
Quyoshoso jahonafruz bo'lsun.

Sango doyim bo'lub davlat qushi rom,
Shikorandoz-u dastomuz bo'lsun.

Adu-u vahshilarini sayd etarg'a
O'q-u tiyg'ing uqob-u yuz bo'lsun.

Kishikim, istasa sarkashlik etmak,
Boshi yo'lingda oning tuz bo'lsun.

Tarab mehri hamisha pok ko'nglung
Sipehr avjida markuz o'lsun.

Tarabgohing aro xayyoti gardun
Kaniz-u zoli xil'atdo'z o'lsun.

Ko'rub lutfingni, har tun Ogahiyning
Nasibi ishrati navro'z bo'lsun.

feruz – baxtli

inbisotanduz –
shodlik hosil qiluvchi

partavfikan – yorug'lik, nur
oso – yanglig', kabi
jahonafruz – jahonni yorituvchi

shikorandoz – ov qilinuvchi
dastomuz – qo'lga o'rgatilgan

adu – dushman
sayd – ov
uqob – burgut

tuz – to'g'ri

tarab mehri – xursandlik oftobi
sipehr avji – osmonning
cho'qqisi
markuz – o'rnatilgan

xayyoti gardun –
libos tikuvchi osmon
zol – kampir
xil'atdo'z – kiyim tikuvchi

***

Quyidagi ma'lumotni va g'azalni o'qing. Shoir g'azalda choyga qanday ta'rif beryapti? Mazkur ichimlikning qaysi xususiyatlariga urg'u berilmoqda?

Choy – choydoshlar oilasiga mansub ko'p yillik doimiy yashil butalar yoki daraxtlar turkumi, shuningdek, maxsus ishlov berilgan choy barglaridan tayyorlanadigan ichimlik.

O'zbekistonda choy ichish qachondan boshlab urf bo'lgani haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ayrim manbalarga ko'ra, Turkiston shaharlari-da hind savdogarlari choy savdosi bilan shug'ullangan. Shahar va yirik qishloq guzarlarida faqat choy ichimligi va tamaddi (non, qand-qurs) bilan savdo qiladigan choyxonalar bo'lgan. XX asr boshlarida hind savdogarlari Samarqandda choy qadoqlash korxonasini tashkil etganlar.

Choyning organizmni tetiklashtiruvchi xususiyati uning tarkibidagi kofein miqdoriga bog'liq. Choy kofeini qahva kofeiniga nisbatan yengil

ta'sir qiladi va organizmda yig'ilmaydi. O'zbekistonda asosan ko'k choy (Toshkent shahri va Toshkent viloyatida qora choy) ichiladi, organizmni tetiklantiruvchi xususiyati va tarkibida R vitaminining ko'pligi jihatidan qora choydan ustun turadi. Choyni ovqat oldidan, ovqatdan keyin, hazmni yengillashtiruvchi, chanqoqbosar ichimlik sifatida, asosan issiq yoki yaxna holida ichiladi. O'zbek xalqi urf-odatlariga ko'ra, mehmon oldiga non bilan birga, albatta, choy ham keltiriladi.

"O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" dan

Toki bazm ichra harifi la'li jonon o'ldi choy,
Jonfizolig' ichra rashki obi hayvon o'ldi choy.

Jonfizo ta'm-u tarabangez kayfiyat bila,
Jumlayi olam eliga rohati jon o'ldi choy.

Go'yyokim, choy erur mehri giyah, yo'qsa, nedin
Ham gado matlubi, ham marg'ubi sulton o'ldi choy.

Topti izz-u e'tibor ul nav' ofoq ichrakim,
Sar-basar maqbuli ahli kufr-u imon o'ldi choy.

Topsa har majlis xazon fasli kibi afsurdalik,
Jilvagar o'lg'och, bahoroso gulliston o'ldi, choy.

Yetkusi ko'zlarga yuz nur-u ko'ngullarg'a surur,
Har qachon chiniy qadah ichra namoyon o'ldi choy.

Yetsa har mushkul kishi oldig'a ma'ni fikrida,
Ichkach ul mushkil oning olida oson o'ldi choy.

Xasta jonlarga'a davo, bemor tanlarga'a shifo
Bo'lmasa, muncha nedin mashhuri davron o'ldi choy,

Ey hakim, emdi davoye aylamakdin forig' o'l
Kim, bori bemorlar dardig'a darmon o'ldi choy.

Gar budur xosiyati, oning jahon bozorida
Yuz diram ham bo'lsa bir misqoli, arzon o'ldi choy.

Ushbu ta'rif, Ogahiy, bas bo'lg'usidur choyg'a
Kim, tarabafzoyi bazmi hazrati xon o'ldi choy.

harif –
o'rtoq, ulfat

jonfizolig' –
jonni quvvatlantirish,
jonga orom berish

obi hayvon –
tiriklik suvi

tarabangez –
xursandchilik
bag'ishlovchi

matlub –
talab qilingan

marg'ub –
yoqimli

izz – izzat

ofoq – dunyo

afsurdalik –
tushkunlik,
horg'inlik

diram –
pul birligi

misqol – taxminan
4-5 gramm

GURUHLARDA ISHLAYMIZ

O'zbek milliy oshxonasidan qaysi taom sizga ko'proq yoqadi? Nima uchun? Mazkur taomni ta'riflab she'r (g'azal) yozib ko'ring.

@ELEKTRON_DARSLIKBOT dan yuklab olindi.

LIRIK JANRLAR: TUYUQ

Tuyuq turkiy xalqlar adabiyotidagi to'rt misradan iborat kichik lirik janr bo'lib, shakldosh so'zlar (omonimlar)ning qofiyalanishiga, so'z o'yiniga asoslanadi va **a-a-b-a**, **a-b-v-b** yoki **a-a-a-a** shaklida qofiyalanadi.

Misol uchun:

*Tig'i ishqing yorasidur butmagan,
Dardini har kimga aytib butmagan.
Hajr sahrosidur ohim o'tidin
Anda gul yoxud giyohe butmagan.*

Alisher Navoiy

Ushbu tuyuqda "butmagan" so'zi birinchi misrada "bitmagan, tuzalmagan" ma'nosida, ikkinchi misrada "tugamagan, ado bo'lmagan", to'rtinchi misrada esa "o'smagan" ma'nolarida qo'llanmoqda.

GURUHLARDA ISHLAYMIZ

Ogahiy, Lutfiy va Alisher Navoiy qalamiga mansub tuyuqlarni tahlil qiling. Tuyuqlarda qofiya bo'lib kelgan omonim so'zlar ma'nosini toping. Har bir ijodkorning tuyuq yaratish mahorati va o'ziga xosliklarini aniqlab, quyidagi jadvalni daftaringizda to'ldiring.

***

*Uch baland aylab qanoatni qanot
Kim, yering hirs aylamish qa'ri qanot.
Ilginga olib riyozat toshini,
Kibr-u naxvat boshin ul toshdin qanot. (Ogahiy)*

hirs – ochko'zlik
qa'r – tub, tag
riyozat – qiyinchilik, azob
naxvat – yomonlik

***

*Qomatimni necha qoshing yo qila?
Necha hajr o'ti jonimda yoqila?
G'amza birla to'kti qonim ul sanam,
To hinotek qon elina yoqila. (Lutfiy)*

***

*Javr o'qin jonimg'a soqiy yozmadi,
Vasl jomidin xumorim yozmadi.
Qilki qudrat sabzxatlar ishqidin
O'zga ish ollimg'a go'yo yozmadi. (Alisher Navoiy)*

	Omonim so'zlar ma'nosi	G'oyasi	Badiiy xususiyatlari
Ogahiy			
Lutfiy			
Alisher Navoiy			

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA AYOLLAR

Mavzuni o'rganish jarayonida:

– XIX asr o'zbek shoiralari ijodida ilgari surilgan mavzularni tahlil qilamiz.

Eslang:

Siz o'zbek adabiyoti tarixidan joy olgan qaysi ayol ijodkorlarni bilasiz? Ularning qaysi asarlarini mutolaa qilgansiz?

O'ylab ko'ring:

Siz bilgan adibalar ijodidagi o'ziga xoslik nimalarda aks etadi?

Qo'qon adabiy muhiti

XVIII–XIX asrlar o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida Qo'qon adabiy muhiti alohida ahamiyat kasb etdi va o'zbek adabiyotining eng muhim qismlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, XIX asr boshlarida Qo'qon xonligini boshqargan Umarxon va uning turmush o'rtog'i, mashhur shoira Nodirabegim davri Qo'qon adabiy muhiti-ning "oltin davri" bo'ldi.

Umarxon islohotlari xonlikning davlat boshqaruvi va iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir qildi, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishiga olib keldi. Xonlik hududi kengaydi, bir qancha katta shaharlarda madrasalar, karvonsaroylar, qog'oz ishlab chiqaruvchi korxonalar barpo etildi. Bu davrda arab va fors tillaridagi kitoblar o'zbek tiliga tarjima qilindi, noyob kitoblar iste'dodli xattotlar tomonidan ko'chirildi. Amiriy taxallusi bilan she'rilar yozgan Umarxon eng yaxshi shoirlar, xattotlar, miniatyura san'ati ustalarini saroyga jalb qildi. U va keyinchalik uning o'g'li Muhammad Alixon ijod va ma'rifat egalari sifatida xonlikdagi madaniyat va ilm-fan rivojiga munosib hissa qo'shdilar, ijodkorlarga homiylik va rahnamolik qildilar.

O'ylab ko'ring:

Qo'qon xonligida adabiyot, ilm-fan va san'atning taraqqiy etishini qanday omillar bilan izohlaysiz? Bunday rivojlanish O'rta Osiyodagi boshqa xonliklarda ham kuzatilganmi?

Nodira portreti. O'zbekiston xalq rassomi Chingiz Ahmarov (1976-yil)

O'zbek shoirlari

Qo'qon adabiy muhitining ta'sirida Gulxaniy, Maxmur, Fazliy, Amiriy kabi mashhur ijodkorlar qatorida o'zbek va fors tillarida ijod qilgan Uvaysiy, Nodira, Dilshodi Barno, Anbar Otin singari iste'dodli ayol shoirlar ham yetishib chiqdi. Ularning ijtimoiy kelib chiqishi bir-biridan farq qilsa-da, ijodida muayyan badiiy-g'oyaviy mushtaraklikni ham kuzatish mumkin.

Qo'qonda adabiy muhit taraqqiy etishiga qaramasdan, o'lkadagi ichki nizolar, taxt uchun

kurash, adolatsizliklar kambag'al xalqning tinkasini quritgan edi. Bunday muhitda yashab, qalam tebratgan ayol shoirlar atrofidagi voqealarga befarq qarab tura olmas, o'z iztiroblarini, og'ir ruhiy kechinmalarini she'rlarida aks ettirar edilar. Masalan, hukmdorning ayoli Nodirabegim saroy malikasi bo'lsa ham, davrning adolatsizliklariga befarq emasdi, turmush o'rtog'i Umarxonga yaxshi maslakdosh bo'lib, hukmdorni adolatli, rahm-shafqatli bo'lishga, xalq tashvishi bilan yashashga chaqirar edi:

*Fuqaro holig'a gar boqmasa har shoh, anga
Hashmat-u saltanat-u raf'at-u shon barcha abas.
Shoh uldurki, raiyatga tarahhum qilsa,
Yo'q esa qoidayi amn-u omon barcha abas.*

abas –
behuda, bekor

Davr ijtimoiy muhitini tanqid qilish motivi, zamondoshlarining dardchil kechinmalari, qayg'usi Jahon otin Uvaysiy ijodida ham aks etgan:

*Zamona kulfatidin bu ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi,
Bu charxi bemuruvvatdin ko'ngil dog' o'ldi, dog' o'ldi.*

*Jarohat bo'ldi bag'rim tig'i bedodi raqiblardin,
Bu ko'tohfahm mardumdin ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi.*

Dilshodi Barno she'rlarida ham davrdagi og'ir ijtimoiy turmush, qonli urushlar, afgor xalq hayoti ifodasini kuzatish mumkin:

*Vasvos ila shohni ayladi ag'mo urush,
Shohni shahanshoh qilishg'a ayladi da'vo urush.
Ko'nglig'a g'ulg'ula soldi ne o'yinlar ko'rguzub,
Qon ichish ishtahasin ayladi a'lo urush.*

O'ylab ko'ring:

Sizningcha, agar Nodira, Uvaysiy, Dilshodi Barno singari shoirlar og'ir ijtimoiy muhitda yashamaganida mashhur bo'la olarmidi? "Ijtimoiy muhit – insonning bilim, tajriba, ijodiy ko'nikma va xususiyatlarini shakllantiradigan moddiy va ma'naviy shart-sharoitlar majmuidir" degan fikrga qanday qaraysiz?

Ishq, muhabbat, sadoqat, vafo, visol, hijron, e'tiqod, dunyo, ilohiyot, erk, ona va farzand munosabatlari kabi mavzular XIX asrda Qo'qonda yashab ijod etgan ayol shoirlar ijodining muhim g'oyaviy yo'nalishlari hisoblanadi:

*Fig'onkim, gardishi davron ayirdi shahsuvorimdin,
G'amim ko'p, ey ko'ngul, sen bexabarsen holi zorimdin.*

*G'uborim ishq vodiysida barbod o'ldi andog'kim,
Biyobonlarda Majnun to'tiyo izlar g'uborimdin.*

Nodira

*Bu muhabbat jomidur, deb dahrdin chiqdi nido,
"Yor aksin mayda ko'r", deb jomdin chiqdi sado.*

*Xonaqoh ahlig'a aytdim: "Alvido, ey so'filar",
Dayra kirdim, rindliqni emdi qilg'um ibtido.*

Dilshodi Barno

Uvaysiy o'z farzandiga atab yozgan "Sog'indim" radifli g'azali-da farzandini sog'ingan, sog'inchdan g'am-g'ussaga botgan, dard-u alam chekayotgan, diydorlashishga umidvor bo'lgan onaizor timsolini gavdalandirgan:

*Bu kun, ey do'stlar, farzandi jononimni sog'indim,
Gado bo'lsam ne ayb, ul shohi davronimni sog'indim.*

*Qorong'u bo'ldi olam ko'zima ushbu judolikdin,
Ko'z-u ko'nglum ziyosi mohi tobonimni sog'indim.*

Shu bilan birga, umri qayg'u va hasratdan iborat bo'lgan, erki, huquqi toptalgan, zulm-u sitamlar girdobida qolgan davr ayollari timsoli ham o'zbek shoirlari lirikasining asosiy mazmunini tashkil etadi. Xususan, chiston janrida Alisher Navoiydan keyin eng ko'p va xo'b yozgan o'zbek shoirlaridan biri Uvaysiy "Anor" she'ri (chistoni) orqali hurligidan ayrilgan, bag'ri qon ayollarning ayanchli qismatini ifodalasa, Dilshodi Barno qizlarni o'zlari orzu qilgan "osoyish zamon"ni chorlashga chaqiradi:

*Ul na gumbazdur, eshig-u tuynugidin yo'q nishon,
Necha gulgunpo'sh qizlar manzil aylabdur, makon?
Sindirib gumbazni qizlar holidin olsam xabar,
Yuzlariga parda tortig'liq turarlar bag'ri qon.*

Uvaysiy

*Keling, qizlar, chalaylik daf ila soz,
Bir osoyish zamonni chorlaylik boz.
Diyorimizni ta'rif aylamakka
Hamma maqsadni birga aylaylik soz.*

Dilshodi Barno

O'ylab ko'ring:

Anor tasviriga bag'ishlangan boshqa she'rlarni eslay olasizmi? Chiston janrida she'rlar bitgan ijodkorlarni-chi? Uvaysiyning yuqoridagi chistoni boshqalarnikidan qay jihatlari bilan farq qiladi?

Tahlil qiling:

Uvaysiy va Dilshodi Barnolar qanday zamonni orzu qilgan edi? Ayol erki bo'g'ilgan, huquqlari toptalgan bir davrda bu ijodkorlarning yozganlarini jasorat deyish mumkinmi?

Xulosa qilib aytish mumkinki, XIX asrda yashab ijod etgan Nodira, Uvaysiy, Anbar Otin, Dilshodi Barno kabi ayol ijodkorlarning o'zbek va fors tillaridagi adabiy merosi milliy so'z san'atining go'zal sahifalarini tashkil etadi. Ular shaxsiyatidagi vafodorlik, odamiylik, poklik, sadoqat tuyg'ularini ijodida ham aks ettirib, haqiqiy o'zbek ayolining ma'naviy qiyofasini, o'ziga xos siymosini yaratdilar va xalq hurmatiga sazovor bo'ldilar.

LOYIHA

Kichik guruhlarda ishlang. Jahon adabiyotida ayol ijodkorlardan kimlarni bilasiz? Sharq va G'arb ayol so'z san'atkorlari ijodidagi o'xshash va farqli jihatlar haqida taqdimot tayyorlang.

ANBAR OTIN (1870–1906). “RISOLAYI FALSAFAYI SIYOHON”

Mavzuni o'rganish jarayonida:
– “Risolayi falsafayi siyohon” asarida ilgari surilgan
g'oyalarni tahlil qilamiz.

Muallif haqida

Anbar Otin Farmonqul qizi XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Qo'qon shahrida yashab ijod etgan o'zbek shoirasidir. U ota tarafidan mashhur o'zbek shoirasi Uvaysiyga qarindosh bo'lgan.

Anbar Otin boshqa bir mashhur o'zbek shoirasi Dilshodi Barno (Dilshod otin) maktabida tahsil olgan. Sakkiz yoshidan Alisher Navoiy g'azallarini sevib o'rgangan va keyinchalik ham ijodda birinchi ustoz deb hisoblagan. Zamondoshlari Muqimiy, Furqat, Zavqiylar bilan tanish bo'lgan.

O'sha davrda qizlarga ta'lim-tarbiya bergan ziyoli ayollar “otin” maqomiga ega bo'lganlar.

xurufi xijo – arab alifbosidagi har bir harfga bir she'r bag'ishlash

Anbar Otin o'zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Ijodda ko'proq Uvaysiyga ergashgan. Anbar Otinning ilk she'rlarida sof va samimiy tuyg'ular tarannum etilgan bo'lsa, keyinchalik uning ijodida zamondan shikoyat qilish yetakchi mavzuga aylandi.

Anbar Otin umrining so'nggi yillarida o'zbekcha she'rlardan iborat devon tuzgan. 1966-yilda Tojikistonda shoiraning yana bir kichik she'riy to'plami topilgan bo'lib, undagi she'rlar “xurufi xijo” uslubida yozilgan.

Anbar Otin uzoq yillik xastalikdan so'ng 1906-yilda vafot etadi.

“Risolayi falsafayi siyohon”

“Risolayi falsafayi siyohon” (“Qarolar falsafasi haqida risola”) – shoiraning mavjud ijtimoiy hayot va kelajak zamonlar haqidagi mulohazalari, orzu-umidlari aks etgan, o‘zbek adabiyotidagi falsafiy-publitsistik yo‘nalishda yozilgan ilk asardir.

O‘ylab ko‘ring:

“Qarolar falsafasi haqida risola”da “qarolar” kim bo‘lishi mumkin? Nima uchun asar shunday nomlangan? Asarni o‘qib bo‘lgach, avvalgi va keyingi fikrlaringizni qiyoslang: nimalar o‘zgardi?

Asar kichik kirish qismi va to‘rt fasldan iborat. Asarning birinchi faslida qaro narsalar, qaro baxt, qaro niyat, qaro tusli xalqlar haqida fikr yuritiladi. Ikkinchi fasl esa onalar hayoti va taqdiriga bag‘ishlanadi. Asarning uchinchi va to‘rtinchi fasllarida esa baxti qarolik va qaro zulmat, ya‘ni o‘sha zamondagi ijtimoiy hayot haqida fikr yuritiladi.

Siz bilan asarning ikkinchi – onalar, ayollarga bag‘ishlangan faslini tahlil qilamiz. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Yevropa va AQSHda “sufrajistlar” (fransuzcha “suffrage” – “saylash huquqi” so‘zidan) harakati avj oladi. Bu harakat vakilalari ayollarga ham erkaklar bilan teng siyosiy huquqlar berish, ayollarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotda kamsitilishiga chek qo‘yish g‘oyalarini ilgari surdilar. Natijada birin-ketin Yevropa davlatlari va AQSHda ayollarga siyosiy huquqlar berildi.

RISOLAYI FALSAFAYI SIYOHON

(asardan parchalar)

mazbut –
zabt etilgan
huvaydo –
belgili, oshkora
zohir – yuzaki,
tashqi
botin – ichki
madfun –
ko'milgan
murcha –
chumoli

Bul kamina va bechora devor qo'njida to'shakka mazbut mixlang'on ahvolda yotish ilan ma'yus va majruh yotgan yillarim kamina va mahzuna nomimki Anbardur, ani to'la-to'kis ta'rif qilmoq bu kaminayi haqir va faqirg'a oqizlik ta'sirini huvaydo qilib turur. Ammo man kaminana andak ishorat qilurmanki, bu kaminani nomi bejiz emaski, bu Anbar zohirda tim qaro eng hidli nimarsa bo'lib, botini hama qarolarni timso-lidurki, ul qarolar niyz zohirida qaro ko'rinadur, lek ani botinida sonsiz va sanoqsiz orzular mavjud erurki, bu orzularni ham shu zohir ko'z ilan ko'rib tasvir qilib bo'lmas. Ani botindagi o'tkur diyda ilan tafakkur yurutmak lozim o'lur.

Chunonchi, barcha baxti qaro, farqi qaro, garchi qarolar ul qaro zulmat ichra zulm qaydida madfundurlarki, alar holi va taqdirini misoli qaro tunda, tuban chohni tubida qaro tosh ostidagi qaro murchani ko'rguvchi mutafakkir donishmand adib ahli nafis choralar ilan ifoda eturlar, bayon etkum:

*Bismillohir rahmonir rahim
Hamdi bori taborak va taolo
Durudi bar Muhammadi mustafo*

Ibtido ettim avval ba nomi Ahadi qadim va Somadi vojibut ta'zim va alqobi chahoryori kirom. Bul kitobatni ul zamoni g'aroyish va pur sho'ri jahannam osor va pur g'uborda kamina kamtarina Anbaroy binti Farmonqul erurman. Bul kitob qarolar sharhidur, bu kitobda Anbar arzi vo-sitasi ilan sharh etilur.

*Avvalg'i fasl qarolar orazi bayonida,
Ikkinchi fasl farqi qarolar bayonida,
Uchinchi fasl baxti qarolar bayonida,
To'rtinchi fasl qaro zulmat tasvirida.*

1. Shoirasarni yozishdan maqsadini qanday ifodalaydi?
2. "Anbar" so'zi qanday ma'noni anglatadi? Muallif asarni yozishdan maqsadini o'z ismiga qanday bog'laydi?

IKKINCHI FASL

Bu faslda man farqi qarolar taqdirini bayong'a keltirurman. Avvalo, farq iborasi uldurki, ayollar boshini ikki qismg'a ajratib, peshonadin, ya'ni burni ustidin ayrulig' yo'l tushar, shu yo'lni farq deyilur, ma'nisi ulki, o'ng taraf va chap tarafni farq qilmoq uchun zarurdir. Ma'lum o'ldiki, farq deb ayol boshidag'i chiziqni nom olduk. Bas, farq ayol boshida bo'lsa, ul farq qay xilda bo'lmog'ini ham bilmoqni taqozo qilur.

Ayol sochini farqi har ikki tarafg'a barobar taralg'on bo'lub, nihoyat silliq bo'lg'onidan yaroqqos jilosi bo'lur, ul jilog'a nazar solub, bu ayol taqdirini nelar bilan o'turini muoyina tafakkur ko'zi ila ko'rub bo'lur. Bu farq egasini man inson onosi har nechuk donishmand enagasi deb bilurman, ul ono shundog' onodur va mohir donodurki, Aflotun va Arastuni, Laqumojis va Doniyolni, Xizr ila Ilyosni, Iskandar-u Doroni, Luqmon va Sulaymonni, Abu Sino va Ulug'bekni, Jomiyni, Sa'diyni, Navoiyni, Firdavsiyni, Bedil va Xayyomni, Nodira va Uvaysiyni, meni va seni o'z qornida o'n oy ko'tarub, turli ofatlardin saqlab, yegan g'izosidan rasamat berib, to'qson to'qquz to'lg'oq dardini tortub tug'ub, hanuz ko'z ochishg'a majolimiz va sut emmoqqa kamolimiz bo'lmag'on murg'ak va g'ilmak holimizda ko'zimizni ochib, olamni ko'rish va sut emish qobiliyatig'a davvor-u mohir qilubdir, ko'z mujgonlarini shona qilib, undin barcha xilmlarni bartaraf qilib, nimjon barmoqlarimizni silab, band-bandig'a yig'ilg'on kirlarni artib, qo'limizg'a biror narsalarni ushlatub, harakat – ish, o'yinlarni o'rgatdi.

g'izo – ovqat
rasamat – ulush
shona – taroq
xilm – kasallik
davvor –
aylanuvchi

Muallif shu o'rinda mashhur shaxslar nomlarini nima maqsadda keltiradi?

?

O'shal ono o'zi o'rgatgan harakatlar chaqaloqdin voqe' bo'lganda, kamoli xushnudlikdan boz bolani qaynoq va yumshoq ko'ksiga bosub, hidlab, bo'salar qilur. Go'yo boladin sodir bo'lg'on harakatlar bolani hushyor, botirilg'idin bo'lubdur va go'yo onog'a bir ulug' foydaliq mehnat qilib beribdur.

Hangomiki, yo yig'lasa, yo emmoq va uxlamoq va harakatda qitmoli sust bo'lsa, bechora ona borliq majoli va harakati ila bola tilini o'qub, andog'i lakotliq vajhini bilish tadorikini izlagay va agar bolasig'a biror ayb (osib) va yo dard iloshgon bo'lsa, iloj boricha bolani muolaja qilish chorasini izlar. Agar ilojini topsa, ul og'ruqni bola badanidin tortub olish, to hatto agar ul og'riq bolag'a musallat o'lg'on bo'lsa, ul holda dardni tortub olib, o'zi tortub, onoliq-dardkashliq vazifasini ado etmoqqa tayyordur.

lakotlik – sustlik
vajh – sabab
tadorik – chora, iloj
musallat – g'olib bo'luvchi

Muallif onaning qanday sifatlarini keltirmoqda?

?

Bas, shundog' mehribon ono ham mazkur farqi qarolar jumlasidandur. Bul farqi qarolar nafaqat bolani tug'ub tarbiyat eturlar, balki bolani

@ELEKTRON_DARSLIKBOT dan yuklab olindi.

egnig'a iloji qilib yaxshi va toza yarashuqlik libos tikib kiyirmoq va yaxshi laziz ovqot yedurmoq, o'ynatmoq va kuldurmoq tadoriklarini qilur. Bular ham farqi qarolar jumlasidandurlar.

G'AZAL

*Muhabbat birla sevgil, san, hama farqi qarolarki,
Ayol deb yerga urma, xo'rlama farqi qarolarni.*

*Chin idrok o'lsa sanda, ul ono, singil erur sanga,
Qilib nomusini poymol, urma farqi qarolarni. <...>*

Bu farqi qarolarni husn-jamol bobida ta'rif etgonda, fikr qilmoq lozimki, bu sohib jamollar, albatta, har qaysimizg'a ono va hamshiradurlar va biz shundog' kelishgon, pichimlik, xushqomat, xushro'y insonni farzandidurmiz.

Farqi qarolarni, qaro soch, qaro ko'z, qaro xol va lola yuz, la'idek lab, sadafdek tish va hokazolalar ila tasvir etgonda, ularda o'z husni jamollarig'a yaroshgon aql, farosat, himmat va g'ayrat, xizmat va mehnatlari ham bordurki, ul fazilatlar ila birga yodlamoq lozimdur.

G'AZAL

*Go'zallik bobida yetib kamola husning, ey nozir,
Shijoat, aql-u hush birla bo'lubdursan ajab mohir.*

*Sening husningni ko'rgonda bu mehrim ming bo'lur, ey moh,
Hayotim gulshanida qancha gul, rayhon muhayyodur.*

*Jamoling partavida shod o'ldim tarbiyat sandin,
Farosat, g'ayratim el xizmatig'a aylading zohir.*

*Chunon mamnun erurman lafzi shirin yor ila hamdam
Ki, qilg'onda takallum, har nachuk g'amdin qilur tohir.*

*Ne xush baxtki, erurman shu go'zal inson farzandi,
Bu Anbar husni ham aqli ilan ash'orig'a qodir.*

Ayollarni va sohibjamollarni aksar shoirlar jon oluvchi, qatl etuvchi, qaro novaklarini tiyri farron tarzida otub, oshiq bag'rini shikof qilur va lolagun yuzi, (labi) la'l monand, yuzi oshiftalar dilini kabob etar va chiro-yini yoshurib, junun yo'lig'a solur va yuzini yoshurib va g'ayrlar ila do'st bo'lub, yorig'a bevafoqlik qilur, deyurlar. Bu mulohiza va tafsilot mutlaqo ma'shuqalar sha'nig'a bo'htondur. Yaqin bilmoq lozimki, ayollar erlarg'a ko'ra sodda, rahmdil va qo'rqqoq – gibrur bo'lur, vaholonki, go'zallar bo-rahm, husn latofatlarig'a mos mehr-u shafqat va g'ayrat, himmat egasidurlar, hech vaqt shundog' jamol va kamol ila bevafo va berahm jafokori

partav –
yog'du, nur
tohir – pok,
pokiza
novak – kiprik
shikof – yoriq,
darz; jarohat

tiyrandoz, o't yoquvchi, hatto bir zolimi ajalpesha bo'lub tasvirlanishi ular sha'nig'a beasos tuhmat erur.

Oqil va donishmand bilurki, nechand sohibjamol ma'shuqalar o'z oshiftalarig'a mehr-shafqat takovarig'a suvor erdilar va oshiq tarafig'a borishg'a va ani ko'nglini topishg'a, jaf o'emas, vafo qilishg'a tayyor erdilar. Misol, Layli Majnuning'a barobar oshifta erdi, Shirin Farhodg'a chin muhabbatda bag'ri kabob erdi va boshqa ko'p ma'shuqalar ham o'z oshiqclarig'a subh-u shom xayrixoh, vafodor, chin do'st, oshifta erdilar.

Ma'shuqalar vaqt topub, oshiq nazarig'a namoyon bo'lish va toza libosda muloqot qilishi, oshiqni o'z jamolidin andak bahramand etishi va taskini xotir berishi uchundir va biroz ko'runib, boz g'oyib bo'lishi, shu sababdinki, agar ma'shuqa oshiq nazarida uzoq tursa, bu fursatda ag'yor paydo bo'lub, arog'a ig'vo solub, natijada ma'shuqani vaqti noxush va diydor ko'rsatish imkoniyatidin mahrum etar va bu aroda uzoq ayriliq paydo bo'lub, chin oshiq hayotida qasdi vahm va xavf topilg'oy.

Bu hikmatlardin voqif o'lmay va yorlar vafodorlig'idin, sohibjamollar aqli kamolidin va ma'shuqalar shafqatidin ko'z yumub, alarni rango-rang tuhmat nangiga giriftor qilish, alarni bevafo, beparvo, jafokor, zolim tarzida ko'rsatmoq alarni orazidagi yaxshi fazilatlarini inkor etmoqdur.

tiyrandoz –
o'q otuvchi
takovar –
yo'rg'a ot
suvor – minish

nang – or,
uyat, nomus

Muallif nega avvalgi adabiyot namunalarida yaratilgan ayollar obrazi tasviriga qarshi chiqmoqda?

?

G'AZAL

*Ko'zing och, zulmat ichra qolg'on ul farqi qarolardur,
Firoq-u oh-u dardg'a bezabon baxti qarolardur.*

*Tamomi farzand o'sturdi, boqib voyaga yetkurdi,
Suyub bag'rig'a bosqon mehribon, mushfiq onolardur.*

*Alarni nomig'a tuhmat qilub, san ko'b jaf o'qilma,
Onang singori odam ahlig'a ahli vafolardur.*

*Agar san o'z onangni hurmat etsang, elni hurmat et
Ki, borch a nozaninlar el ichida mohliqolardur.*

*Onang, singling sanga mushfiq esa, sonsiz ayol ichra,
Yaqin bilki, tomomisi chunin mehri giyolardur.*

*Daraxti bosamardek, gullagan mevasi pishgondek,
Necha farzand onosi eng ulug' koni ziyolardur.*

*Bu baxtdin mamnun-u shodlik ila husni jilo bergay,
Bu Anbardek g'azal kuylab o'tgon sohib navolardur.*

Ey birodar, sen bilursanki, barcha farqi qarolar o'z onang va singling kabi farzand tug'ub va tarbiyat qilgondurlar, alarni husnini, albatta, ona va singil qatorida mehr-u vafo, nur-u ziyo manbayi va chin muhabbat egasi va hech zamon va hech jong'a jafu va zulmni ravo ko'rmagondurlar.

Bu zamoni pur tolonda zaifalar kunji kulbada yoturlar va ichkari hovlida og'ir xizmatlar ilan giriftor erurlarki, alar ostonadin tashqari qadam qo'ymoq huquqig'a ega emasdurlarki, bu insoniyat olamig'a ma'lumdir.

Hukm shundog'durki, zaifalar agar ota-ona va qarindoshlarini ko'rmoq uchun borgon vaqtida eski libos kiyib, qo'lig'a aso ushlab, eski parangi yopunub, bukchayib, albatta, qari kampir holida bo'lub ko'chag'a chiqishi mumkindur. Nogahon ko'ngli buzuq, behayo erkaklar ko'z olayturub, zaifaga ozor berurlar, shul sababdin qiz-juvonlar ko'chag'a yasaniib chiqmoqlari man' etilur. <...>

G'AZAL

*Ahli din ichra faqir-u benavolar bir taraf,
Mol-dunyo tobgan ul boy, mullolar bir taraf.*

*Din, shariat hukmini tutgon halol rizqi ilan,
Har adashgonni qilon hushyor asolar bir taraf.*

*Bebizoatlarg'a berib taqvo yo'lini har mudom,
O'zlariga keng tonib olgon fatvolar bir taraf.*

*Mehnat ahli ayshdin mahrum, ma'yus kun ko'rur,
Bir g'ujum gumrohlar ujb-u riyolar bir taraf.*

*Har ayol, qiz hurmatini hasb-u hol aylab, hamisha
Aql-u vijdon bobida ham bebaholar bir taraf.*

*Davlatig'a ko'b bino qo'yg'on pardozi ahli-yu,
Oq dil, oq yuz, qaro ko'z mahliqolar bir taraf.*

*Bu ikki toifadin ham chetda qolg'on muztarib
Husni gul Anbar kabi farqi qarolar bir taraf.*

<...> Ammo zamonlari kelurki, albatta, bu zamonlar bir ajib afsona bo'lur va bu zamondagi xusumat yo tuhmat o'tidin nishon qolmas va har nechuk xusumatchilarg'a omon qolmas.

Bir zamoni bo'lurki, kamina mushtipar kabi mazlumalar oliyanob, orzu qilgondin ziyoda bo'lur, tamomi mazlumalar yaxshi kun ko'rub, yaxshi libos kiyib, tinch ro'zgor o'tkozgon sabab, alarni avlodi xatarsiz tavallud o'lub, yaxshi parvarish topub, xushro'y va xushxo'y, botamiz va vatando'st, serg'ayrat-u mehnatdo'st bo'lib kamolga yetar. Ul zamonda borcha xalq sohibjamol bo'lur.

kunj – chet
pur – to'la
tolon – o'lja

bebizoat –
bisotsiz, mulksiz
ujb – manmanlik,
g'urur
muztarib –
iztirobda

Shul vajhdinki, el mehnatni qadr-u qimmatig'a yetub, mehnat ahlini baland rutbada ko'rар, albatta, mehnat va el hurmati odam husn jilosin chiroyida lojaram jilo bergusi, ul zamonda ayollar har qanchа husn va latofat ilа ozod yururlar va alarg'a hech kishi ola ko'z ilа yomon nazar solmas, sababki, har erkak o'z suyar yori va sohibjamol vafodori ilаn mamnun ro'zg'or kechirg'ay.

Ul zamonda odam axloqi ul darajag'a yeturki, xurusi mijoz gala xotunlik rusumini tark etar va har er bitta xotun ilа farog'atvor kun kechirg'ay. Va o'shol zamonda ma'lum o'lurki, bu farqi qaro qiz va ayollarni kayfiyatida ma'lum bo'lurlar va qay daraja aql egasi va qay qobiliyat va mehnat qilurlar.

Ul vaqt qizlar ilmi dunyoviy tahsilig'a muyassar bo'lub, urfon taxtida qaror topib, ellar va ulug'lar safig'a doxil bo'lurlar, alar g'ayrat va mehnatda erlarg'a hamfo va yovar bo'lub, obro' topib, hurmat va ikromg'a sazovor bo'lular.

rutba – unvon, martaba

lojaram – shuning uchun; shaksiz

yovar – yordamchi; do'st

Shoira bugungi hayotimizga daxldor haqiqatlarni bashorat qilishda qanday intuitsiyalarga (sezgilarga) suyangan deb o'ylaysiz?

?

Layli ishq yo'lida ovora va Majnun yo'lida nazzora qilub jon berdi. Kelgusi Laylilar el xizmatida obro' topub, suygon yorlarini majnun qilmay, vafodor bo'lurlar. Shirin mamlakat obshorlig'i va obodlig'i borasida ko'shish etib, ani munodiysig'a quloq solg'on va bu xizmatni ijro etib, Shirin visolig'a yetmoq orzusidag'i chin muhabbatlik Farhodga ko'ngul berdi. Lekin ul zamon ishq g'oratgarlari alarni yo'lig'a rahna solub, badxohlik ilа Farhodga jabr tiyrini otdilar va Shirinni Farhod oqizg'on ishq anhorig'a g'arq qildilar, meni ham beqarorliq ilа istiqbol etkon zamonim yorim yo'lida halok bo'lmog'im yaqin ko'rinadur.

nazzora – nazar, qarash

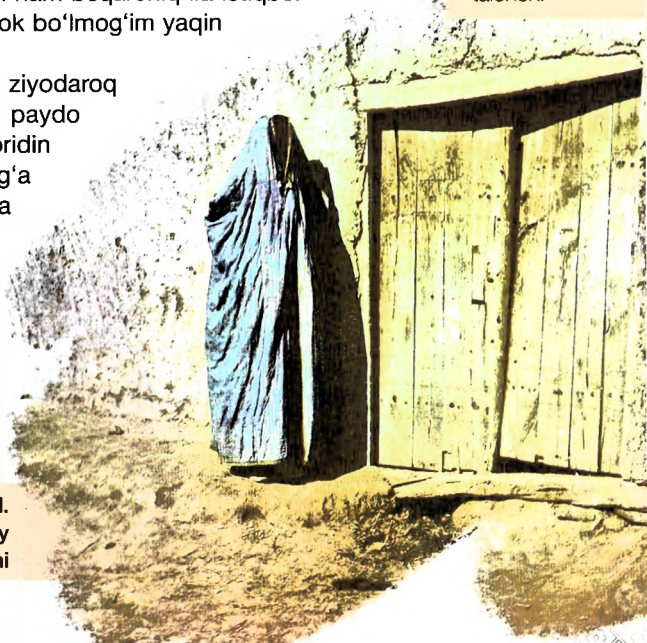
obshor – serob

munodiy – nido beruvchi, xabar qiluvchi

g'oratgar – talonchi

Zamoni kelurki, Shirin fikridin ziyodaroq obshor va obodliq manzaralar paydo bo'lur va har Farhod suygan yoridin mehnat mukofotini olur va visolig'a muyassar bo'lur. Va ul zamonda mani hamvatan va avlodlarim mamnun kun ko'rub, kamina-ni yodg'a olurlar.

Paranji kiygan ayol, Samarqand.
Sergey Prokudin-Gorskiy
fotografiyasi, XX asr boshi

[@ELEKTRON_DARSLIKBOT](#) dan yuklab olindi.

MUHOKAMA QILAMIZ

1. Asarda shoira tilidan aytilgan “qaro baxt”, “qaro niyat”, “qaro fikr” deganda siz nimalarni tushunasiz? Qora rang ijobiy ma’noni ham anglatishi mumkinmi? (Masalan, Qoraxoniylar davlatida qora rang buyuklik ramzi hisoblangan.)

2. Asarda onaning farzand oldidagi burchi haqidagi qarashlarni ham o’qingiz. Ayting-chi, Anbar Otinning ona, ayol, opa-singil haqidagi qarashlarida qanday o’ziga xosliklar mavjud? Bu qarashlar siz avval o’qigan ona haqidagi irod namunalaridan qay jihatlari bilan bilan farq qiladi?

3. Ayollar turmagiga nisbatan qo’llangan “farq” so’zida matnda qayd etilmagan yana qanday ma’nolarni ko’rish mumkin? “Farq” va “taraf” so’zlari orqali Anbar Otin nimalarga ishora qilmoqda? Shoira “farqi qarolar” deganda nimani yoki kimni nazarda tutyapti?

4. Berilgan parchada qaysi satrlar sizni hayajonga soldi? Qaysi satrlarni (jumalarni) siz shior sifatida qo’llagan bo’lardingiz? Nima uchun?

JUFT BO’LIB ISHLAYMIZ

Anbar Otin kasallik sabab bir joyda yotib qolgan vaqtlarida ham hayotdan umidini uzmagani, tushkunlikka tushmagan va irodasi, matonati sabab hayotidagi ko’plab “imkonsiz”liklarni yengib o’tgan. Siz hayotingizda boshqalar nazarida imkonsiz ishlarni qila olishingizning mumkinligini isbotlaganmisiz? Bunday qilishga sizni nima majbur qilgan? Bunga boshqalarning javobi qanday bo’lgan? Hayotingizda sodir bo’lgan mana shunday voqea haqida hikoya yozing va sinfdagi eng yaqin do’stingizga o’qib bering.

IJODIY ISH

“Hayot falsafasi” ranglar orqali ifodalangan yana qanday asarlarni bilasiz? Asar asosida o’z hayot falsafangizni yarating. Kelajakda hayotingizda sodir bo’lishi mumkin bo’lgan voqealarni ranglar orqali ifodalang.

“Risolay falsafay siyohon”
asarini to’liq o’qib
chiqishni tavsiya qilamiz.

“Nodirabegim shoiralar bilan”.
Oʻtlugʻ Basharov ishlagan surat

XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARI O‘ZBEK ADABIYOTI (1850–1910)

Mavzuni o‘rganish jarayonida:

- XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi badiiy adabiyotga xos xususiyatlarni tahlil qilamiz;
- ushbu davr adabiyotidagi janrlar takomilini tadqiq qilamiz.

Eslang:

XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkistonda qanday ijtimoiy-siyosiy muhit hukmron edi?

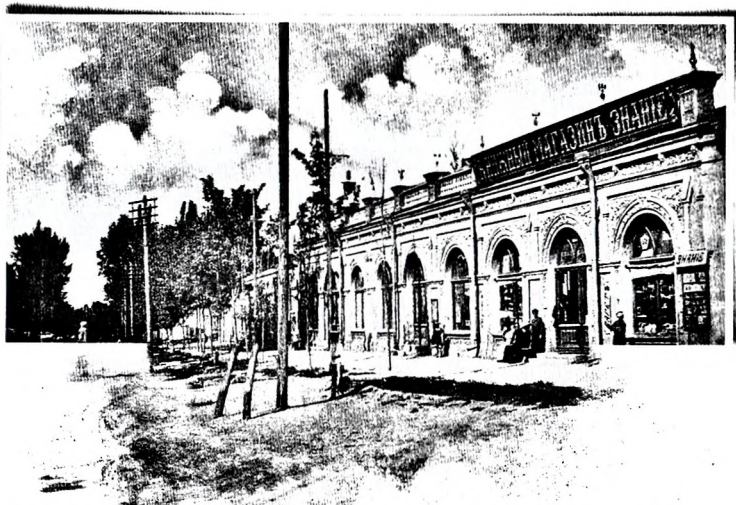

O‘ylab ko‘ring:

Davrdagi o‘zgarishlar badiiy adabiyotga qanday ta‘sir qilgan deb o‘ylaysiz?

XIX asr Turkiston ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayotida keskin o‘zgarishlarga yuz tutgan, yangicha estetik qarashlar shakllanishiga zamin hozirlagan davr sifatida tarixda qoldi. Bunday o‘zgarishlar Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi va Yevropa madaniyatining mahalliy o‘lkaga ta‘siri, milliy ozodlik harakatlari bilan bog‘liq edi. Ayni paytda bu davrdagi yangi tarixiy sharoit mavzu-mundarijasi, shakl va mazmuni, g‘oyaviy-badiiy jihatidan an‘anaviy mumtoz so‘z san‘atidan farq qiladigan, yangicha yo‘nalishdagi adabiyotning tug‘ilishi va shakllanishida muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qildi.

Kitob do‘koni.
Samarqand,
XIX asr ikkinchi yarmi

O'ylab ko'ring:

Rus mustamlakasi qay jihatdan yangi yo'nalishdagi adabiyotning paydo bo'lishiga turtki berishi mumkin?

Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar kabi oddiy xalq orasidan chiqqan ziyolilar davr adabiyotining paydo bo'lishi va rivojlantirishiga katta hissa qo'shdilar.

Bu davr adabiyotining eng muhim g'oyaviy yo'nalishlaridan biri ma'rifatparvarlik edi. Ziyolilar ma'rifatni taraqqiyotning kaliti, ozod turmushning asosi deb bildilar va millatni savodli, ilmiy qilish orqali uni jaholat hamda zulmdan qutqarish, taraqqiyotga, ozod kelajakka olib chiqishga harakat qildilar. Jumladan, Furqat "Gimnaziya", "Ilm xosiyati", "Akt majlisi xususida", "Toshkent shahrida bo'lg'on nag'ma bazmi xususida", uch qismdan iborat "Vistavka xususida" kabi asarlarida, Avaz O'tar "Maktab", "Til" kabi she'rlarida ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surdi va millatni ilmiy bo'lishga chaqirdilar.

Jahon bast-u kushodi – ilm birla!

Nadur dilni murodi – ilm birla!

Ko'ngullarni sururi – ilmdandur!

Ko'rar ko'zlarni nuri – ilmdandur!

Kerak har ilmdan bo'lmak xabardor,

Bo'lur har qaysi o'z vaqtida darkor!

Furqat

Ochinglar, millati vayronni obod etgusi maktab,

O'qusin yoshlarimiz, ko'ngluni shod etgusi maktab.

Qayu millatga bizdek gar nasimi inqiroz yetsa,

Anga, albatta, mustahkamlik ijod etgusi maktab.

Avaz O'tar

O'ylab ko'ring:

Ma'rifatparvarlik adabiyotini qanday tasavvur qilasiz? Ma'rifat va adabiyot o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

Chor imperiyasining mustamlaka siyosati va mahalliy boylarning zulmidan ezilgan xalqning og'ir kechmishi, adolatsizlik, zo'ravonlik, nochor kambag'allarning toptalgan huquqidan norozilik kayfiyati davr adabiyotining yana bir yetakchi mavzusiga aylandi. Muqimiyning "Hapalak qishlog'i to'g'risida", "Maskovchi boy ta'rifida", "Tanobchilar", Avaz O'tarning "Xalq", "Amaldorlarga", "Ulamolarga xitob", Zavqiyning "Qahatlik", "Qarz", "Farg'ona", "Muncha ko'p", "Ajab zamonadur" kabi asarlarida chor mustamlakasi va mahalliy zo'ravonlar hukmronligi ostidagi og'ir siyosiy-ijtimoiy turmushning real hayotiy lavhalari ifoda etilgan.

*Charxi kajraftorning bir shevasidin dog'men,
Ayshni nodon surub, kulfatni dono tortadur.*

*Sarig' oltun kasrati ko'ngulni aylaydur qaro,
Chunki safro bo'lsa g'olib, o'zga savdo tortadur.*
Furqat

*Zolim falak bisotida ozor muncha ko'p!
Inson sharaflari nomida xor muncha ko'p!
Har ko'chalarda qashshoq ila zor muncha ko'p!
Tarxi jahon binosida badkor muncha ko'p!
Ho'qand aro baloga giriftor muncha ko'p!*
Zavqiy

*Ko'chti xalqi yopinib, ko'hna, uvoda to'nini,
Charxdin o'tkarishib oh-u fig'on-u unini,
Solmasun dushmana ham boshina kelgan kunini.
Kecha nogah eshitib shuhrati tillo pulini,
Hapalak qo'rqishidin uchi misoli kapalak.*
Muqimiy

Davr ijodkorlari vatanga muhabbat, ozodlik mavzulariga ham murojaat qilib, betakror ijod namunalari yaratdilar. Jumladan, Furqat lirikasida mustamlaka sabab bo'g'ilgan inson erki, ozodligi turli xil obrazlar vositasida badiiy talqin qilingan bo'lsa, Avaz O'tar hurriyat, tenglik, taraqqiyot masalalariga murojaat qiladi.

*Sayding qo'ya ber, sayyod, sayyora ekan mendek,
Ol domini bo'ynidin, bechora ekan mendek,
O'z yorini topmasdan ovora ekan mendek,
Iqbolni nigun, baxti ham qora ekan mendek,
Hijron o'tidin jismi ko'p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.*

Furqat

*Siyosat mahv bo'ldi, yashasun olamda hurriyat,
Bari el ittifoq ila jahonni aylasun jannat.
Taraqqiy aylamak lozim jahon ahli bo'lib bir tan,
Bilurga barcha ilm ila hunarni yashasun millat.*

Avaz O'tar

Tahlil qiling:

Yuqorida keltirilgan she'rlar qaysi jihatlar bilan oldingi davrlarda yaratilgan mumtoz adabiyot namunalaridan farq qiladi? Muqimiy, Furqat, Zavqiy va Avaz O'tar she'rlarida qanday umumiy va farqli jihatlarni ko'rishimiz mumkin?

XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi adabiyot va-killari asosan lirik turning g'azal, muxammas, musad-das, masnaviy kabi janrlarida ijod qildilar. Shu bilan birga, hajviyot – satira va yumor davr adabiyotining yetakchi yo'nalishlari-dan biriga aylandi. Masalan, Zavqiy "Ta'rifi kalish", "Pashshalar", "Otim" kabi asarlarida zamo-nasidagi nodon kishilar va ularning tabiatidagi salbiy odatlarini, kundalik hayot-dagi kamchiliklarni, o'zi-ga tanish voqea-hodisa-larni yengil kulgi ostiga olish orqali kitobxonda quvnoq kayfiyat uyg'ot-sa, Muqimiyning "Ta-nobchilar", "Voqeayi ko'r Ashurboy hoji", "Mas-kovchi boy ta'rifida" kabi hajviyalarida davrdagi ado-latsizliklar, ijtimoiy tengsizlik qattiq tanqid qilindi.

**Toshkent, XIX asr
ikkinchi yarmi**

*Bo'ldi dushman ko'nglidek, yo'q zarra odamgarchilik,
Borg'ali paykar boshig'a zor qildi pashshalar.
Ayladi Zavqiy raqam zarra magasdin shikvalar,
Garchi mehmon erdi, zulm izhor qildi pashshalar.*

Zavqiy

*Haqorat qilingan kishilar qolib,
Topib boy so'zi munda zo'r e'tibor.
Qachon kambag'alning so'zi o'tar?
Agar bo'lsa aqchang – so'zing zulfiqor.*

Muqimiy

Davr adabiyotida **sayohatnoma** yangi janr sifatida paydo bo'ldi. Bu davrda yaratilgan sayohatnomalarning o'ziga xos xususiyatlari ularda oddiy xalq hayotining real lavhalari aks etishi, mustamlaka tuzumining eng dolzarb muammolari tanqidiy tahlili aks etganida ko'rinadi. Muqimiyning murabba shaklida yozilgan "Sayohatnoma"si g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan bu janrning original namunasi hisoblanadi.

Samarqand, XIX asr
ikkinchi yarmi.
Sergey Prokudin-
Gorskiy fotografiyasi

*“Oq yer”dan o‘tdim, boylari –
Oliy imorat joylari,
Mehmonsiz o‘tkay oylari,
Kelsa birov nochor ekan. ...*

*Mingboshisi so‘finamo,
Tasbeh-u bo‘ynida rido,
Cho‘qub qochar zog‘i alo,
Bir dog‘uli ayyor ekan.*

Tahlil qiling:

Badiiy adabiyotda yangi janrlarning paydo bo‘lishini yana qanday omillar bilan bog‘lash mumkin? Sizningcha, qaysi janrlardagi asarlar xalq ruhiyatiga yaqin bo‘lgan? Nima uchun?

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida mumtoz adabiyot an‘analari bilan bir qatorda shakl va mazmun, badiiy-g‘oyaviy jihatdan yangi, o‘ziga xos yo‘nalishdagi adabiyotning shakllanganini kuzatish mumkin. Ijodkorlar Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlarni, o‘lkaga kirib kelgan Yevropa madaniyatining ijobiy va salbiy jihatlarini, xalqni qiynayotgan muammolarni o‘z asarlarida haqqoniy aks ettirdilar. Bu davr adabiyoti xalq turmush tarzi bilan ham bog‘liq bo‘lgani sababli uning asosini xalqchillik, vatanparvarlik, ma‘rifatparvarlik g‘oyalari tashkil etdi va jadid adabiyoti deb nomlangan badiiy-estetik jihatdan yana bir yangi adabiyotning paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Buxorodagi madrasa,
XIX asr ikkinchi yarmi.
Sergey Prokudin-
Gorskiy fotografiyasi

MUHAMMAD AMINXO'JA MUQIMIY (1850–1903). LIRIKA. HAJVIYOT. “SAYOHATNOMA”

Mavzuni o'rganish jarayonida:

– Muqimiy lirikasi va satirasiga xos xususiyatlarni tahlil qilamiz.

Muallif haqida

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida shakllangan yangi o'zbek adabiyotining asoschilaridan biri Muhammad Aminxo'ja (taxallusi – Muqimiy, “muqim” – “bir joyda doimiy turuvchi” so'zidan) 1850-yilda Qo'qon shahrida novvoy oilasida tug'ilgan. Muqimiyning onasi davrning o'qimishli, ziyoli ayollaridan edi va onasi aytib bergan ertaklar, naqlar va qo'shiqlar bo'lajak ijodkorda adabiyotga mehr uyg'otdi. Muhammad Aminxo'ja 10 yoshda birinchi she'rini yozdi.

Muqimiy dastlab maktabda, keyin Qo'qon va Buxorodagi madrasalarda tahsil oldi. Buxoro shoirining ma'naviy kamolotida muhim ahamiyat kasb etdi.

Muqimiy faoliyati davomida mirzalik (yer o'lchovchi), pattachilik kabi kasblar bilan shug'ullanib, oddiy xalqning ayanchli turmush tarzi, qishloqlarning abgor ahvoli bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'ldi va ularni o'z asarlarida aks ettirdi. U Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi ijodkorlar qatorida an'anaviy o'zbek mumtoz adabiyotini shakl va mazmun jihatdan boyitdi: sayohatnoma janrining shakllanishiga hissa qo'shdi, satira va yumor yo'nalishlarida o'ziga xos asarlar yaratib, o'zbek adabiyoti tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Umri davomida og'ir sharoitda, muhtojlikda, sarson-sargardonlikda yashagan shoir og'ir dardga chalilib, 1903-yilda 53 yoshida vafot etdi.

MUQIMIY LIRIKASI

Muqimiy o'zbek mumtoz adabiyotining an'anaviy g'azal, murabba, muxammas singari janrlarida barakali ijod qilish bilan birga, adabiyotga yangi g'oyaviy yo'nalishlar olib kirgan ijodkorlardan biri edi.

O'ylab ko'ring:

Avvalgi darslarimizda XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida ijod qilgan adabiyot vakillari bilan qisman tanishgan edik. Sizningcha, Muqimiy ijodi zamondosh shoirlar ijodidan qay jihatlari bilan farq qilgan bo'lishi mumkin? Davr adabiyoti haqidagi umumiy tasavvurlaringiz asosida uning ijodiga xos qanday xususiyatlarni ko'rsatgan bo'ladingiz?

?

***

Ohkim, afsus, emas har ishda rahbar toleim,
Vojgundur, imtihon qildimki, aksar toleim.

vojgun –
teskari

Nega lirik qahramon o'z toleidan nolimoqda?

?

Yuz tarafdin yetkurub gardi kudurat, zangi g'am,
Aylagay oinayi tab'im mukaddar toleim.

kudurat –
g'am, alam
mukaddar –
kirlangan

Tolening zang bosishini qanday tasavvur qilasiz? Shoir "gardi kudurat", "zangi g'am" deganda nima(lar)ni nazarda tutmoqda?

?

Har necha qilsam tavallo – zori qilmas, iltifot,
Ro'yigardon teskari, tobora badtar toleim.

ro'yigardon –
yuzi burilgan

Lirik qahramon qancha tavallo qilsa ham toleining battar yomonlashishi sabablari nimada deb o'ylaysiz?

?

Ro'zgorim tiyra, iqbolim zabun, baxtim qaro,
Bo'lsa ravshan, bormukin tadbiri digar toleim?

digar –
boshqa

Shoir baxtining ravshan bo'lishi uchun qanday tadbir izlamoqda? Bu tadbir unga yordam bera oladi deb o'ylaysizmi? Nima uchun?

?

Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmong'a salom,
Daf'atan ikki qulog'ini qilur kar, toleim.

Muqimiy uchun "qulog'ini kar qilgan" kim bo'lishi mumkin? Nega u shoirni eshitishni istamaydi?

?

?

Qaysi soʻzlar va soʻz birikmalari sheʼr mazmunini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi? Nima uchun?

***

Navbahor, ochildi gullar, sabza boʻldi bogʻlar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, joʻralar, oʻrtogʻlar.

?

Nega shoir aynan navbahorda – yangi bahorda oʻrtoqlarini suhbatga chorlayapti?

Xush bu mahfilda tiriklik ulfat-u ahhob ila,
Oʻynashib, gohe tabiatni qilaylik chogʻlar.

mahfil – majlis, anjuman

ahbob – sevimli, sirdosh doʻst

?

Inson qanday qilib tabiatni chogʻ qilishi mumkin? Shoir “tiriklik ulfat-u ahhobi” deganda kimlarni nazarda tutmoqda?

Rux ochib koʻzdin nihon boʻlsa paridek, naylayin,
Ayrib hush-u aqldin telba boʻlmay sogʻlar.

Hayfkim, ahli tamiz ushbu mahalda xor ekan,
Oldilar har yerda bulbul oshyonin zogʻlar.

ahli tamiz – aqlli, dono kishilar

?

“Ahli tamiz”ning xor boʻlish sabablarini qanday izohlaysiz? Bulbul kim? Zogʻ-chi? Dono kishilar xor boʻlmasligi, zogʻlar “bulbul oshyonini” egallamasligi uchun qanday yoʻl tutilmogʻi lozim?

Malham istab kimsadin, zaxmi dil izhor aylasang,
Choraye qilmoqdin oʻzga, ustigʻa tirnogʻlar.

Tobakay mundogʻ malomat kunjida doim Muqim,
Bu zamon koʻz tutgin emdi senga boʻlsun togʻlar.

?

Shoirning tabiat tasviriga ijtimoiy maʼnoni singdirishi sabablari nima-da? Matnda “tirnogʻlar”, “togʻlar” soʻzlari qanday gʻoyaviy mazmun tashimoqda?

MUQIMIY SATIRASI: “SAYLOV”

Chor Rossiyasi Markaziy Osiyoni istilo qilgandan keyin joriy etgan yangiliklaridan biri mingboshi, yuzboshi, qozi singari mansablarga saylov tizimining joriy qilinishi edi. Muqimiy ushbu she'ning oxirida “bu saylov shu sanada 1310-hijriyda edi” ma'lumotining keltirishidan uning 1892-yilgi saylovlarga bag'ishlanganini anglash mumkin.

***

Qachon kim bo'ldi hakim amri birlan ibtido saylov,
Amaldor ahli boshig'a bo'lib keldi balo saylov.

ibtido –
boshlanish

Nega bu saylovlar “amaldorlar boshig'a balo bo'lib keldi”?

?

Teraklar bargidek titrab, jamii qozi – mingboshi
Degoylarkim: “Yuzini teskari qil, ey xudo, saylov”.

Sochib qarzi-qavola, pul ko'tarib, istayub mansab,
Bo'lolmay ko'p kishini sindirub, qildi gado saylov.

Qozi-mingboshilarning saylov oldidan terak barglaridek titrashiga sabab nima deb o'ylaysiz? Nega ular amal kursisiga o'tirish uchun katta pul sarflashga ham tayyor?

?

Agar ming xatmi Qur'on etsalar, qo'ylar so'yub arzir,
O'lumdin qoldi qolganlar, bo'lib erdi vabo saylov.

Nima sababdan Muqimiy saylovni vaboga o'xshatmoqda?

?

Olurg'a pora ellikboshilar mingboshi – qozidin,
Ijobat bo'ldi – bo'ldi aylar erdilar duo saylov.

ijobat –
qabul

Muqimiy amaldorlar “duolari ijobati”ni pora bilan bog'laganlarida qanday haqiqatni achchiq kulgi ostiga olmoqda?

?

Taloshi joh aylab, ot chopib, olmay dame orom,
Musulmonlarning rangin ayladi chun kahrabo saylov.

Muqimiy, og'ridi boshlar xaloyiq guft-u go'yidin,
Shahar tinchib qolurdi bo'lsa-chi emdi ado saylov.

guft-u go'y –
gap-so'z

Nega saylov oddiy xalq yuzini “chun kahrabo” qilmoqda?

?

MUHOKAMA QILAMIZ

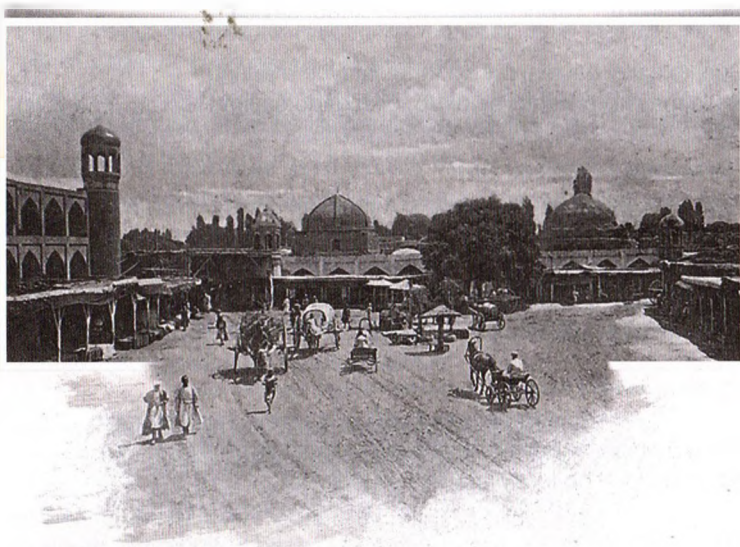
1. “Saylov” satirasida Muqimiy achchiq kulgiga olgan eng muhim masala nima? Demokratiyaning muhim elementlaridan biri bo'lgan saylov jarayoniga shoirning bunday munosabati sabablari nimada deb o'ylaysiz?

2. She'rda mansabdor shaxslarning asl qiyofasini ochib berishda qaysi detallar muhim ahamiyat kasb etmoqda? Nima uchun?

3. Mansab kursisi uchun bor-budidan ajralishga tayyor mahalliy amaldorlarning asl fojiasi nima edi? Bunda mustamlaka siyosatining ham ta'siri bor deb o'ylaysizmi?

4. Muqimiy davri va bugungi kun saylov tizimi o'rtasida qanday farqlar bor? Bugungi kunda saylov jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida qanday o'rin tutadi?

Chor Rossiyasi
davrida Qo'qon

“SAYOHATNOMA”DAN: QO'QONDAN SHOHIMARDONGA

Sayohatnoma adabiy janrlardan biri bo'lib, unda yozuvchining sayohat taassurotlari aks etadi. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari adabiyotida Muhammad Aminxo'ja Muqimiy sayohatnoma janri-ni boshlab berdi. Uning she'riy “Sayohatnoma”sida o'zi yashab ijod etgan davr ijtimoiy hayotiga oid eng muhim muammolarning tanqidiy tahlili aks etgan.

***

Faryodkim, garduni dun
Aylar yurak bag'rimni xun,
Ko'rdiki, bir ahli funun –
Charx anga kajraftor ekan.

Qolmay shaharda toqatim,
Qishloq chiqardim odatim,
Xohi yayov, bo'lsun otim,
Goh sayr ham darkor ekan.

“O'ltarma”ga qildim yurush,
Yo'ldosh edi bir chitfurush,
Yetdim jadallab vaqti tush,
Bir dam qizi q bozor ekan.

Bir ma'raka ko'rdim butun,
Ja'mi yopingan boshga to'n,
Boqsamki, besh yuzcha xotun,
Voiz so'zin tinglor ekan.

Mingboshilik kimning ishi,
Desam, dedi bedonishi,
Bir “Qo'shtegirmon”lik kishi,
Xo'ja Iso badkor ekan.

Mag'rur, xasis-u besh-u kam,
Har gapda yuz ichgay qasam,
Takjoy olur moxovdan ham,
Hoji o'zi murdor ekan.

garduni dun –
pastkash dunyo
xun – qon
ahli funun –
ilm ahli
kajraftor –
teskari yuradigan
O'ltarma – hozirgi
Farg'ona viloyati-
dagi qishloq nomi
voiz – va'z
aytuvchi, notiq
badkor –
yomon qiliqli
besh-u kam –
ko'p-u oz
murdor – harom
ishdan qaytmay-
digan, nopok

***

“Do'rmancha”ga ketdim o'tub,
Yoqamni har soat tutub,
Yotdim ul oqshom g'am yutub,
Dashti qaroqchizor ekan.

Unda bo'lus G'ozi dedi,
Ham mufti, ham qozi dedi,
Yurt barcha norozi, dedi,
Qilg'on ishi ozor ekan.

Boz izdihomi voizi,
Badkayf, ochilmas ko'zi.
Yuqori boshidin tizi,
Ermaklari ko'knor ekan.

So'rsam, dedilar: “Bo'rbaliq”,
Birmuncha echkilar ariq,
Kelsa kishi yeyar tariq,
Shom-u sahar tayyor ekan.

“Oq yer”din o'tdim, boylari –
Oliy imorat joylari,
Mehmonsiz o'tkay oylari,
Kelsa birov nochor ekan.

Ammo nazarda “Roshidon”,
Firdavs bog'idin nishon,
O'ynab oqar obi ravon,
Sahni gul-u gulzor ekan.

Ma'yus bordim “Zohidon”,
Bir ko'cha ketguncha do'kon,
Sho'x odami, ichmay piyon,
Mast, otasi bezor ekan.

Suvlar sepilgan so'rilar,
Bo'rlangan o'choq-mo'rilar,
Tab'ing mabodo choy tilar,
Damlashlari ishqor ekan.

“Oltiariq” qursin o'shal,
Sellarda qoldim bir mahal,
Bo'ldim ivib, yomg'urda shal,
To'n shilta, ho'l ezor ekan.

Mingboshisi so'finamo,
Tasbeh-u bo'ynida rido,
Cho'qub qochar zog'i alo
Bir dog'uli ayyor ekan.

bo'lus – volost
(tuman) boshlig'i
boz – yana
izdihom – yig'in
firdavs – jannat
obi ravon – oqar suv
ezor – ishton
rido – shayxlar
yopinchig'i

dushvor – qiyin
maqomi dildizo –
dini xush qiluvchi
manzil

obi safo – tiniq suv

sebag –
ko'k maysa

obishor – serob

Xayr-u saxo vajhiga kar,
Bir pulni yuz yerdin tugar,
Kelsa gadoy nogah agar,
Bir non chiqish dushvor ekan.

Ko'rdim chuqur "Chimyon" erur,
Yer ostida zindon erur.

Dushmanlari mehmon erur,
Bog'i uning tutzor ekan.

"Vodil" maqomi dildizo
Ko'chalaridur dilkusho,
Anhorida obi safo,
Sebarga obishor ekan.

MUHOKAMA QILAMIZ

1. Muqimiyning sayohat qilish va "Sayohatnoma" yozishdan maqsadi nima edi deb o'ylaysiz? "Sayohatnoma" dan olingan mazkur parchada muallif qanday g'oya(lar)ni ilgari surmoqda?

2. Mazkur parchada qanday kayfiyatni (xushchaqchaqlik, mahzunlik) kuzatish mumkin? Nega u "garduni dun"ning "ahli funun"ga teskari yurishi bilan boshlanmoqda? Fikringizni matn asosida dalillang.

3. Amaldorlar qanday qiyofalarda gavdalangan? Ularning ismlarini keltirishdan qanday maqsad ko'zlangan deb o'ylaysiz?

4. Ushbu parchada sayohatnoma janriga xos qanday muhim xususiyatlarni kuzatdingiz? Fikringizni matn asosida dalillang.

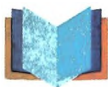
GURUHLARDA ISHLAYMIZ

Uch guruhga bo'ling.

1-guruh. "Sayohatnoma" da shoir obrazi aks etgan o'rinlarni toping va ularni muallifning hayot yo'li bilan bog'lab tahlil qiling.

2-guruh. Asardan amaldorlarning fosh etilishi bilan bog'liq o'rinlarni toping va ularni Muqimiy davridagi ijtimoiy muhit bilan bog'liqlikda izohlang.

3-guruh. Asarda joy nomlari va tabiat manzaralari tasvirlangan o'rinlarni toping hamda ularni rasmlarda jonlantiring. Muqimiy tasviri asosida joy nomlariga xos xususiyatlarni tasniflang.

IJODIY ISH

Hozirgi kunda ko'pchilik o'z sayohatnomalarini internetda, ijtimoiy tarmoqlarda shaxsiy blog (inglizcha "web log" – "internet jurnal" so'zidan) yoki travelog (inglizcha "travel log" – "sayohat jurnali" so'zidan) shaklida yuritadi. Internet manbalaridan bunday zamonaviy sayohatnomalar namunalarni toping va Muqimiy "Sayohatnoma" si bilan solishtiring. Shaxsiy tajribangiz asosida sayohatnoma yozing.

SATIRA

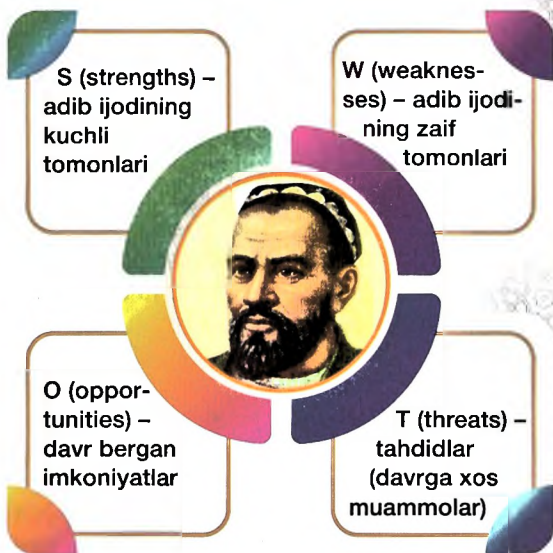
Satirik asarlarda hayotdagi qusurlar, jamiyatdagi illatlar, salbiy xususiyatga ega kishilar ochiqdan ochiq ayovsiz, achchiq kulgi orqali tanqid qilinadi. Bunday asarlarda kinoya usuli yetakchilik qiladi. Satirik obrazlar kishida salbiy tuyg'ularni uyg'otadi. O'zbek adabiyotida satiraning ilk namunalari dastlab xalq og'zaki ijodida (masalan, Nasriddin Afandi haqidagi latifalarda) yaratilgan va keyinchalik yozma adabiyotda taraqqiy etgan. Turdi Farog'iy, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Zavqiy singari ijodkorlar satira janrida asarlar yaratganlar. Keyinchalik Hamza, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhor, Said Ahmad kabi adiblar o'zbek satirachiligi rivojiga muhim hissa qo'shdilar.

Muqimiyning biz mutolaa qilgan asarlaridan satira elementlarini toping. Bu asarlarda muallif qanday illatlarni tanqid qilmoqda? O'quvchida bu illatlarga nisbatan salbiy munosabat uyg'otish uchun shoir qanday badiiy vositalardan foydalanmoqda?

LOYIHA

Adabiyotshunos olim G'ulom Karimov fikricha, Muqimiy ijodi o'zining butun kuchli va zaif tomonlari bilan XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi tarixiy davr yetishtirib bergan katta adabiy va ijtimoiy hodisadir. Ushbu davr haqidagi hamda Muqimiy hayoti va ijodiga oid bilimlaringizga tayanib, adib ijodidagi kuchli va zaif tomonlarni, uning ijodiga davr ta'sirini aniqlang. **“SWOT”** tahlili asosida taqdimot tayyorlang.

Muqimiy “Tanlangan asarlar. Hajviyot” kitobini o'qib chiqishni tavsiya qilamiz.

XVII–XIX ASRLAR JAHON ADABIYOTI

Mavzuni o'rganish jarayonida:

- XVII–XIX asrlar jahon adabiyotining rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilamiz;
- romantizm va realizmga xos xususiyatlarni o'rganamiz.

XVII asrda Yevropa murakkab va ziddiyatli davrga qadam qo'ydi. Feodalizm inqirozga yuz tutdi va yangicha kapitalistik munosabatlar shakllana boshlandi. Ayrim davlatlarda (xususan, Fransiya va Rossiya-da) absolyut monarxiya (qirolning mutlaq hokimiyati) o'z cho'qqisiga chiqqan bo'lsa, Angliyada qirol hokimiyati va eskicha munosabatlarga qarshi g'alayonlar bo'lib o'tdi. Bir tarafdin, Yevropaning ko'p davlatlarini hududiy va diniy kelishmovchiliklar tufayli urushlar bo'hroni qamrab oldi, ikkinchi tarafdin esa, ilm-fanning turli sohalaridagi yangiliklar insonning dunyo va jamiyat haqidagi tasavvurlarini o'zgartirib yubordi. Asosiy shiori "Ozodlik, tenglik, birodarlik" bo'lgan Buyuk fransuz inqilobi (XVIII asr oxiri) esa nafaqat Fransiya, balki butun Yevropada inson shaxsi va erkiga nisbatan yangicha munosabatlarni shakllantirdi. Bunday sharoitda adabiyot va san'atga munosabat ham o'zgardi: Uyg'onish davri madaniyati insonni oliy qadriyat sifatida ko'rgan bo'lsa, keyingi davr san'atkorlari inson va tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlarga asosiy e'tiborni qaratdilar.

XVII–XVIII asr ijodkorlari inson tafakkuriga ishonch, inson tarbiyasi va kamoloti orqali jamiyatni o'zgartirish, undagi nuqsonlarni bartaraf qilish g'oyasini ilgari surdilar. Ingliz adibi Daniyel Defo "Robinzon Kruzo" romanida kimsasiz orolga tushib qilgan inson misolida uning yaratuvchanlik kuchini tarannum etgan bo'lsa, fransuz faylasufi Jan Jak Russo o'zining "Emil, ya'ni tarbiya haqida" asarida qanday qilib nosog'lom jamiyatda inson o'z tug'ma fazilatlarini saqlab qolishi mumkinligi masalasini ko'tardi. Mualliflar tanqid orqali o'z davrining illatlarini fosh qilib, ularni bartaraf qilishga da'vat etdilar: ingliz adibi Jonatan Sviftning "Gulliverning sayohatlari" satirik-fantastik romani va rus dramaturgi Denis Fonvizinning "Dumbul boyvachcha" komediyasi shunday asarlarning yorqin namunalidir.

XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr boshlarida yashab ijod etgan buyuk nemis adibi, faylasufi va davlat arbobi logann Volfgang Gyotening "Faust"i jahon adabiyotining durdona asarlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Unda yashash mohiyati haqidagi muallif qarashlari umri davomida to'plagan bilimlaridan hafsalasi pir bo'lgan professor Faustning Mefistofel (shayton) bilan garovi vositasida aks ettirilgan.

*Ilohiyot ila band bo'ldim,
 Faylasufi xiradmand bo'ldim.
 Ilmi huquq, ilmi tabobat –
 Barchasini o'rgandim, faqat,
 Faqat menga bir narsa ayon:
 Nodon edim, nodonman hamon...
 O'zni olam bog'iboni deb,
 Ahli odam charog'boni deb.
 Topganim yo'q boylik va shuhrat,
 Totganim yo'q hayotda lazzat...
 Sening qutlug' og'ushingdan, voh,
 Yana chetda qoldim, tabiat!
 Qandoq mumkin senga etishmoq,
 Bahra olmoq quchoqlaringdan,
 Sening zilol buloqlaringdan
 To'yib-to'yib shimimoq sharbat.*

**“Faust”dan
 (Erkin Vohidov tarjimai)**

“Faust va Mefistofel”.
 Rassom Rey Lago ishlagan surat

O'ylab ko'ring:

Uyg'onish davri va XVII–XVIII asr ijodkorlarining insonga munosabati qaysi jihatlari bilan farq qiladi?

XVIII asr oxirlarida Yevropada Buyuk fransuz inqilobi bilan boshlangan o'zgarishlar mahsuli o'laroq **romantizm** ijodiy metodi yuzaga keldi. Buyuk fransuz inqilobi va'da bergan islohotlardan qoniqmaslik, jamiyatdagi axloqiy tartibsizlikka qarshi kurashish kayfiyati, sanoat, siyosat va ilm-fan sohalaridagi taraqqiyotning mudhish oqibatlarini romantizm vakillarida mutlaq ideallarga intilish hissini uyg'otdi. Romantik ijodkorlar barcha muammolar, qarama-qarshiliklardan xoli, go'zal va mukammal hayotni orzu qildilar hamda o'z asarlarida “ideal dunyo” yaratishga intildilar.

Romantizm insonning ichki kechinmalarini, ruhiyatidagi isyonkorlik, jo'shqinlik, ozodlikka intilish, tabiat bilan oshnolik kabi xususiyatlarni, aksar holatlarda qahramonning yolg'izligini tasvirlashga asoslangan.

Romantizmga xos asosiy jihatlarni yana quyidagilarda ko'rish mumkin:

- inson shaxsi, uning kechinmalari, go'zal his-tuyg'ulariga e'tibor, inson erkini oliy qadriyat sifatida ko'rish;
- o'tmishni ulug'lash – o'tmish ideal bo'lmagan real voqelikdan (hozirgi kundan) qochish vositasi bo'lishi mumkin;
- tabiatni ulug'lash va insonning tabiatga yaqinligini ko'rsatish – aksar hollarda romantiklar uchun tabiat erkin, go'zal, ideal dunyo sifatida namoyon bo'ladi;
- romantik qahramon murakkab, ziddiyatli, tuyg'ulari kuchli inson sifatida gavdalanadi.

XIX asrning birinchi yarmida Yevropa mamlakatlari va Amerika qit'asida yashab ijod qilgan adiblar romantik adabiyotning go'zal namunalarini yaratdilar. Jorj Bayron (Angliya), Jakomo Leopardi (Italiya), Haynrix Hayne (Germaniya), Adam Mitskevich (Polsha, Belarus), Mixail Lermontov (Rossiya) va Xose Esteban Echeverria (Argentina) lirikasi, Viktor Gyugo (Fransiya) romanlari va pyesalari, Vashington Irving (AQSH) novellalari shular jumlasidandir.

*Alvido, yor! Agar shu balo
Qismatda bor bo'lsa – alvido!
Sen berahm bo'lsang ham, ammo,
Men dushmanlik qilmasman – vido!
Alvido, yor! Sendan uzoqda,
Har bir munis narsadan mahrum,
Qalbim azob degan tuzoqda,
Bundan ortiq bo'larmi o'lim?*

Jorj Bayron
(Hamid Olimjon tarjimasi)

*O, hayot ummoni, dahshatsan, dahshat!
So'lim siynang uzra chiqqandim yo'lga,
Hayqira boshlading taratib vahshat!
Yurib bo'lmas ekan na ort, na oldga,
Qo'llarga itoat etmagach murvat!
Mehr qadahini ko'tarsang agar,
Shuhrat cho'qqisiga yetmog'ing oson,
Bu boda kayfidan tug'ilgay zafar;
Malloh-chi, Go'zallik jilmaygan zamon,
Ezilib ketsa-da, yo'lini topar.*

Adam Mitskevich
(Husniddin Sharipov tarjimasi)

“Tuman dengizi uzra sayyoh”.
Nemis rassomi,
romantizm
yo'nalishida ijod
qilgan Kaspar David
Fridrix (1774–1840)
chizgan surat

Tahlil qiling:

*Yuqoridagi she'riy parchalarda
romantizmga xos qanday xusu-
siyatlar yaqqol ko'zga tashlanadi?*

*Sizningcha, rassom nimani
tasvirlamoqchi? Rasmdagi sayyoh
ko'nglidan qanday kechinmalarni
o'tkazyapti deb o'ylaysiz?*

XIX asrdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, demokratik islohotlar sari qadamlar yangi ijodiy metod – inson hayotini, uning kundalik turmushidagi qiyinchiliklarni haqqoniy tasvirlashga asoslangan **realizm** uchun zamin hozirladi. XIX asr birinchi yarmida Yevropa realistik adabiyotida romantik motivlar tasviri davom etgan bo'lsa-da, asr o'rtalariga kelib realizm yetakchi metodga aylandi.

Realizmning o'ziga xos xususiyatlari:

- yangi mavzular: romantizm vakillari insonni ulug'lagan, uning qahramonligini kuylagan bo'lsa, realistlar davrni va undagi inson hayotini tushunishga, tipik (jamiyatning ma'lum bir qatlamiga xos umumlashma) xarakterlarni tipik vaziyatlarda tasvirlash va tahlil qilishga urindilar;

- yangi qarashlar: realistlar hayot har doim ham go'zal va baxtli kechmaydi, degan qarashdan kelib chiqdilar, shuning uchun realizm oqimidagi asarlar har doim ham baxtli yakun topmaydi;

- yangi tasvirlash usullari: realistik asarlarda detallar muhim rol o'ynaydi.

Onore de Balzak va Emil Zolya (Fransiya), Charlz Dikkins va Uilyam Tekkerei (Angliya), Henrix Ibsen va Yunas Li (Norvegiya), Fyodor Dostoyevskiy, Lev Tolstoy va Anton Chexov (Rossiya), Mark Tven va Jek London (AQSH), Mercedes Kabelyo de Karbonera va Klorinda Matto de Terner (Lotin Amerikasi) singari ijodkorlar realizm adabiyotining yirik vakillaridir.

“Tosh yo'nuvchilar”. Fransuz rassomi, tasviriy san'atda realizm yo'nalishi asoschilaridan biri Gyustav Kurbe (1819–1877) chizgan surat

“... Karetaga ot qo'shilgan; lekin yamshik imirsilab yurardi. U yamshiklar kulbasiga kirdi. Kulba issiq, havosi buzuvchi, qorong'i, ter, yopilgan non, karam va cho'chqa go'shti hidlari anqib turardi. Xonada bir necha yamshiklar bo'lib, oshpaz ayol pech oldida g'imirib yurar, pech ustidagi po'stakda esa bir bemor yotardi.

– Xvedor amaki, ho' Xvedor amaki! – dedi uyga kirib kelgan po'stinli, beliga qamchi qistirib olgan yamshik.

– Hey, chuvrindi, Fedkani nima qilasan? – dedi yamshiklardan biri, – axir seni karetdagilar kutib turishibdi-ku!

– Etigini so'ramoqchi edim; o'ziminiki yirtilib ketdi, – deb javob berdi yigitcha boshini orqaga tashlab sochini to'g'rilarkan, belbog'iga qistirilgan qo'lqopini tuzatib. – Yo uxlayaptimi? A, Xvedor amaki? – deb takrorladi u pechga yaqinlashib.

– Ne deysan? – degan past ovoz eshitilib, pech ustidan sarg'ish, ozg'in yuzli bemor pastga qaradi. U uzun, oriq, tuk bosib qoni qochgan qo'llari bilan kir ko'ylagi ustidagi choponini qoqsuyak yelkasiga tortib qo'ydi. – Ichgani biron narsa ber, ukajon, ne ishing bor edi?

Yigit unga cho'michda suv uzatdi.

– Haligi, Fedya, – dedi u, goh u, goh bu oyog'ini bosib, – balki, endi senga yangi etik darkor emasdir; o'zingga kerak bo'lmasa, menga bera qol.

Bemor darmonsiz boshini cho'michga tiqdi-da, siyrak mo'ylovini loyqa suvga botirib, zo'rg'a, ammo ochko'zlik bilan suv ichdi. Bemorning paxmoq soqoli kirlab ketgandi, u kirtaygan nursiz ko'zlari bilan zo'r-bazo'r yigitga boqdi. Suvni ichib bo'lgach, qo'lini ko'tarib ho'l labini artmoqchi bo'ldi-yu, lekin holi kelmay chakmonining yengiga artib qo'ya qoldi. U indamay burni bilan nafas olar, bor kuchini to'plab yigitning aftiga tik qarab turardi...”

Lev Tolstoy
(M. Aliyev tarjimai)

Tahlil qiling:

Yuqoridagi parchada qaysi detallar bo'layotgan voqeani, joy va qahramonlarni real tasavvur qilish imkonini beradi?

O'ylab ko'ring:

O'zbek adabiyotining siz mutolaa qilgan qaysi namunalarida romantizm va realizmga xos xususiyatlarni kuzatish mumkin?

LOYIHA

Guruhlarda ishlang. XVII–XIX asrlar jahon adabiyotiga xos bitta muhim xususiyatni ajratib oling va uni shu davrda yaratilgan asar misolida ochib bering.

ALEKSANDR PUSHKIN (1799–1837). “YEVGENIY ONEGIN” SHE’RIY ROMANI

Mavzuni o’rganish jarayonida:

- “Yevgeniy Onegin” she’riy romanida aks etgan jamiyat hayotini tadqiq qilamiz;
- Onegin obrazidagi qarama-qarshiliklarni tahlil qilamiz.

Tarixiy davr

XIX asr boshida hokimiyatga kelgan imperator Aleksandr I siyosiy va ijtimoiy sohalarida islohotlar boshladi: davlat organlari qayta tashkil qilindi, qonunlarning bir-biriga zid kelmasligini ta’minlaydigan Davlat kengashi tuzildi, bepul boshlang’ich ta’lim joriy qilindi, oliy ta’lim muassasalariga muayyan darajada erkinlik berildi. Biroq islohotlar mantiqiy nihoyasiga yetkazilmadi. Imperatordan davlat boshqaruvi tizimida jiddiy o’zgarishlar kutgan zodagonlar keyinchalik “dekabristlar harakati” deb atalgan yashirin jamiyatga birlashib, absolyut monarxiya va Rossiya rivojlanishiga to’g’onoq bo’layotgan krepostnoylik huquqini (dehqonlarning muayyan yerlarga birlashtirilishi va boshqa yerga o’tishining taqiqlanishi) yo’q qilish, konstitutsion monarxiya yoki respublikaga o’tish rejalarini ishlab chiqdilar. Ular 1825-yilda vafot etgan Aleksandr I ning ukasi Nikolay I ga toj kiydirish marosimi kuni poytaxt Sankt-Peterburgda qo’zg’olon ko’tardilar. Qo’zg’olon bostirildi, qo’zg’olon ishtirokchilari esa o’lim jazosi yoki surgunga hukm qilindi. Nikolay I asosiy e’tiborini shaxsiy hokimiyatini mustahkamlash hamda davlatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti ustidan qattiq nazorat o’rnatishga qaratdi. Shu bilan birga, XIX asr rus madaniyati tarixida o’chmas iz qoldirdi.

“Rus adabiyotining oltin asri” deb atalgan bu davrda Aleksandr Pushkin, Mixail Lermontov, Nikolay Gogol, keyinchalik Fyodor Dostoyevskiy, Lev Tolstoy, Anton Chexov singari buyuk so’z ustalari ijod qildilar.

Muallif haqida

Shoir, yozuvchi, dramaturg, zamonaviy rus adabiy tilining asoschisi Aleksandr Pushkin 1799-yili Moskvada zodagon oilada tug’ildi. 1811-yilda u o’sha davrning eng nufuzli ta’lim dargohlaridan biri – Sarskoye Selodagi (Sankt-Peterburg yaqinida) Imperatorlik litseyiga o’qishga qabul qilindi. Litseydagi muhit

Pushkinning keyingi hayotiga kuchli ta'sir qildi: uning dastlabki she'rlari litseyda tahsil olayotgan davrida e'lon qilindi va o'sha davrning nomdor shoirlari e'tirofiga sazovor bo'ldi, bu yerda u bir umrlik chin do'stlar orttirdi va erkinlik g'oyalari bilan tanishdi. Pushkinning litseydagi ayrim do'stlari keyinchalik "dekabristlar" harakatining a'zolari bo'lishdi.

1817-yilda litseyini tamomlagan Pushkin Tashqi ishlar kollegiyasiga (vazirligiga) ishga qabul qilindi. Bir qancha davlat arboblari va hatto imperator Aleksandr I ni hajv qilgan she'rlari uchun 1820-yili Rossiyaning janubiga surgun qilindi va bir necha yil quvg'inda yashashga majbur bo'ldi.

Davlat siyosatiga to'g'ri kelmaydigan qarashlari uchun Pushkin 1824-yilda davlat xizmatidan bo'shatiladi va onasining mulki bo'lgan Mixaylovskoye qishlog'iga surgun qilinadi. 1826-yilda imperator Nikolay I ning ruxsati bilan surgundan qaytgan Pushkin adabiy faoliyatini davom ettiradi, tarixiy monografiya ustida ishlaydi, "Adabiy gazeta"ga muharrirlik qiladi, "Sovremennik" ("Zamondosh") jurnaliga asos soladi.

Aleksandr Pushkin 1837-yili Sankt-Peterburgda vafot etdi. Uning adabiy merosini she'rlar, she'riy ertaklar, dostonlar hamda nasriy va dramatik asarlar tashkil qiladi.

"Yevgeniy Onegin" she'riy romani

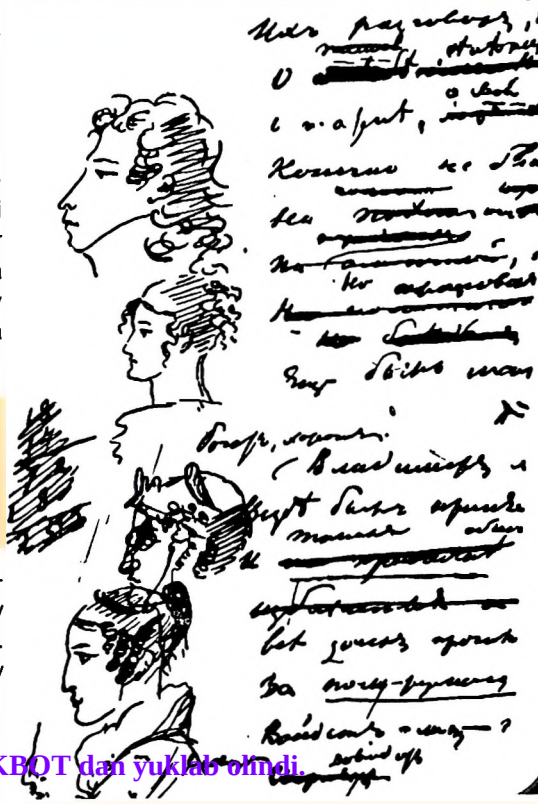
Pushkin "Yevgeniy Onegin" she'riy romanini 1823-yilda, janubga surgun qilingan paytda yoza boshladi va asar ustida sakkiz yil ishladi. Bu vaqt davomida Pushkin bilgan jamiyat ancha o'zgardi. 1820-yili, muallif asarni yoza boshlaganida Rossiyaning Napoleon ustidan qozongan g'alabasi ta'sirida jamiyatda ko'tarinkilik, vatanparvarlik kayfiyatlari hukmron edi. 1825-yilgi muvaffaqiyatsizlikka uchragan Dekabristlar qo'zg'olonidan keyin esa turli taqiqlar va qatag'onlar avj oldi. Jamiyatdagi bunday o'zgarishlar, tabiiyki, muallifga va asarga ta'sir qilmay qolmadi.

O'ylab ko'ring:

Erkin jamiyatni siz qanday tasavvur qilasiz? Bo'g'iq jamiyatni-chi? Jamiyat insonga qanday ta'sir qiladi?

Asar ustida ishlayotgan shoir o'z xatlaridan birida: "Shunchaki roman emas, she'riy roman yozyapman – farq katta", – deydi. Roman muqaddimasida esa shoir shunday yozadi:

"Yevgeniy Onegin" she'riy romani qo'lyozmasidan sahifa.
Hoshiyadagi suratlarni Pushkinning o'zi chizgan

Kiborlarga bitmadim ermak,
Olqab do'stlik iltifotini.
Istagimdur armug'on etmak
Senga loyiq dil bayotini. ...
Kel! Orzumand qo'l bilan yakka
Ayla alvon daftarim qabul,
Kulgu, qayg'u omixtadir sal,
Xalqona-yu mukammal; dag'al,
Ermaklarim mevasidir bul.
Sengadir – g'o'r, so'lg'in yillarim
Selday ilhom, bedor tunlari,
Sovuq shuur tergan gullarim,
Yuragimning faryod, unlari.

O'ylab ko'ring:

 Sizningcha, she'riy roman nasrdagi romandan qanday xususiyatlari bilan farq qiladi? Pushkin nima uchun o'z romanini she'rda yozishga quror qilgan bo'lishi mumkin? Nega muallif o'z asari haqida "alvon daftar", "kulgu, qayg'u omixta", "xalqona-yu mukammal; dag'al" kabi jumllarni ishlatmoqda? Asarni o'qish davomida uning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor bering.

Asar ikki marta – 1936-yilda Oybek tomonidan va 1988-yilda Mirzo Kenjabek tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan. Siz bilan asarni Mirzo Kenjabek tarjimasida mutolaa qilamiz.

YEVGENIY ONEGIN

(she'riy romandan parchalar)

BIRINCHI FASL

I

"Tartibparast, pokdil amakim
Chin dardgaki duchor o'lmishlar,
Avlo tadbir topmay, qarangkim,
Izzattalab bo'lib qolmishlar!
Yo'riqlari – o'zgaga ibrat;
Axir, tangrim, bu nechuk kulfat,
Jilmay bemor yonidan hech ham,
Qarab yotmoq kunduz ham, kech ham!
Nechog' tuban nayrang, yoronlar,
Tirikmurda ko'nglin ko'tarmoq,
Yostiqlarin tuzatib turmoq,
Ma'yus eltmoq dori-darmonlar;
Xo'rsinmog'-u, aytmoq besado:
Qachon seni ko'targay xudo!"

*Ham yashashga oshiqar,
ham shoshar his etmakka.*

Kn. Vyazemskiy

*Kasal amakisi oldiga cha-
qirilgan Oneginning o'y-
xayollariga e'tibor bering.
Onegin sizda qanday taas-
surot qoldirdi?*

?

II

Quv yigitcha o'ylardi shunday
"Pochtovoy" da dala-qir osha;
Qodir Zevs xohish-hukmi shay:
Bor xeshlarin vorisi – o'sha.
Ey Lyudmila bilan Ruslanning
Do'st-yorlari! Shu zum dostonning
Qahramonin muqaddimasiz
Tanishtiray, ruxsat bering siz:
Onegin bu – qalin bir oshnam,
Unga Neva bo'ylari – zodgoh,
Balkim, unda tug'ilgansiz, yo
Nash'-u namo topgansiz siz ham!
Sayr etganman men ham bir zamon,
Ammo shimol – men uchun ziyor.

III

Xizmat etib mardona, tugal,
Qarzlar bilan otasi yashab,
Yilda bazm tuzardi uch gal,
Xonumonsiz qoldi so'ng, ajab,
Yevgeniyni asradi qismat,
Avval **Madame** etdi tarbiyat,
So'ngra **Monsieur** almashdi o'rin;
Bola sho'xroq edi-yu, shirin.
Monsieur – asli g'arib bir farang,
Qiynalmasin deya yosh bola,
Saboq berdi hazillar ila,
Nasihat-la qilmadi garang.
Shumlik qilsa, koyir muloyim,
Yozgi bog'da o'ynatar doim.

pochtovoy – pochta tashuvchi ot
Zevs – qadimgi yunon
miflarida oliy ma'bud

Bu o'rinda Pushkin o'zining
bundan oldin yozilgan "Ruslan
va Lyudmila" dostonini esga
olib, o'z o'quvchilariga murojaat
qilmoqda.

Neva bo'ylari – o'sha paytda
Rossiya imperiyasi poytaxti
bo'lgan Sankt-Peterburg shahri
Neva daryosi bo'yida joylashgan.

Bu yerda Pushkin o'zining
Sankt-Peterburgdan surgun
qilinganiga ishora qilmoqda.

Madame (fransuzcha) –
xonim, **Monsieur** (fransuzcha) –
janob. O'sha paytda rus
zodagonlari orasida fransuz
murabbiylarini yollash urf
bo'lgan.

Yozgi bog' – Sankt-
Peterburgdagi mashhur bog'

IV

Yoshlik – o'tli, beorom fasl,
Nozik dard-u umidlar undan:
Yevgeniy ham yetilgach asl,
Murabbiyni haydashdi uydan.
Mana endi Onegin ozod,
So'nggi urfda soch qo'ydirib shod,
Kiyinishda – London *dandysi*,
Ko'rdi kibor olamin ko'zi.
Endi farang tilida ravon
Yoza bilar, bemalol so'ylar,
Mazurkaga charx urib o'ynar,
Ta'zim bajo keltirar chaqqon.
Boz ne kerak? Kibor doira
Tan berdi: u – aqlli, sara.

V

O'rganganmiz barchamiz oz-moz
Nimanidir, amallab, bir qur.
Tarbiyada ko'rinsak mumtoz,
Ajab emas, xudoga shukur.
Ko'pchilikning fikriga ko'ra
(Ulug' zotlar hukmiga ko'ra),
Olimdir-u Onegin, quruq,
Unda ajib iqtidor, yo'riq:
Suhbatlarda qiynalmay asta
Har sohadan ozgina cho'qir,
Olimona tus olib, chuqur
Sukut saqlar muhim bahsda.
Tag'in o'tli hajv ila dildor –
Xonimlarni kuldirishi bor.

dandy (inglizcha) –
olifta, po'rim

mazurka –
polyak raqsi

*Muallif Oneginning
ta'lim-tarbiyasini qan-
day tasvirlamoqda? U
haqiqatdan ham "ajib
iqtidor" egasimi?*

VII

Umrin hayot sadolariga
Baxsh etmoqqa yo'q unda havas.
Yamb va xorey arolarida
Ne farq bordir, urinmang, bilmas.
So'kar Homer, Feokritni,
Ammo o'qir Adam Smitni –
Iqtisodchi edi u, demak,
Mushohada qilardi andak:
Qanday qilib boyiydi davlat,
Nima bilan kechirar hayot,
Bo'lsa unda oddiy mahsulot,
Nechun bo'lmas oltinga hojat.
Tushunmasdi otasi uni,
Garov qo'yar edi mulkini.

yamb, xorey –
she'riy vaznlar

Homer, Feokrit –
qadimgi yunon shoirlari

Adam Smit –
ingliz iqtisodchi olimi

*Onegin qaysi sohalarga
qiziqar edi? Nega "otasi uni
tushunmasdi"?*

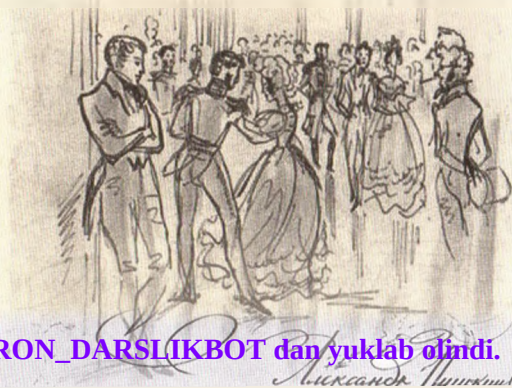
?

X

Riyo kasbin o'rgandi u tez,
Umid – pinhon, eplaydi rashkni.
Ko'rinadi munglig', g'amangez,
Boplar ishontirish, avrashni.
Goh mag'rur-u, goh itoatkor,
Goh parvona, goh bee'tibor!
Sukutlari nechog' xumorli,
So'zlashlari go'zal, ohorli,
Ishqiy xatda qo'pol qandayin!
Birin suyib, biriga to'yib,
Yashar o'zin unutib qo'yib!
Qarashlari keskin va mayin,
Uyatchan va beor, ba'zida
Yiltiraydi yoshlar ko'zida!

*"Riyo kasbini o'rgandi u
tez" jumlasini qanday tu-
shundingiz? Ushbu band-
da muallif Oneginning
qanday qirralarini ochib
bermoqda?*

?

XV

Turmasdanoq hali o'rnidan,
Unga necha maktub tutarlar.
Ne bu? Taklifnomami? Birdan
Uch xonadon bazmga chorlar.
Bal, bolalar bazmi unda,
Qayga yelar arzandam shunda?
Kimdan boshlar? Biroq baribir
Hammasiga bosh suqar bir-bir.
Keng bolivar qo'ndirib boshga
Xiyobonga yo'l olar asta.
Hozircha u tonggi libosda,
Qo'ng'iroqli soat ham tushga
Sado berib chorlaguncha to
Keng maydonda aylanar tanho.

XVI

Qosh qorayar. Chanaga minar.
Uchar "Po'sht-po'sht!"
degan hayqiriq.

Qorlar inar – kumushga do'nar
Kumushmo'yna yoqasi, aniq.
Yelar Talon mayxona tomon,
Kutar unda Kaverin, ayon.
Kirar, tiqin dumli yulduzday
Shu zum shipga uchar, toshar may.
Seli sizib turgan qovurdoq,
Farang dasturxonining fayzi –
Qo'ziqorin qaylasi qaysi!
Strasburgning somsasiga boq!
Limburgning chin pishlog'i-da bor,
Ham oltinrang ananas tayyor!

bolivar – shlyapa turi

"Yevgeniy Onegin" she'riy romaniga
rassom Dmitriy Belyukin chizgan surat

Talon – mashhur restoran sohibi

Kaverin – Pushkinning xorijda
o'qigan, hur fikrli bilan tanilgan
do'sti

Fedra,
Kleopatra,
Moina –
spektakllardagi
obrazlar nazarda
tutilmoqda
Didlo – Sankt-
Peterburgdagi
taniqli
baletmeyster
O'sha paytda
Rossiya
teatrlarida
garderob
bo'lmagani
uchun ustki
kiyimlarga
qarollar qarab
turgan.

XVII

Istar yana ko'ngillar sharob,
Chanqab seryog' ul qiyma etdan.
Qo'ng'iroqli soat-chi, shu tob
Xabar berar yangi baletdan.
Teatrda qattol hukmdor,
Go'zal aktyor xonimlarning zor
Va beqaror oshiq-shaydosi,
Sahna ortin faxriy a'zosi –
Oneginim ul tomon yelar.
Bunda barcha erkinlik aro
Raqs olqishlab, izzalab hatto
Fedra, Kleopatradan kular;
Moinani chorlashar butun.
(Faqat o'zni ko'rsatmoq uchun!)

XXI

Qarsak, olqish... Kirar Onegin,
Qatorlardan o'tgani zamon
Qo'shoynakdan boqadi sekin
Yot xonimlar lojasi tomon.
Qavatlariga tashlabon nigoh,
Ko'rdi: yuzlar, kiyimlar nogoh,
Etdi yomon ta'bini xira.
Har tarafga bosh egib so'ngra,
Erkaklarga ayladi ta'zim.
So'ng sahnaga boqib parishon,
Yuz o'girib, esnadi shu on,
Dedi: "Barin yangilash lozim;
Baletga ko'p chidadim, endi
Didlosi ham jonimga tegdi".

XXII

Ishq tangrisi, ilon va jinlar
G'avg'o qilur sahnada hamon.
Qarollar-chi, horib, po'stinlar
Ichra uxlar yo'lakda bu on.
Hali tinmas toptash, nuqishlar,
Chapak, yo'tal, burun qoqishlar.
Hali bino ich-u toshida
Fonushlari nur sochar juda.
Sovuq: otlar depsinar kishnab –
Egar-jabduq aylamish zada.
Izvoshchilar gulxan girdida
Janoblarin so'kar qo'l ishqab.
Onegin ham chiqadi, mana,
Uyga borib kiyinar yana.

XXIII

Chizarmenmi aniq lavhasin
Tanho bo'lma-xonaning zinhor? –
Unda har xil na'ma bandasi
Kiyim tanlar takror-u takror.
Hoy-u havas, zavq uchun chandon
Neki sotsa ul attor London,
Boltiqli dengiz to'lqini bukon
Ne keltirsa yog'och, moy uchun,
Yo ochko'z did Parijda bilsa
Nimaiki go'zal san'at deb,
Neni rohat, zeb-u ziynat deb,
Yo ermak deb ixtiro qilsa, –
Bular bari bezamish, tayin,
O'n sakkiz yosh faylasuf uyin.

?

Oneginning uyi tasviri orqali u haqida nimalarni bilishimiz mumkin?

XXVII

Biroq mavzu boshqadir endi,
 Hozir balga shoshganimiz soz.
 Karetani kiralab yeldi
 O'sha yoqqa Onegin shovvoz.
 Tiya uylar yonidan bot-bot
 Qator, mudroq ko'chalarga shod
 Sho'x nur sochib qo'sh fonuslari
 Aravalar o'tar, tuslanib,
 Qor ustida kamalak chizar.
 Tegrasida g'ujg'on chiroqlar –
 Zo'r, muhtasham bir uy charaqlar;
 Cho'ng oynada ko'lkalar kezar:
 Ular xonim hamda na'maboz
 Tentaklarning shaklidir, xolos.

XXXV

Xo'sh, Onegin qalay? U tamom
 Mudrab, baldan yotoqqa yelgan.
 Nog'oralar bu payt beorom
 Peterburgni uyg'otib bo'lgan.
 Hammol borar, savdogar turar,
 Kirakashlar qamchini urar,
 Xurma olib kelar sutfurush,
 Poyida qor g'irchillar – kumush.
 Tong g'ovuri uyg'onar ajib.
 Derazalar ochiqdir; tutun
 O'rlar go'yo moviy bir ustun.
 Nemis nonvoy darchasin ochib,
 Ko'pdan, qog'oz qalpog'i boshda,
 Non sotadi juda sarishta.

Sankt-Peterburg. XIX asr

Child Harold –
ingliz shoiri
Bayron asari
qahramoni
Beef-steaks
(ingl.) –
bifshteks

XXXVI

Bal shovqini horitib biroq,
Subhidamni aylab yarim kech,
Sho'xlik, hasham bandasi bu chog'
Uxlar orom og'ushida tinch.
Uyg'onadi choshgohda alhol,
Tongga qadar yana shu ahvol –
Umr kechar rangin, bir izda,
O'tgan kunga bu kun egizday.
Eng gullagan chog'lari lekin
Zo'r zafarlar ziyosi aro,
Kunlarning aysh, safosi aro
Baxtlimidi erkin Onegin?
Bazm-u ziyofatlarda butkul
Sog'lommidi, beg'ammi ul?

Oneginning turmush tarzi haqida nimalarni bilib oldingiz? Uning kunlari qanday o'tardi?

XXXVII

Yo'q, hislari sovudi erta;
Ezdi kibor hayot suroni.
Jononalar oz fursat, o'rtab,
Xayolining bo'ldi mehmoni.
Xiyonatlar bevaqt toldirdi,
Do'stlik, do'stlar ko'ngliga urdi.
Keyin, har kun osonmas iyib,
“**Beef-steaks**”-u somsaga to'yib,
So'ng shampanga qonmoq
shundaqa,
Bosh beomon og'rigan kezlar
Socholmaydi u tig'dor so'zlar.
Bo'lsa hamki olov, shumtaka,
Qiziqirmay qo'ydi oxir hech
Jang-u jadal, nayza-yu qilich.

XXXVIII

Kelmishdir u muftalo bo'lgan
Dard sababin aniqlash oni:
Misli ingliz g'ashligi olgan,
Alqissaki, rus xafaqoni
Asta-sekin chulg'amish uni.
Yo'q, xudoga shukr, o'zini
Nogoh otib qo'ygani yo'q ul,
Lek yashashdan sovidi butkul.
G'amgin, Child Harolddek, siniq
Dargohlarda ko'rinar yana.
Na g'iybat-u, na qarta va na
Xumor ko'z, na oshkor xo'rsiniq
Etar edi ko'ngliga ta'sir;
Hech narsani xushlamas taqir.

LI

Tayyor edi men-la Onegin
O'zga diyorlarni ko'rmoqqa.
Tezda taqdir bizni va lekin
Uzoq zamon qo'ydi firoqqa.
U chog' vafot qildi otasi.
Qarzchilarning ochko'z to'dasi
Yevgeniyni o'radi darhol,
Har birida o'zga arzi hol.
Da'volardan hazar qilgancha
O'z chekidan bo'ldi-yu rozi
Qarzlariga ketdi merosi,
U ziyon ham ko'rmadi uncha.
Amakisi o'lishin yo u
Bildimikin oldindan, yohu!

LII

Chindan ham ish boshqaruvchidan
Daf'atanda oldi u bir xat:
Chol to'shakda betobmish juda,
Rizolashuv istarmish behad.
O'qiboq bu mungli xabarni
Darhol lozim topdi safarni.
"Pochtovoy"da yeldi u birdan,
Uni esnoq tutdi hozirdan.
Meros haqqi, shaylaydi shu chog'
Oh-u zorni, nayrang, yolg'onni
(Shundan boshlab edim dostonni);
Ko'rdi, yetgach qishloqqa biroq –
Amakisi taxta uzra tek
Yotar tuproq kutgan sovg'adek.

LIII

Qo'ra gavjum – barcha parvona;
Har tomondan, so'nib yuzlari,
Kelishardi do'st-u begona
Hamda dafn ishqibozlari.
Marhumni ham qo'yishdi yerga.
Pop, mehmonlar yeb-ichdi birga.

So'ng gerdayib tarqaldi maj'ul,
Go'yo ishga bo'ldilar mashg'ul.
Qishloqdir Onegin endi,
Yer-suvga-yu o'rmonga xo'ja.
Aslida-chi, shu fursatgacha
Betartib-u isrofgar edi.
Endi mamnun – u yo'lni tashlab,
Nelargadir oldi almashlab.

LIV

Ikki kuncha sokin dalalar,
Jilg'alarining jildirashlari,
Quyuq, salqin emanzor – bular
Yangichadek tuyuldi bari.
Tepa, dasht-u daraxtzor lekin
Uchinchi kun bermadi taskin.
So'ng uyqusin keltirdi chunon,
Keyin esa ko'rdi u ayon –
Qishloqda ham o'sha dilgirlik.
Garchi bunda na bir ko'cha bor,
Na saroy-u na bal, na ash'or,
Xafaqonlik aylab tixirlik,
Soya va yo vafodor xotin
Kabi unga ergashar betin.

*"Meros haqqi,
shaylaydi shu
chog'
Oh-u zorni,
nayrang,
yolg'onni".
Oneginni ka-
sal amakisi
oldida o'zini
bunday tutishga
nima majbur
qilmoqda?"*

MUHOKAMA QILAMIZ

1. Pushkin o'z davri Sankt-Peterburg zodagonlari hayotini qanday tasvirlaydi? Bunday turmush tarzining eng asosiy xususiyati nimada deb o'ylaysiz?
2. Sizningcha, muallif nima maqsadda Oneginning bir kunini bunchalik batafsil tasvirlagan?
3. Birinchi fasl epigrafiga e'tibor bering. Muallif nima uchun aynan shu epigrafni tanlagan deb o'ylaysiz? Epigraf bosh qahramon xarakterini tushunishga qay darajada yordam beradi?
4. "Baxtlimidi erkin Onegin? Sog'lommidi, beg'ammidi ul?" Muallifning bu savolga javobi qanday? Sizning-chi? Nima uchun?
5. Nega qishloq ham ikki kunda Oneginning joniga tegdi, "xafaqonlik" uni bu yerda ham ta'qib qila boshladi?

IKKINCHI FASL

Onegin qishloqda Germaniyada o'qib kelgan shoir yigit Vladimir Lenskiy bilan do'stlashadi.

XII

Lenskiy xo'b xushfe'l, badavlat;
Bir kuyovdek olinar peshvoz;
Qishloq joyda shu asli odat...
Hamma ham o'z qizini bexos...
Mo'ljallaydi shu chala rusga...

XIII

Nikoh nomli kishanga biroq
Lenskiyda yo'q edi havas.
U Onegin bilan sobitroq
Do'st tutinsam derdi beg'araz.
Topishdilar. To'lqin bilan tosh,
She'r va nasr, muz bilan otash
Bularchalik bo'lmas xilma-xil.
Bir-biriga qarshi ikki dil
Aro avval bo'ldi sovuqlik;
Keyin har kun uchrashdilar, bas,
Do'st bo'ldilar sira ajralmas,
Asta paydo bo'lgach yovuqlik.
O'zim shohid, odamlar mutlaq
Bekorlikdan do'stlashur shundoq.

"She'r va nasr, muz bilan otash" singari har xil bo'lgan Onegin va Lenskiyning do'stlashishini qanday izohlaysiz?

?

XXV

Demak, uning ismi Tatyana.
Singlisidek u xushro'y emas,
Yonoqlari ol emas yana,
Ko'zlarni ko'p hayron aylamas.
Bir yovvoyi, indamas, g'amlig',
Hurkak, o'rmon ohusi yanglig'.
O'z uyida go'yo Tatyana
O'gay edi, edi begona.
Erkalana bilar qizaloq
Na ota, na onaizorga;
Bola bo'lib bola qatorga
Kirmas, chopmas, o'ynamas quvnoq.
Derazaning yonida yolg'iz
Xomushgina o'ltirardi qiz.

XXIX

Yoshligidan qizni romanlar
O'z domiga tortdi-yu rosa,
Maftun etdi uni yolg'onlar,
Goh Richardson, gohida Russo.
Qiz otasi – sofdil bir inson,
Yashar o'tgan asrda hamon.
Yo'q deb o'ylar kitobdan ziyon,
O'qimasdan o'zi hech qachon,
O'yinchoq deb bilar kitobni.
Qiz yostig'i ostida kecha
Qaysi asar nihon tonggacha –
O'ylamasdi sira bu bobni.
So'ng xotini tag'in netardi –
Richardson deb esi ketardi.

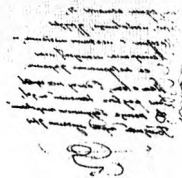
“Yevgeniy Onegin” she'riy romaniga
rassom Yelena Samolish-
Sudkovskaya chizgan surat

Bu faslda muallif bizni
Lenskiyning qallig'i Olga
Larinaning opasi – Tatyana
bilan tanishtiradi.

Samuil Richardson –
XVIII asr ingliz adibi

Jan Jak Russo – mashhur
fransuz faylasufi va adibi

*Muallif Tatyana ni qan-
day tasvirlaydi? U qaysi xu-
susiyatlari bilan boshqalar-
dan farq qilardi?*

UCHINCHI FASL

Lenskiy Oneginni Larinlarning uyiga taklif qiladi.

VI

Oneginning kelishi esa
Qoldirgandi xush taassurot
Larinlarning ko'nglida kecha.
Qo'shnilar ham bo'lgan edi shod.
Gap ketidan yurar duv-duv gap,
Hamma xufya ta'bir topar zab,
Hazillashar, hukmi beayov –
Tatyanaga ko'zlashar kuyov;
Ba'zilar esa ro'yirost
To'y tayin, deb ta'kidlar uzib...

VII

Bunday mish-mishlarni Tatyana
Alam bilan tinglardi-yu, lol,
Pinhona bir quvonch-la yana
Beixtiyor surardi xayol.
Yuragiga o'ylar solmish u,
Payti kelmish, suyib qolmish u,
Yerga tushgan bir dona bug'doy
Bahor bois jonlanur cho'g'day.
Tasavvuri qizning qachonlar
Sog'inch, mehr taftida shundoq
Taqdirini kutardi mushtiq.
Ko'pdan buyon qiynoq, gumonlar
Yongan dilga ko'ksi tor edi
Va kimgadir intizor edi.

XXI

Oyga boqib Tatyana xiyol,
Qalbi uchar uzoq-uzoqda...
Tuyqus boshga kelur bir xayol...
"Bibi, meni qoldir yotoqda.
Bergil faqat qalam-u qog'oz,
Beriroq sur stolni biroz.
Kechir, tezda yotaman". Mana,
Jimlik ichra yolg'iz Tatyana.
Oy yoritar. Yozar, tirishar,
Xayolida Onegin tanho,
Soddagina maktubda, evoh,
Bokira qiz sevgisi yashar.
Noma bitdi, buklandi... Faqat,
Tatyanajon, kimgadir bu xat?

*O'sha davr axloqiy qoida-
lariga ko'ra, qiz bola notanish
kishiga maktub yozishi mum-
kin emas edi. Sizningcha,
Tatyana nima uchun bu qoi-
dani buzib, Oneginiga maktub
yozishga jur'at qildi?*

?

"Yevgeniy Onegin" she'riy
romaniga rassom Yelena
Samolish-Sudkovskaya
chizgan surat

TATYANANING ONEGINGA MAKTUBI

“Xat yozurman sizga, ne chora?
Yana ne ham ayta olurman?
Men bilaman, endi bir bora
Qahringizga balki qolurman.
Lekin qaro baxtinga zora
Ko‘rib zarra shafqatni ravo,
Ketmagaysiz tashlab benavo.

Sukut qilmoq bo‘lgandim avval.
Ishoningiz, uyalganim – siz
Sira bilmas edingiz, esiz.
Gar umidim bo‘lsa edi sal,
Haftada bir bo‘lsa ham yakka,
Bu qishloqda sizni ko‘rmakka.
Eshitolsam guftoringizni,
Bir so‘z desam, keyin betoqat
Kecha-kunduz o‘ylasam faqat,
Faqat yana diydoringizni.
Odamovi emishsiz, ammo
Taskin bermas qishloqjoy sizga,
Bizlar... jozib emasmiz aslo,
Lekin shodmiz tashrifingizga.

Biz yoqlarga keldingiz nechun?
Kimsa bilmas qishloq, ovloqlar,
Bunda sizni bilmasdim butun,
Bilmasdim – ne achchiq qiynoqlar.
Balki, murg‘ak jonda titroqlar
(Qaydam) bir kun bosilib yana
Bir do‘st topib o‘zimga loyiq,
Bo‘larmidim vafodor qayliq
Va mehribon, mushfiq bir ona.

Boshqasi!.. Yo‘q, hech kim dunyoda
Ololmasdi ko‘nglimni mening.
Hukm o‘qilgan arshi a‘loda,
Falak amri: men – sening, sening.
Butun umrim sen bilan go‘yo
Uchrashuvning tanho garovi.
Bildim – seni yuborgan xudo,
O‘lgunimcha o‘zing panohim...

Ko‘rinarding goh tushlarimda,
Sen g‘oyibdan bo‘lding qadrdon,

O‘t nigohing o‘rtadi yomon,
Qalbim aro tovushlaringda
Yangrar edi... Yo‘q, tush emas bu!
Ko‘rinding-u tanidim-qoldim,
Behol bo‘ldim, lovullab yondim
Va xayolan dedim: mana shu!
Chin emasmi, men quloq soldim:
Biz gaplashdik sukut damida,
Men gadoga in‘om bergan chog‘,
Ibodot-la orom bergan chog‘
Hayajonli dilim g‘amiga!
Xuddi o‘shal lahzada, oyo,
Sen emasmi, ey aziz ro‘yo,
Qorong‘uda chaqnaq ko‘ringan,
Bolishimga egilgan asta?
Sen emasmi, mehr-u havasda
Labda umid so‘zi uringan?!

Kimsan axir, panohimmisani
Va yo bir shum berahmmisan?
Yozgil shubha-gumonlarimni.
Yoki bular bari beqaror
Murg‘ak qalbim yolg‘onlarimi
Yo boshqa gap peshonamda bor?..

Bo‘lsa-bo‘lsin! Bugundan boshlab
Taqqirimni senga topshirdim
Va qoshingda ko‘zlarim yoshlab,
Himoyangni so‘rab bosh urdim...
Tasavvur qil: men bunda yakka,
Hech kim meni tushunmay qoldi,
Hatto aql-u hushim ham toldi,
Mahkumdirman jimjit o‘lmakka.
Men kutaman, bir nazar bilan
Umidimni qalbdagi tirgizgil,
Yoki og‘ir tushimni buzgil,
Evoh, haqli bir g‘azab bilan!

Bitdi! Qayta o‘qiyman – dahshat...
Nomus, qo‘rqinch ichra muzlar dil...
Imoningiz – menga kafolat,
Topshiraman o‘zimni dadil...”

XXXIV

– Oh, bibijon, bir iltifot qil. –
 “Izningdaman, buyurgil, jonim”.
 – Lekin-chi... bad gumon qilma... Kel,
 Yo‘q demagil, oh bibijonim! –
 “Xudo kafil, dugonam, lekin”.
 – Nabirangdan shu xatni sekin

Berib yubor O... ga, anovga...
 Qo‘shnimizga... Lekin birovga
 Biron og‘iz gapirmasin, bas,
 Aytmasin ham mening otimni... –
 “Kimga bersin, jonim, xatingni?
 Endi esim joyida emas,
 Tevarakda qo‘shni ko‘p, qaydam,
 Hammasini eslayin qaydan?”

1. Maktubning boshida Onegining “siz” deb murojaat qilgan qizning keyinchalik “sen”ga o‘tishi nimadan dalolat beradi?
2. Maktubda Tatyana qanday xususiyatlarni kuzatish mumkin?
3. Onegin qizning maktubiga qanday munosabat bildiradi deb o‘ylaysiz?

TO‘RTINCHI FASL

IX

... Bo‘lgandi ilk yoshlik zamoni
 U shiddatli xato-yu qizg‘in
 Va betizgin hislar qurboni.
 Hayot tarzi erkalab faqat,
 U biriga maftun muvaqqat,
 Boshqasidan uzadi ko‘ngul,
 Istaklardan bezadi so‘ng ul;
 Yengil zafar toldirdi tag‘in,
 Tinglab shovqin va jimlik aro
 O‘z qalbidan mangu bir nido,
 Kulgu bilan bosur esnog‘in:
 Umrining gul faslidan fuzun
 Sakkiz yili so‘ldi shu yo‘sin.

XI

Biroq olgach Tatyana xatin
 Bir o‘t tushdi yigit joniga.
 Ma’sum orzularning suhbat
 O‘ylar qo‘shdi hayajoniga.
 Ma’yusgina, so‘lg‘in, parishon
 Tatyana esladi shu on.
 Bir shirin o‘y, pokiza xayol
 Yuragini chulg‘adi darhol.
 O‘tgan hislar o‘ti – balosi
 Balki, bir zum qo‘zg‘oldi shu chog‘;
 Istamadi aldashni biroq
 Bokira qalb ishonch, ixlosin.
 Endi bizlar uchaylik bog‘ga –
 Qiz u bilan ko‘rishgan yoqqa.

XII

Avval biroz turdilar kutib,
 Yaqin kelib Onegin shunda
 Shivirladi: “Yozibsiz maktub,
 Tonmangiz, men o‘qdim unda
 Soddagina dil izhorini,
 Pokiza bir sevgi zorini.
 Samimiyat – men uchun aziz,
 Bu his qo‘zg‘ab qo‘ydi, shubhasiz,
 So‘nib ketgan tuyg‘ularimni.
 Ammo sizni maqtamay ortiq
 Sizga shundoq etaman tortiq
 Men ham dilda yo‘g‘-u borimni;
 Qabul eting iqrar so‘zimni:
 Hukmingizga berdim o‘zimni.

XIII

Men hayotni faqat dunyoda
 Uy ichi deb bilsaydim agar,
 Xush qismatim er yoki ota
 Baxtin hukm qilsaydi agar,
 Oilaviy turmushga o‘zim
 Mehr qo‘ysam, hech yo‘qsa, bir zum,
 Izlamasdim unda, haqiqat,
 Sizdan bo‘lak biron rafiqa.
 Aytay madh-u sanolarsiz rost:
 Bo‘lsaydi ilk xayol-u havas,
 Jami go‘zalliklarga evaz –
 Faqat sizni tanlardim, xolos. ...

Michael Pushkin

XIV

Ammo baxtga mening qalbm yot;
Yaralmaqman halovat uchun.
Behudadir sizning kamolot –
Arzimayman men unga butun.
Siz ishonning (vijdonim kafil),
Turmush bizga g'am bo'lur, axir.
Sizni qancha sevmayin o'zim,
Ko'nikdimmi – soviyman shu zum...

XV

Sho'rlik xotin noloyiq erni
Qarg'ab mudom oh-u voh ila,
Anduh cheksa... Dunyoda bormi,
Bormi bundan badbaxt oila?!
... Men shundayman. Yozib nomani
Siz pokiza, yoniq dil bilan,
Bu kamolot, bu aql bilan
Istaganmi edingiz mani?
Nahot, taqdir – berahm samo
Sizga shuni ko'ribdi ravo?

XVI

Qaytmas yillar, orzular hargiz;
Yangilanmas endi yuragim...
Sevgum sizni akadek har kez,
Balki, ko'proq suyub qaragum...
Demak, shuni buyurmish samo.
Siz-ku, yana sevarsiz, ammo...
Etmoq kerak o'zni idora;
Sizni har kim tushunmas bizdek;
G'amga yo'llar tajribasizlik".

“Yevgeniy Onegin” she'riy
romaniga rassom Lidiya
Timoshenko chizgan surat

1. “Istamadi aldashni biroq Bokira qalb ishonch, ixlosin”. Muallif bu satrlar bilan nima demoqchi?
2. Onegin nima uchun “turmush ularga g'am bo'lishiga” ishonmoqda?
3. Oneginning “Etmoq kerak o'zni idora” so'zlarini qanday tushundingiz? Bu so'zlarni Tatyana nisbatan e'tiroz yoki ayblov sifatida qabul qilish mumkinmi?

SAKKIZINCHI FASL

Onegin Lenskiyning jahlini chiqarish uchun Olgaga xushomadlar qila boshlaydi. Lenskiy Oneginni duelga chaqiradi. Duelda Lenskiy Oneginning qo'lida halok bo'ladi. Onegin bu joylardan bosh olib ketadi. Tatyani badavlat xonadonga turmushga berishadi. Oradan ikki yil o'tadi. Onegin poytaxtga qaytadi.

duel –
ikki kishining or-
nomus talashib,
qilichbozlik qilishi
yoki otishuvi
salon –
baxmoxona

XIV

Chayqaladi daf'atan salon,
Shivir-shivir ketar bir mahal...
Beka sari kelar bir juvon,
Orqasida mag'rur general.
Bu xonim jim, andishali zab,
Istarali, kamsuqum, kamgap.
Ko'zlarida go'zal bir hayo,
Hech zafarga unda yo'q da'vo.
Yo'qdir biron soxta jilvasi,
Yo'q taqlidiy biron ifoda,
Bonu tamom sokin va sodda...

XVII

“Nahotki, – deb o'ylar Onegin, –
Nahot o'sha? Xuddi o'zi... Yo'q...
Olis qishloq bag'ridan, lekin
Qandoq keldi?..” Yigit ko'zi lo'q –
Qo'shoynakdan boqar dam-badam.
Yodga solar orazi shu dam
Unutilgan bir qizni elas.
– Bilurmisan, ayt menga, knyaz,
Movut bo'rkli anov xonim kim
Turur ispan elchisi birlan?
Oneginga qarar u birdan.
– Ha, sen ko'pdan yo'q eding, do'stim.
To'xta, hozir aytaman, inim.
– Kim u, axir?
– Mening xotinim.

“Onegin” filmidan lavha (Buyuk Britaniya – AQSH,
1999-yil). Tatyana rovida Liv Tayler

XX

Nahotki, bu o'sha Tatyana?..
Dostonimiz boshlarida, o,
Olis, jimjit makonda, ya'ni
Xilvatgina o'sha bog'aro
Xush xulqini ko'rguzib yigit,
Bergan edi unga pand-o'git.
Hanuz asrar o'shal maktubin,
Unda ko'ngul aytur matlubin,
Rozi – ravon, erkin va ravshan.
O, bu o'sha qizchami, ro'yo?..
Bu sargardon umrida, oyo,
Qilgaymidi dardini pisand?!
Nahot, unga nisbatan shu dam
Ayol shuncha beparvo, o'ktam?

XXI

Kechar gavjum majlisdan alhol,
O'yga botib uyga jo'nar u.
Goh g'amgin-u goh go'zal xayol
Endi sira bermaydi uyqu.
Turgach, bir xat berishar unga:
Qulluq qilib, knyaz N. uyga
Taklif etmish oqshom. – Yo xudo!
Uning uyi... Borgum, borgum, o!
Hurmat-la tez qaytarur javob.
Nima bo'ldi? Ko'rar nechuk tush?
Sovuq, tanbal yuragining, xo'sh,
Tubida ne g'imirlar shu tob?
O'kinchmi bu, puch o'ymi, hasrat,
Yoki yoshlik dardi – muhabbat?

XXII

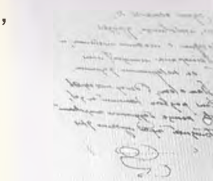
Soat sanar Onegin, yonar,
Sabri yetmas kechgacha yana.
Oxir o'nga bong urar, jo'nar –
Uchib borar. Mana, ostona.
Kirar titroq tushib yurakka,
Tatyanani uchratar yakka;
So'ng bir necha lahza yonma-yon
O'ltirishar. Onegin hamon
So'z topolmas. O'ng'aysiz, qo'pol,
Ma'yus. Ayol so'ziga shu tob
Zo'rg'a-zo'rg'a qaytarar javob.
Ezar uni o'jar bir xayol.
Yigit tajang boqar; begoyim
O'ltiradi erkin, muloyim.

XXX

Yosh boladek Yevgeniy, beshak,
Tatyanaga qo'ymish muhabbat.
Kun va tunni o'tkazur halak,
Ishq dardida o'tranib faqat.
Hech sadoni aqli tinglamas...

XXXII

...Tatyana-chi, hamon beparvo
(Ayol zoti shunaqadir, bas).
Yigit – qaysar, qaytmoq istamas.
Umid qilar, urinar, biroq;
O'zi betob, sog'dan dadilroq
Begoyimga xat yozur yoniq..
Endi unda qolmadi toqat,
Mana sizga, ayni o'sha xat.

ONEGINNING TATYANAGA MAKTUBI

“Men bilaman, tahqirlar sizni
Ushbu munglig‘ sirlar bayoni.
Beomon bir g‘azab to‘foni
Chulg‘ar mag‘rur nigohingizni!
Ne istarman? Ne maqsad bilan
Dil ochurman sizga bimalol?
Achchiq, zahar kulguga, bilmam,
Men yo‘l berib qo‘ydim, ehtimol.
Nogoh sizni uchratib bir kez,
Mehr nurin payqadim-u, tez
Ishonmoqqa chog‘lanmadim hech:
Xush odatim yo‘li berkildi;
Men o‘zimning dilgir erkimni
Yo‘qotmoqni xohlamadim hech.
Yana bir hol ayirdi bizni...
Qurbon bo‘ldi Lenskiy, abgor...
Dilga yaqin har nimaki bor,
Shundan keyin ko‘nglimni uzdim.
Men yotsirab yurdim. Azob bu.
O‘yladimki erk, orom – tanho
Baxtga evaz bo‘lur. O, xudo!
Qanday xato, qanday jazo bu!..

Yo‘q, yo‘q, sizni ko‘rmoq safosi,
Izingizdan qolmay quvlamoq,
Lab kulgusin, ko‘zlar imosin
Oshiq ko‘zlar ila ovlamog‘,
Xo‘b termulmoq sizning jussaga,
Dildan tuymoq – ne kamolot bu,

Qarshingizda qotmioq g‘ussada,
Bo‘zarmoq va so‘nmoq... rohat bu!

Men shundan ham mahrumman,
faqat

Sudralaman aylab tavakkal;
Kun – g‘animat, soat – g‘animat,
Men-chi, isrof etaman mahtal
Taqdir sanab bergan kunlarni,
Azal zahmi zo‘rdir ularning.
Men bilaman, umrimda bor had;
Lekin uni cho‘zib turmoqqa
Tongda amin bo‘lmoqligim shart
Kunduz kuni sizni ko‘rmoqqa...

Qo‘rqaman, bu mo‘min o‘tinchda
Nigohingiz ko‘rmasin yana
Manfur makr-hiylani hech-da,
Qilmangiz ham g‘azabkor ta‘na.
Bilsaydingiz, naqadar dahshat
Muhabbatga zorlik jahonda;
Yonmoq, adl ila har soat
Tug‘yonlarni so‘ndirmoq qonda...

O‘zimga zid bormog‘im og‘ir;
Nochordirman ushbu kezda man;
Qarorim shul, izmingizdaman,
Men tan berdim taqdirga oxir”.

XXXIII

Javob yo'qdir. Boz maktub yozur,
Ikkinchi xat, uchinchi xati –
Javobsiz. Bir majlisga bazo'r
Borar edi; kirgan zahoti...
U duch keldi. Qanday beomon!
Buni ko'rmas, so'z demas biron;
Yohu, yana oshibdir qahri –
Borlig'ida – chillaning zahri!
Tag'in uning o'jar lablari
Yashirmoqchi bo'lar jahlini!
Sinchkov boqdi Onegin: qani,
Qani uning tug'yon, dardlari?!
Qani ko'zyosh dog'lari?.. Abas!
Chehrasida g'azab izi, bas...

XL

Qayon yelar Onegin? Ayon,
Siz topdingiz maqsadin: tag'in,
Tag'in borar Tatyana tomon
Son kirmagan mening tentagim.
Kirar xuddi murda misoli.
... Beka... Beka o'ltirar yolg'iz,
Besaranjom, chehrasi qonsiz,
Kaftin tirab yuziga, vayron,
Bir maktubni o'qir besado,
Yoshlar to'kur panjalar aro.

XLI

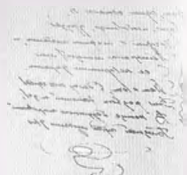
Uning unsiz iztirobin, bas,
Kim shu lahza uqolmas, evoh!
Kim begoyim aksida ko'rmas
Eski munglig' Tatyani, oh!
Yigit – o'kinch, dard ichra majnun,
Oyog'iga yiqildi zabun...

XLII

... "Bas, turingiz endi, men sizga
Aytmog'im shart barini oshkor.
Yodingizda bormi, Onegin,
Taqdir bizni yo'llagan sokin
O'sha bog'-u xiyobon? Nochor
Sizdan saboq tinglagan edim.
Tinglang, endi mening navbatim.

XLIII

Onegin, men u mahal yoshroq,
Ham suluvroq edim, chamamda.
Sizni suydim, suydim-u, biroq
Qalbingizdan ne topdim g'amda?
Javob topdim beshafqat, xolos.
... Endi esa – yo rab! – o'sha va'z,
O'sha sovuq nigohni nuqul
Esladimmi, muzlab ketar qon...
Ayblamayman, ammo u zamon
Tutgandingiz oliyjanob yo'l.
Haq edingiz, qilsam andisha,
Minnatdorman sizdan hamisha...

XLIV

O'sha paytlar, shov-shuvdan yiroq
Ovloqlarda yurgan kezimda
Men yoqmagan edim-ku... Biroq
Ne bor endi mening izimda?
Endi sizga nishonman nechun?
... Istagingiz budir, hoynahoy,
Jamiyatda ochilsin sirim,
Men sharmisor bo'layin, faqat
Bu gap sizga keltirsin shuhrat?!

XLVI

Onegin, bu dabdaba, shukuh,
Manfur hayot ziynati nadir?
Kibor olam domida beruh
Zafarlarim, davlatim nadir?
Hashamdor uy, ziyofat, g'avg'o,
Nadir menga bu bo'g'iqlik havo?..
O'sha javon, huv yovvoyi bog',
O'sha faqir maskanim, qishloq,
O'sha – sizni, Onegin, ilk bor
Ko'rganim ul joylarga, zotan,
Bukun sho'rlik enagam yotgan
Xoch, soyalar ostidagi zor
O'sha mozor, o'sha xilqatga
Barchasini qilardim sadqa...

XLVII

Baxt bo'lsa-chi, naqadar mumkin,
Yaqin edi naqadar!.. Endi –
Taqdirim hal. Ehtimol u kun
Xomlik qildim. Qancha yalindi
Ko'zyosh bilan avrab onam ham,
Oh, Tatyana sho'rlikka u dam
Hamma narsa baribir edi...
Turmush qildim oqibat... Endi
Iltimosim, tinch qo'ying bizni.
Men bilaman, qalbingizda bor
Ham g'urur, ham sobit, baland or,
(Yolg'on nechun?) Sevaman sizni,
Nasib etdim boshqaga faqat;
Unga sodiq qolurman abad".

XLVIII

Beka ketar. Yevgeniy turar
Chaqqan kabi boshida chaqin.
Endi nechuk tuyg'u gupurar –
Qalbini ne o'y bosur tag'in?!
... Qahramonim, nihoyat, shunda
Uning uchun eng mushkul zumda
Tark etamiz, o'quvchim, bu on,
Uzoq muddat... umrbod... abad...

1. Onegin bir paytlar o'zi rad qilgan Tatyani sevib qolishini qanday izohlaysiz? Yoki maqsad, Tatyana aytganiday, uni "sharmisor qilib shuhrat orttirish"mi?

2. Onegin "Qanday xato, qanday jazo bu!" deganda nimani nazarda tutmoqda? Bu xatoni qilmaslik imkoni bormidi?

3. Tatyanning Oneginga aytganlari – dil izhorimi yoki ayblov? Nima uchun?

?

MUHOKAMA QILAMIZ

1. Pushkin roman muqaddimasida o'z asariga nisbatan "kulgu, qayg'u omixtadir sal, xalqona-yu mukammal; dag'al" ta'riflarini ishlatgan. Asarni o'qish davomida qaysi o'rinlarda kulguni va qayg'uni, mukammallikni va dag'allikni his qildingiz? Fikrlaringizni matn asosida isbotlang.

2. XIX asr rus adabiy tanqidchisi Vissarion Belinskiy Oneginni "o'z ixtiyoriga qarshi azob chekuvchi xudbin" deb ataydi. Tanqidchi Dmitriy Pisarev fikriga ko'ra esa, Onegin – tabiatan xudbin, hech qanday hissiyotlarga qodir bo'lmagan shaxs. Siz Oneginiga qanday ta'rif berasiz?

3. Onegin Tatyananing sevgisini qabul qilib, unga uylanganida ularning turmushi qanday kechardi deb o'ylaysiz? Tatyananing "Baxt bo'lsa-chi, naqadar mumkin, Yaqin edi naqadar!" degan so'zlariga qo'shilasizmi?

4. Sizningcha, asarda baxtli qahramon bormi? Nima uchun?

5. Nima sababdan muallif asar qahramonini "uning uchun eng mushkul zumda" tark etadi? Asarni boshqacha yakunlash mumkinmidi? Asar qahramonlarining keyingi hayoti qanday kechadi deb o'ylaysiz?

6. Adabiyotshunos Najmiddin Komilov fikricha, insonning tabiiy intilishlari, his-tuyg'u erkinligi bilan jamiyat va uning tartiblari orasidagi abadiy ziddiyat asarning bosh g'oyasini tashkil qiladi. Siz bu fikrga qay darajada qo'shilasiz? Sizningcha, Pushkin bu asari bilan nima demoqchi?

7. "Yevgeniy Onegin" she'riy romani Pushkin ijodini tadqiq qilgan adabiyotshunoslar tomonidan "rus hayotining qomusi" sifatida e'tirof etilgan. Asarning qaysi jihatlari Pushkin davri ruhiyatini tushunishga yordam beradi?

8. Sizningcha, "Yevgeniy Onegin"da Pushkin ko'proq romantik ijodkor sifatida gavdalanadimi yoki realist? Fikrlaringizni matn asosida dalillang.

LOYIHA

XIX asr rus adabiyotida "ortiqcha odam" – zodagon oiladan chiqqan, aqlli, lekin jamiyatga foydasi tegmaydigan shaxs yetakchi mavzularidan biriga aylandi. "Ortiqcha odam" tushunchasi adabiyotshunoslikka 1850-yillarda rus adibi Ivan Turgenev tomonidan olib kirilgan bo'lsa-da, bu xildagi obrazlarni undan oldin yaratilgan ijod namunalarida ham ko'rishimiz mumkin.

Oneginni ham "ortiqcha odam"lar qatoriga kiritish mumkinmi? Agar "ha" bo'lsa, bunga kim aybdor – Oneginning o'zimi yoki jamiyat? Asar matni asosida "ortiqcha odam" portretini yaratang.

Bugungi jamiyat orasida ham "ortiqcha odam"larni ko'rishimiz mumkinmi? Jamiyatda "ortiqcha odam"lar bo'lmazligi uchun tavsiyalar bering.

"Yevgeniy Onegin" she'riy romanini to'liq o'qib chiqishni tavsiya qilamiz.

TAKRORLASH

Quyidagi savollarga daftaringizda yozma javob bering. Fikringizni aniq va lo'nda ifoda etishga hamda matnlarga tayangan holda misollar keltirishga harakat qiling.

1. XVII–XIX asrlar adabiyoti vakillaridan sizda chuqur taassurot qoldirganini tanlang va uning ijodini o'qigan asar(lar)ingiz misolida tahlil qiling. Tahlilingizda quyidagi savollarga e'tibor qarating:

- a) taassurotingizni qanday sabablar bilan izohlaysiz?
- b) ijodkor asaridagi o'ziga xoslik nimada?
- c) mazkur ijodkor bugungi kunda yashaganida qanday mazmundagi asarlar yaratishi mumkin edi? Nima uchun?

2. Sizningcha, XVII–XIX asrlar adabiyotida inson va jamiyat tasvirida oldin kuzatilmagan qanday o'ziga xosliklarni ko'rish mumkin? Bu davr adabiyotini xarakterlaydigan uch muhim xususiyatni quyidagi jadvalda aks ettiring.

Xususiyat	Asarlardan misollar

3. Quyidagi parchalarda qo'llangan o'zbek mumtoz adabiyotiga oid badiiy san'atlarni va ulardan ko'zlangan maqsadni aniqlang.

- A) *Men nola qilay, shom-u sahar dod, eshigingda,
Jonimni beray, sho'xi parizod, eshigingda.
Ul lola-vu rayhon-u toza suman, qizil gul,
Ham sarv bukuldi, qadi shamshod, eshigingda.*
Mashrab
- B) *Jafo tegdi boshimg'a Layli-yu, Shirin-u Uzrodin,
Bukun Vomiq ila Majnun-u Farhodimni sog'indim.*
Uvaysiy
- D) *Qading hijronida jonim xarob o'lsa, tong ermaskim,
Latofatda sanga zebo alifdur "jon" aro qomat.*
Ogahiy
- E) *Podshoh yo'qlatsalar nogah, gado deb axtaring,
Tutmang hargiz nomimi, baxti qaro, deb axtaring.*
Muqimiy
- F) *Ko'rganda qomatingiz bo'lg'ay xijil sanovbar,
Tovus jilvasidin raftoringiz chiroyli.*
Furqat

4. Quyida berilgan parchalarda romantizm yoki realizmga xos qanday xususiyatlarni ko'rish mumkin?

A) Zax va rutubatli tong ota boshladi. O'rnimdan turayotganimda deraza oynasida sidirilib yumalayotgan tomchilarga ko'zim tushdi, daydi shaytonvachcha ro'molchaga emas, oynaga burun tirab tun-bo'yi yig'lab chiqqandi go'yo. Butalarning yalang'och novdalari, quriy boshlagan maysalar, shox-shabbalar, ko'lmaklar atrofini marjon bo'lib qirov qoplagani ko'zga tashlanardi. Eshiklar, devorlar namdan sirg'anchiq bo'lib qolgan, botqoqlikdan esa shunchalar quyuq tuman tarqalayotgandiki, yog'och ustunga qoqib qo'yilgan, yo'lovchilarga qishlog'imiz yo'nalishishini ko'rsatib turuvchi yog'och barmoqni uning tagiga borganimdagina ilg'adim; sayyohlar unga e'tibor bermasdilar chog'i, negaki, bizning tomonlarga hech kim kelmasdi. Ko'rsatkichdan oqib tushayotgan tomchilarni kuzatar ekanman, bezovta vijdonim menga bu kimsa seni bir umrga suzuvchi qamoqxonaga mahkum qiladi, deyayotgandek edi. Botqoqlikda tuman yanada quyuqlashgani-dan shlyuzlar, to'g'on va zovurlar tumanda qarshimdan otilib chiqib, "Ushlanglar uni! Bolakay pashtetni o'marib qochmoqda!" deb baralla qichqirayotgandek edilar.

*Charlz Dikens, "Katta umidlar"
romanidan (Angliya, XIX asr)
(Shoazim Minovarov tarjimasini)*

B)

*Ko'rinadi yolg'iz oq yelkan
Zangor dengiz tumani aro!..
Nelar izlar u yiroq eldan,
Nelar qoldi yurtida tanho?..
To'lqin o'ynar, shamol izillar,
Egik machta g'ijillar ingroq...
Afsus! U na baxtini izlar,
Na baxtidan qochmoqda yiroq!
Pastda moviy to'lqin tinmaydi,
Ko'kda quyosh qilar tilovat.
U – isyonkor, bo'ron tilaydi,
Bo'ronlarda bordek halovat.*

*Mixail Lermontov (Rossiya, XIX asr)
(Sulaymon Rahmon tarjimasini)*

XX ASR ADABIYOTI

(1910–1930-yillar)

- XX asr o‘zbek adabiyoti (1910–1930-yillar)
- Abdurauf Fitrat (1886–1938).
“Abulfayzxon” dramasi
- XX asrning birinchi yarmi jahon adabiyoti (1900–1950-yillar)
- Erix Mariya Remark (1898–1970).
“G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” romani

XX ASR O'ZBEK ADABIYOTI (1910–1930-YILLAR)

Mavzuni o'rganish jarayonida:

– XX asr boshi (1910–1930-yillar) o'zbek adabiyotiga xos xususiyatlarni tahlil qilamiz.

Eslang:

XX asr boshlarida O'zbekiston tarixida qanday muhim voqealar yuz berdi?

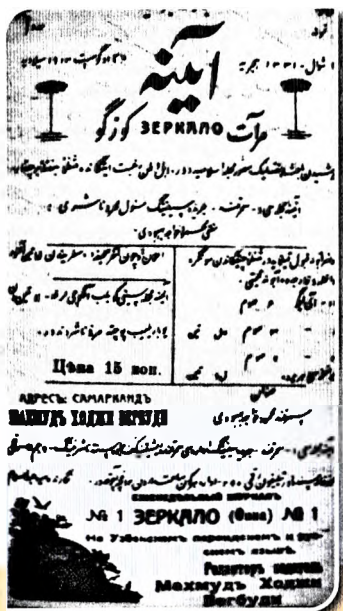
XX asr boshlarida Turkistonda kechgan voqealar sabab mahalliy xalq hayoti uchun xos bo'lgan ikki muhim jihatni alohida ko'rsatish lozim:

– birinchisi → Rossiya mustamlaka siyosati asosiga qurilgan bosqinchilik, adolatsizlik, tengsizlik zulmining kuchayishi tufayli paydo bo'lgan parokandalik;

– ikkinchisi – xalq orasidan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdurauf Fitrat kabi ma'rifatparvarlarning yetishib chiqishi hamda zulm va g'aflatdagi xalqning ular yaratgan asarlar ta'sirida uyg'onishi, millat tafakkurining yangi bosqichda shakllanishi.

Turkistondagi **jadidchilik harakati** XIX asr oxiri – XX asr boshlarida iqtisodiy, siyosiy va ma'rifiy ta-nazzulga javoban ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida vujudga kelgan edi. 1917-yil fevral inqilobigacha bo'lgan davrda ma'rifiy maqsadlar bilan boshlangan harakat asta-sekin o'z rejalarini kengaytirib, mustaqil o'zbek davlatini barpo etishni maqsad qildi. “Yangi g'oyalar”, “yangi odam” va “yangi avlod” tushunchalarini o'z ichiga olgan jadidchilik harakati va jadid adabiyoti namoyandalari Turkiston jamiyati hayotini erkinlik g'oyalari asosida isloh qilishni eng muhim burcharidan biri deb hisobladilar.

Jadid adabiyoti nomi bilan tarixda qolgan, mavzu mundarijasi, g'oyaviy-badiiy mazmuni, badiiy-estetik jihatdan yuksak asarlar XX asr milliy so'z san'ati taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu davr adabiyoti xalqni ma'rifatli qilish, tengsizlik va adolatsizlik hukmron tuzumdan xalos bo'lib, mustaqillikni qo'lga kiritish, o'zligini qadim turkiy xalqlar taqdiridan ajratmagan holda anglash kabi buyuk g'oyalar asosiga qurilgan edi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning
“Oyina” jurnali 1-soni

Eslang:

Jadid adabiyoti vakillaridan kimlarni bilasiz? Ularning qaysi asarlarini o'qigansiz?

O'ylab ko'ring:

"Yangi g'oyalar", "yangi odam" va "yangi avlod" tushunchalari, sizningcha, nimani anglatadi?

Jadid adabiyoti mavzu-mundarijasida dastlab **ma'rifat** g'oyalari yetakchilik qilgan bo'lsa, keyinchalik bu mavzular o'rnini mustamlakachilikka qarshi kurash, **ozodlik** g'oyalari egalladi. Masalan, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi, Abdurauf Fitratning "Munozara", "Hind sayyohi", Abdulla Qodiriyning "Baxtsiz kuyov", Cho'lponning "Do'xtir Muhammadiyor" kabi qator asarlarida o'lkadagi savodsizlik, ma'rifatga loqaydlikning mudhish oqibatlari haqida so'z borsa, "Hind ixtilolchilari", "O'tkan kunlar", "Kecha va kunduz" kabi asarlarida erk va ozodlik g'oyalari anchayin keskin va oshkora tarzda badiiy talqin etilganini ko'rish mumkin.

"Bizlarni xonavayron, bachagiryon va bewatan va bandi qilgan tarbiyasizlik va jaholatdur: bewatanlik, darbadarlik, asorat, faqr-u zarurat va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir. Dunyoga taraqqiy qilgan xalq ilm vositasi ila taraqqiy qiladi. Asir va zabun bo'lganlar-da beilmlikdan. Modomiki, bizlar tarbiyasiz va bolalarimizni o'qutmaymiz, bul tariqa yomon hodisalar va badbaxtliklar oramizda doimo hukmfarmo bo'lsa kerak. Bu ishlarni yo'q bo'lmog'iga o'qumoq va o'qutmoqdan boshqa iloj yo'qdur".

**Mahmudxo'ja Behbudiy,
"Padarkush" dramasidan**

O'ylab ko'ring:

Nima uchun jadidlar islohotni ma'rifatdan boshlamoqchi bo'ldilar? Ma'rifat va ozodlik tushunchalari o'rtasida qanday bog'liqlik bor deb o'ylaysiz?

Jadidlar o'zbek adabiyotiga yangi poetik shakllarni, yangi adabiy janrlarni ham olib kirdilar. O'zbek adabiyotida o'sha paytgacha mavjud bo'lmagan hikoya, drama, roman janrining dastlabki namunalari ham jadidlar tomonidan yaratildi.

Eslang:

Dastlabki o'zbek dramasi qanday nomlanadi? Uning muallifi kim? Ilk o'zbek romani-chi?

O'ylab ko'ring:

XX asr boshlarida o'zbek adabiyotida yangi janrlarning paydo bo'lishini yana qanday omillar bilan bog'laysiz?

Toshkentda 1913-yili Abdulla Avloniy rahbarligida ochilgan "Turon" teatri a'zolari. Teatr o'z faoliyatini Mahmudxo'ja Behbudiy dramasi asosidagi "Padarkush" spektakli bilan boshlagan

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon kabi jadid adabiyoti namoyandalari zamonasidagi voqealarga munosabatlarini, siyosiy va ijtimoiy mustaqillikni qo'lga kiritish uchun olib borilayotgan islohotlarni o'z asarlarida ochiqdan ochiq aks ettira olmas edilar. Chunki ularning asarlari o'sha davrning hukmron mafkurasiga xizmat qilgan tanqidchilar tomonidan muntazam va jiddiy nazorat qilinar edi. Jadidlar uchun ramziy obrazlar orqali ham ijtimoiy maqsadlarni amalga oshirish oson kechmagan. Shu bois ular istiqlol haqidagi g'oyalarini imkon qadar asarning mazmuniga, mavzu-mundarijasiga ehtiyotkorlik bilan singdirishga harakat qilganlar. Masalan, Fitratning "Mirrix yulduziga" she'rini ozodlikni ramziy obrazlar vositasida tarannum etuvchi asarlarning go'zal namunasi sifatida baholash mumkin:

*Go'zal yulduz, Yerimizning eng qadrli tug'g'ani,
Nega bizdan qochib muncha uzoqlarg'a tushibsan?*

*Bizning yerda bo'lib turg'an tubanliklar, xo'rliklar,
So'yla, yulduz, sening dag'i quchog'ingda bo'lurmi?*

Fitrat, "Mirrix yulduziga" she'ridan

Tahlil qiling:

Ozodlik tarannumida Fitrat nima uchun aynan Mirrix (Mars) yulduziga murojaat qilyapti? Mirrix yulduzi nimaning ramzi? Siz avval o'qigan jadid adabiyoti namunalari mualliflar murojaat qilgan yana qanday ramziy-majoziy obrazlarni eslaysiz?

XX asrning 1910–1930-yillarida jadidlar, millat fidoyilari sho'rolar imperiyasining mutelikni shakllantirish siyosatiga qarshi chiqib, ham badiiy, ham g'oyaviy jihatdan mukammal asarlar yaratdilar. Mahalliy xalqning asriy orzulari hamda jamiyat mafkuraviy-siyosiy talablari o'rtasidagi keskin nomutanosiblik xalq ongini uyg'otibgina qolmay, har xil ko'lamdagi milliy ozodlik harakatlarini ham keltirib chiqardi. Ushbu milliy harakat xalqimiz o'z taqdirini belgilashida muhim ahamiyat kasb etdi.

LOYIHA

Kichik guruhlarda ishlang. XX asr boshlari jadid adabiyotining quyida keltirilgan namoyandalaridan birini tanlang. Kutubxona va internet manbalari asosida tanlangan adib haqida taqdimot tayyorlang. Taqdimotda quyidagi ma'lumotlar bo'lishiga e'tibor bering:

- muallifning hayoti va faoliyati;
- uning o'zbek adabiyotiga qo'shgan hissasi;
- asarlarida ilgari surgan asosiy g'oyalari va bu g'oyalarning bugungi kun uchun ahamiyati;
- muallifning qarashlarini aks ettiradigan muhim iqtibos.

Mahmudxo'ja Behbudiy

Abdulla Avloniy

Is'hoqxon Ibrat

ABDURAUF FITRAT (1886–1938). “ABULFAYZXON” DRAMASI

Mavzuni o'rganish jarayonida:

- “Abulfayzxon” dramasiidagi asosiy obrazlarni tahlil qilamiz;
- asarda aks ettirilgan milliy inqiroz sabablarini tadqiq qilamiz.

*Men sening uchun tirildim,
Sening uchun yasharman,
Sening uchun o'lurman!*

Abdurauf Fitrat

*... Har qanday holda ham xalq bilan bir-
ga bo'lish, uning manfaatini har narsadan us-
tun qo'yish, har narsadan muqaddas bilish Fitrat
shaxsiyatining eng muhim xususiyatlaridan edi.*

Bagali Qosimov

Muallif haqida

Davlat arbobi, shoir va olim, nosir va dramaturg, ma'rifatparvar Abdurauf Abdurahim o'g'li (adabiy taxallusi – Fitrat) 1886-yili Buxoro shahrida tug'ildi. Mir Arab madrasasida o'qib yurgan davrida Qrim, Qozon, Boku, Istanbul shaharlaridan keltirilgan gazeta va jurnallar bilan muntazam tanishib bordi va uning dunyoqarashi mazkur nashrlarda targ'ib etilgan jadidchilik qarashlari ta'sirida shakllandi.

Adib XX asr boshlarida turli mamlakatlarga sayohat qildi. Manbalariga ko'ra, u 1909–1913-yillarda Istanbul universitetida tahsil oldi, u yerda yurtdosh va maslakdosh talabalar bilan birgalikda “Buxoro ta'limi” jamiyatini tashkil qildi.

Buxoroga qaytgach, shoir maktabda o'qituvchilik qildi, “Yosh buxoroliklar” milliy-demokratik harakatida, “Chig'atoy gurungi” adabiy-ma'rifiy tashkilotida faol ishtirok etdi, “Tong” jurnalini chop qilishni boshladi. Buxoro amirligida siyosiy tuzum, maorif, adliya sohalarini isloh qilish rejalarini tuzishda ishtirok etdi.

Buxoroda amirlik ag'darilgandan keyin u Buxoro Xalq Sovet Respublikasining bir qancha vazirliklarida rahbar lavozimlarda xizmat qildi, Buxoro yoshlarini Germaniyaning oliy ta'lim muassasalariga o'qishga yuborish jarayonlarida faol ishtirok etdi. 1923-yildan keyin Leningrad (hozirgi Sankt-

Peterburg), Moskva, Toshkent va Samarqand oliy ta'lim muassasalarida ishladi, o'zbek ziyolilaridan birinchi bo'lib professor unvonini oldi.

1937-yilda Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat "xalq dushmani" sifatida qamoqqa olinib, 1938-yilda Toshkentda qatl qilindi. 1960-yillarda unga qo'yilgan ayblar asossiz ekani isbotlanib, o'limidan so'ng nomi oqlandi.

Asarlari

- "Sayha" ("Na'ra") (fors tilida), "Uchqun", "Mening tunim" she'riy kitoblari;
- "Qiyomat", "Zahroning imoni", "Oq mozor", "Qiyshiq eshon", "Zayd va Zaynab", "Me'roj" hikoyalari;
- "Hind ixtilolchilari", "Abulfayzxon", "Shaytonning Tangriga isyoni", "Arslon", "Vose qo'zg'oloni", "To'liqin" singari dramatik asarlar;
- "Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning munoza-rasi" ("Munozara"), "Hind sayyohi" kabi publitsistik asarlar va qator maqolalar;
- "Muxtasar islom tarixi" risolasi, "Adabiyot qoidolari" qo'llanmasi, "O'zbek adabiyoti namunalari" xrestomatiyasi, "Aruz haqida" risolasi, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va musiqa-shunoslikka oid asarlar.

ASARNI O'QISHGA TAYYORLANAMIZ

"Abulfayzxon" dramasida XVIII asr o'rtalarida Buxoroda ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi tugab, hokimiyat mang'itlar qo'lga o'tishi bilan bog'liq tarixiy voqealar haqida hikoya qilinadi.

Eslang:

Buxoro xonligi qachon va qanday paydo bo'ldi? Bu davlat hozirgi qaysi davlatlarning hududlarini qamrab olgan edi?

Markaziy Osiyo
xaritasi. XVII asr

Ensiklopediyadan olingan quyidagi ma'lumot bilan tanishib chiqing.

**Buxoro
amirligi bayrog'i**

Shayboniylardan keyin Buxoro xonligini boshqargan ashtarxoniylar davrida siyosiy nizo va beboshliklar deyarli to'xtamaydi. Xonlikda siyosiy va iqtisodiy ahvolning yomonlashishi ichki ziddiyatlarni kuchaytirib yuboradi. Fitna natijasida o'ldirilgan Ubaydullaxonning ukasi Abulfayzxon taxtga o'tqazilgach, hokimiyatdagi muhim lavozimlar nufuzli amirlar qo'liga o'tib qoladi. Markaziy hokimiyat zaiflashib, bir qancha hududlar xonlikdan ajralib chiqadi.

Bundan foydalangan Eron hukmdori Nodirshoh 1740-yili Buxoro xonligini bo'ysundiradi va mang'itlardan bo'lgan Muhammad Hakim otaliqni ishonchli vakili qilib tayinlaydi. Abulfayzxonning nufuzi pasayib ketadi. 1747-yilda otasi o'rniga otaliq etib tayinlangan Muhammad Rahim boshliq fitnachilar Abulfayzxonni o'ldiradilar. Bundan norozi bo'lgan viloyat hokimlari isyon ko'taradilar. Qo'zg'olonlar shafqatsiz bostirilgach, Muhammad Rahim arkoni davlat va ruhoniylar fatvosi bilan 1753-yilda Buxoro taxtini egallaydi va o'zini "amir" deb e'lon qiladi. Shundan keyin ashtarxoniylar sulolasi barham topib, mang'itlar sulolasi hukmronligi boshlanadi. Mang'itlar davlatni 1920-yilgacha – sovet qo'mondoni Frunze Buxoroni egallaguncha boshqaradilar. So'nggi amir Said Olimxon Afg'onistonga qochadi va Buxoro amirligi o'rnida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilgani e'lon qilinadi.

"O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"dan

"Abulfayzxon" dramasi 1924-yilda chop etilgan.

Eslang:

1920-yillarda O'rta Osiyo siyosiy xaritasida qanday muhim o'zgarishlar ro'y berdi? Buxoro davlatining keyingi taqdiri nima bo'ldi?

O'ylab ko'ring:

Fitratning Buxoro tarixi mavzusiga murojaat qilishini qanday sabablar bilan izohlaysiz? Asarni o'qib bo'lgach, bu savolga yana qayting va muhokama qiling.

"Abulfayzxon" tarixiy mavzuda yozilgan dramatik asardir.

Eslang:

Qanday dramatik asarlarni o'qigansiz? Dramatik asarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Dramatik asar:

- sahnada ijro etish uchun yoziladi;
- syujeti dialoglar va harakatlar asosida rivojlanadi;
- obrazlarning ichki kechinmalari ko'proq solilokviy va monologlar orqali ochib beriladi.

Monolog – dramatik asarda qahramonning boshqa qahramonlarga yoki tomoshabinlarga qaratilgan nutqi.

Solilokviy – dramada qahramonning o'z-o'ziga qaratilgan nutqi. Solilokviy ko'pincha qahramon sahnada bir o'zi bo'lganda ijro etiladi va boshqa qahramonlar uni eshitmaydi.

Asarni o'qish davomida asosiy obrazlarning sahnadagi gaplari, xatti-harakatlariga e'tibor bering. Fikringizcha eng muhim bo'lgan, obraz xarakterini ochib beradigan gaplar, xatti-harakatlarni ajratib oling va quyidagi jadvalni daftaringizda to'ldiring. Asarni o'qib bo'lgandan keyin to'ldirgan jadvalingizni partadoshingizniki bilan qiyoslang. Qaysi o'rinlarda fikringiz uyg'un keldi va qaysi o'rinlarda farq qildi?

Obraz	Eng muhim gapi	Eng muhim harakati	Bu gapi, xatti-harakati obrazni qanday xarakterlaydi?
Abulfayzxon			
Ibrohimbiy			
Hakimbiy			
Rahimbiy			
Ulfat			
Qozi Nizom			
Nodirshoh			

Asarni o'qish davomida o'zingizni rejissyor sifatida tasavvur qiling va dramani xayolingizda "sahnalashtiring". Buning uchun quyidagi strategiyalardan foydalaning.

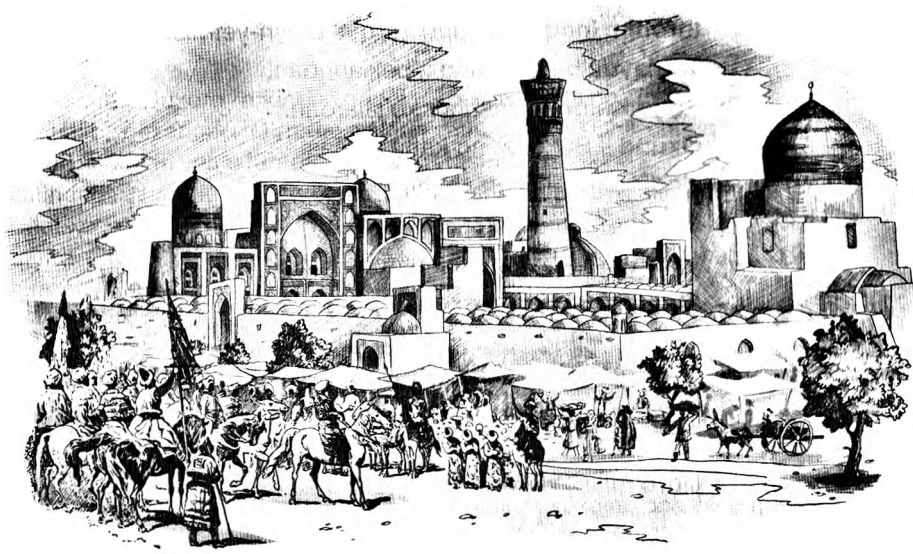
Vizualizatsiya (tasavvur qiling)	Sahnada nimani ko'ryapman? Qahramonlar qanday kiyingan? Ular sahnada qanday harakat qilishadi, qanday gapirishadi, o'zlarini qanday tutishadi?
Quloq tuting	Aktyorlar qanday gapirishi kerak? Rolni ijro etayotganida qaysi so'zlarga urg'u berishi, obrazning ichki kechinmalarini ovoz orqali qanday yetkazib berishi kerak?

O'zingizga savol bering	Nima bo'lyapti o'zi? Qahramon nega bunday deyapti yoki qilyapti? Uning maqsadi nima?
Hayot bilan bog'lang	Hayotimda shu obrazga o'xshagan insonlarga duch kelganmanmi? Shu vaziyatda men nima qilgan bo'lar edim?
Taxmin qiling	Keyin nima bo'ladi? Kim nima deydi, nima qiladi, o'zini qanday tutadi?
Tahlil qiling	Bu obrazni muallif qanday tasvirlayapti? Sahnadagi voqealar bilan muallif tomoshabinlarga nima demoqchi?
Kechinmalarigizga quloq tuting	Bu asar menda qanday taassurot qoldirdi? Bu asarda menga nima yoqdi? Nima yoqmadi?

"Abulfayzxon" dramasi o'qish jarayonida ushbu strategiyalarni sinab ko'ring. Mutolaa davomida asarni xayolingizda "sahnalash-tirib" ko'ring. Sahna bezaklari, ularning joylashuvi, aktyorlarning xatti-harakatlari, tovush effektlarini aniq rejalashtirishga urining.

"Abulfayzxon" spektaklidan lavha

ABULFAYZZON

(Yo'qsul o'lkasining tarixidan
besh pardali fojia)

KIMSALAR*

Abulfayzxon – Buxorodagi o'zbek xonlarining so'nggisi; qirq-ellik yoshlarida.

Ulfat – xonning xo'jasaroyi (haram boshlig'i); qirq-ellik yoshlarida.

Davlat to'qsoba – xonning yaqin xizmatchilaridan.

Qozi Nizom – Buxoroning qozikaloni. Ellik-oltmish yoshlarida.

Hakimbiy – xonning inog'i, so'ngra otalig'i; ellik-oltmish yoshlarida.

Rahim qo'rchi – so'ngra to'qsoba, so'ngra otaliq. Hakimbiyning o'g'li; o'ttiz-qirq yoshlarida.

Mir Vafo – Rahimxonning hukmronlik tarixiga bag'ishlangan "Tuhfayi xoniy" asarining muallifi. Hakimbiyning odami, ellik-oltmish yoshlarida.

Donyolbiy – Hakimbiyning ukasi; qirq-ellik yoshlarida.

to'qsoba

(to'qsabo) – saroyda taomlarni nazorat qilib turgan amaldor

qozikalon – bosh qozi (sudya)

inoq – saroydagi yuqori mansablardan biri

otaliq – xonning maslahatchisi

qo'rchi – saroyda qurol-aslahalarga javobgar amaldor

mang'it – o'zbek
urug'laridan biri
tilchi – ayg'oqchi

Ibrohim inoq – so'ngra otaliq; oltmish-yetmish yoshlarida.

Tog'ayqulbek – mang'it beklaridan.

Xo'ja Kalon – mashhur xo'jalardan.

Oxund – Buxoroning katta mullasi.

Nodir shoh – Eron shohi.

Rizoqulixon – Nodir shohning o'g'li.

Mirzo Mahdi – shohning bosh kotibi.

Aliqulixon, Husaynixon, Ahmadxon – Eronning qo'shun boshliqlari.

Abdumo'minxon – Abulfayzxon o'g'li, 15 yashar.

Yo'ldosh, Ergash – qalandar kiyimlik tilchilar, Hakimbiyning odamlari.

Qorovullar, xizmatchilar, jallodlar, cholg'uchilar.

* E s k a r m a: Bundagi voqealarda birinchi parda bilan ikkinchi parda orasida yetti yil, ikkinchi, uchinchi pardalar bilan to'rtinchi, beshinchi pardalar orasida bir yil zamon o'tkandir. Shuning uchun kimsalarning yoshlarini yozg'anda qirq-ellik, oltmish-yetmish deb o'n yillik ochiqliq qoldirildi (Fitrat).

“Ark. Buxoro”.

Ulug'bek Muhamedov ishlagan surat

BIRINCHI PARDA

Kecha. Buxoro arkinda qabul. Abulfayzxonning uyi shohona to'shalib, bezangan. O'rtada osilgan muhtasham "Chil chirog'"ning butun shamlari yonib turadir. Uyning o'rtasinda, kichkina kursichaning ustindagi shamdonchada yonib turg'an shamning oydinlig'i ostinda Ulfat xo'jasaroy, Mir Vafo ham Qozi Nizom taxta o'ynab turalar. Tashqarida cholinib turgan cholg'ular birozdan keyin sekinlashar, so'ngra bitar.

taxta –
shaxmat

Q o z i N i z o m. Kisht! (Bir dona surar.)

M i r V a f o. E... otimiz ketdi-ku!

U l f a t. Podshohi olam eson bo'lsalar, yana ot topilar.

Q o z i N i z o m. Tangri xoqonimizg'a esonliq bergay.

U l f a t. Omin (bir dona surar).

M i r V a f o. Shu kecha tushimda xoqonimizni ko'rdim, bo'z bir otg'a mingan, qo'llarinda qilich, yiroqlarg'a qarab turg'anlar edi.

Q o z i N i z o m. Xudo xohlasa, yiroq yerlargacha borib, ko'b o'lkalarni olarlar.

U l f a t. Nafas muborak, omin.

M i r V a f o. Kisht! (Bir dona surar.)

Q o z i N i z o m. Mana, emdi ish qiyinlashdi!

Mir Vafo haqiqatdan ham tushida xonni ko'rgan deb o'ylaysizmi?

?

Hammalari taxtag'a tikilalar. Abulfayzxon ichkari uylaridan juda og'ir bosib chiqar, o'tirg'anlarga qarab yurar, hammalari turub qo'l qovushturalar.

Xonning ruhiy holatiga e'tibor bering. Sizningcha, bunday holatning sababi nimada?

?

A b u l f a y z x o n. Qani, kim kuchli?

U l f a t. Xoqonimizning ikkala qullari ham yaxshi o'ynaylar.

X o n. Sen qaysi tomonda?!

U l f a t. Men xoqonimizni olqab tomosha qilib turaman, hech bir yoqqa qo'shulg'anim yo'q.

Xon qaytib, katga chiqar. Yonboshlab, bir qo'lini boshig'a tirkab uzonar. Kuchli bir qayg'u ostinda ezilib turg'ani ko'runadir.

kat – so'ri,
karavot

M i r V a f o. Kisht! (Bir dona surar. O'yunchilar singirlanib, taxtag'a qaraylar.)

X o n. Kim o'tdi?!

U l f a t. Mir Vafo qulingiz o'tdilar.

Xon boshini qimirlatur. O'yunchilar taxta boshindan turub, uying eski yoqasindagi ko'rpalarga o'turalar. Xizmatchi kirib, taxtani hamda kursicha bilan shamdonni olib chiqar.

X o n (Qozi Nizomga). Farhod otaliqu ko'rdingizmi?

Q o z i N i z o m. Hazratimning buyruqlari bilan borib ko'rgan edim.

X o n. Nima qildingiz?

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz bilan uzun so'ylashdim, hazratim buyursalar, hammasini arz qilayin.

X o n. Aytingiz.

Q o z i N i z o m. Bordim, ko'rushdim, so'yladim: "Siz xoqonimizning eng ishonchli qullari bo'lasiz. Xoqonimizning muborak mijozlariga yoqmayturg'an ishlar qilar ekansiz. Eron qo'shuni Qarshidan qaytqondan so'ngra, sizning yurush-turushingiz boshqacha bo'lg'an ekan", dedim.

X o n. "Eron qo'shunini Qarshidan qaytarg'an yolg'uz sen emassan", demadingizmi?!

Q o z i N i z o m. Uni ham aytdim. "Nodir shoh tomonidan yuborilg'an qo'shunning Qarshidan qaytishi uchun sizgina emas, Hakimbiy inoq ham ko'b tirishdilar", dedim.

X o n. Nima dedi?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz bu so'zimga kulubgina qaradilar. "Eron qo'shuni ikki-uch bekninggina tirishmagi bilan yurtimizdan chiqmadi", dedilar.

M i r V a f o. Xoqonimiz juda yaxshi biladilarkim, Nodir shoh qo'shuning tuprog'imizdan chekilishiga Hakimbiy inoq qullari ko'b tirishdilar. Otaliq shuni ko'rmak istamaylar chog'il!

Q o z i N i z o m. Otaliq deylarkim, Eron qo'shunini tuprog'imizdan biz chiqarmadiq, o'zi chiqdi.

X o n. Nima... O'zimi chiqdi?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz shunday deylar: "Eronning, – deylar, – yangi to'p, miltiqlar bilan yaroqlang'an qo'shuni bizning qo'shunimizni buza olg'an bo'lsa ham, o'zbakning boturlig'ini bilg'ani uchun, hurkub tura edi. Bizga yordam uchun Xiva qo'shunining ham Buxorog'acha kelganini eshitg'ach, butun qo'rqdi, ustaliq bilan urushni yotquzdi-da, qaytib ketdi. Bu ishda menim-da, Hakimbiy inoqning-da ayricha xizmatimiz Xiva qo'shuni Buxorog'a kelgancha urushni uzatib turmoq bo'ldi. Men Eron qo'shunini qaytardim deb, kattalik qilmag'anim kabi, xonimizdan yoshirung'ina Nodir shohga elchilar yuborib, xabarlashib-da turmadim".

X o n. Kim Nodirga elchi yuborg'an ekan?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingizning so'zlariga ko'ra, Hakimbiy inoq shunday qilg'an bo'lsalar kerak.

X o n. Ul menga do'st bo'lsa, nega bukungacha qizini yubormaydir?!

Q o z i N i z o m. Uni ham so'radim.

X o n. Nima dedingiz?!

Q o z i N i z o m. "Molimizni, jonimizni xoqoni olamning muborak oyoqlarida qurbon qilmoq hammamizg'a lozimdir. Shuni qilmag'anda, sultonimizning chin qullari bo'la olmaymiz. Siz shuncha kundan beri bittagina qizingizni tortuq qilmay turasiz", dedim. Otaliq bu so'zni eshitg'ach, yomon qizidilar. "Xong'a yaxshi ko'runmak uchun qiz qurbon qilg'uchilar ko'b, shunlarning qizlarini oldira beringiz", dedilar.

X o n. O'zi yubormaydir. Yuborg'anlarga so'z ham otadir.

U l f a t. Yomonning bir qilig'i ortuq!

Q o z i N i z o m. "Biz xon hazratlarig'a o'zimizni qurbon qildik, emdi nomusimizni ham istamasunlar", dedilar. Men aytdimki...

X o n (so'zini kesib). Bas!.. Yegan tuzlar ko'r etsun uni... Kimni tuproqdan ko'tarib, kursiga chiqarsaq, tezgina boshimizg'a chiqmoqchi bo'ladir.

Farhod otaliq: "Nomusimizni ham istamasinlar..." – deganda nimani nazarda tutgan?

?

U l f a t. Xoqoni olam! Unlarni yana tuproqg'a qaytarmoq sizning qo'ling'izdadir.

X o n. Yaxshikim, bunlarning o'limi qo'limizdadir. Yo'qsa, oz zamon-da bizni eshak qilib minmak istaylar!!!

U l f a t. Xoqonimizg'a ma'lumdirkim, podshohliq qon bilan sug'orilaturg'an bir og'ochdir. Qon oqib turmag'an yerda bu og'ochning qurub qolishi aniqdir.

og'och –
daraxt

X o n (Ulfatg'a). Tur joyingdan. Tez ket. Besh daqiqadan keyin Farhod otaliq boshini kelturasan. Qanday istasang, shunday ishla! (Ulfat qulluqlab chiqar.) Men tinchg'ina turayin deb, akamni o'ldirdim. Emdir bir-ikki buzuqbosh chiqib, menim tinchlig'imni buzmoq istaylar! Qo'yaman sizni!

Q o z i N i z o m. Xoqoni olam! Otaliq eski bir qulingizdir. Kichkinagina bir erkalik qilg'ani uchun uni o'ldirmak nechuk bo'lar ekan?

X o n (Qozining so'zini eshitmagandek biroz o'ylag'andan so'ng). Farhod otaliqni eski bir qulimmi, dedingiz?!

Q o z i N i z o m. Hazratim karomat qildilar.

X o n. Farhod otaliq xitoy qipchoqning boshlig'idir, bilmaysizmi?!

Q o z i N i z o m. Hazratim yaxshi biladilar.

X o n. El boshlig'i bo'lg'an beklarim menga qul bo'lmaylar, unlar o'z ellarig'a toyanib, tutash menga yomonliq qilmoqchi bo'lalar.

Q o z i N i z o m. Tavba qildim!

X o n. Buxoroda el boshliqlari bo'lmaganda, men tinchg'ina xonliq sura olar edim. Menim butun qayg'ularim shunlardandir. Otam sotib olg'an qullar mana Ulfat bilan Davlat. Ko'ringiz-chi, men chizg'an chiziqdan chiqardirlarmi?

xitoy qipchoq –
o'zbek urug'lari-
dan biri

**mang'it, qalmoq,
kenagas –**
o'zbek urug'lari

Q o z i N i z o m. Albatta, chiqmaylar.

X o n. Emdi kimni otaliq qilishimiz kerak, siz shuni aytingiz, boshqa gaplarni qo'yabering!

Q o z i N i z o m. Tangri xoqonimizg'a esonliq bergay. O'zlari yaxshi biladirlar.

M i r V a f o. Hazratim, albatta, yaxshiroq biladirlar. Mang'itlardan Hakimbiy inoq, qalmoqlardan Jiyanqulibiy, kenagaslardan Ibroqimbiy qullari bor.

X o n. Jiyanqul bo'lmaydir. Hakimbiy bilan Ibrohim kenagasdan bit-tasini qo'yarmiz. ... To'xta, domullo! Menim yonimda har kun maxtab turg'aning Hakimbiy inoq Nodir shoh bilan nechun xabarlashadir?!

M i r V a f o. Bu so'z to'g'ri bo'lmasa kerak.

X o n. Boya qozining Farhod otaliqdan kelturgan xabarlarini eshitmadingmi?!

M i r V a f o. Farhod boshliq o'zining o'lumini bilg'an bo'lsa kerak. Qutulmoq uchun shunday so'ylagandir.

X o n. Men boshqa joylardan ham eshitdim, to'g'ri so'yla!

M i r V a f o. Hazratim eson bo'lsunlar. Inoq qulingiz bunday ishni o'ylamag'an bo'lsalar kerak. Menim hech xabarim yo'q. Shuni juda yax-shi bilamankim, inoq qulingiz xoqonimizning muborak xizmatlarini har narsadan ortuq ko'radirlar.

X o n (tashqariga qarab). To'qsobani chaqir, kelsun.

Davlat to'qsoba kelar.

Yotishda kimlar bor?!

D a v l a t. Ibrohimbiy bilan Rahim qo'rchi bor.

X o n. Ikkovini ham olib kel. So'ngra bizga bazm qilib ber!

Davlat to'qsoba chiqar.

Mana shul Davlat bilan Ulfat kabi o'nta odamim bo'lsa edi, Buxoroni tinchg'ina saqlar edim. Ishning yo'llarini bilalar, teran tushunalar. Yomon-liq, yog'iyliqni esa sira o'ylamaylar.

Q o z i N i z o m. Hazratim marhamat qilsalar, hamma qullari ham shunday ishlaylar.

Davlat to'qsoba chag'ir bilan piyolalarni kirgizadir. Ketindan uch tan-burchi, bir rubobchi, ikki naychi, bir dafchi, birda o'yinchi qiz kirarlar. Hammalari o'turgach, bazm boshlanadir. Davlat uch piyoladan chag'ir tarqatadir. Bazm bitkach, o'yunchi, cholg'uchilar qulluqlab chiqarlar. Ul-fat piyolalarni chiqarar.

X o n (juda teran bir tushunchadan ayrilib). Rahim qo'rchi, otangiz qalay?

yotish –
saroydagi
mehmonxona

yog'iy –
dushman

daf – chertib
chalinadigan
musiqa asbobi

R a h i m q o' r c h i. Hazratimni duo qilib turadirlar.
X o n. Yaqinda Erondan sizga qo'noqlar kelganmi?!
R a h i m q o' r c h i. Hazratim karomat qildilar.

Mir Vafo telbalanadir.

Sizningcha, Mir Vafo nega bezovta bo'lyapti?

?

X o n. Kim ekan unlar?!

R a h i m q o' r c h i. Qarshi urushinda Eron qo'shunidan bir-ikki kishi bizning tomong'a tutulg'an edilar. Inoq otam unlarni ozod qilg'an edilar. Shunlar savdo uchun Buxorog'a kelgan ekanlar. Yaxshiligni unutmag'anlarini ko'rsatgali otamni kelib ko'rdilar.

X o n. Tuzuk... Yaxshiliq, albatta, unutilmaydir. (Biroz to'xtab.) Biz Farhod otaliqqa shuncha yaxshiliq qildiq, bittasini ham bilmadi. Yana bizg'a xiyonat qila boshladi. Eng so'ng o'z boshini yeydi.

Rahim qo'rchi bilan Ibrohimbiy shoshqin tinglaydilar.

Farhod otaliqni o'rundan tushurdik. O'z jazosini yaqinda ko'rar. Uning o'rninda, Ibrohimbiy, seni otaliq qildiq. Rahim qo'rchi, senga ham to'qso-baliq berdiq. Inoq, otang ham yaqinda katta mehribonchilik ko'rarlar.

Ikkalasi turub, qulluq qilarlar.

I b r o h i m b i y. Hazratimg'a arzim bor.

X o n. Ayt!

I b r o h i m b i y. Otaliq o'rni juda katta o'run, men bajara olmayman.

X o n. Nega bajara olmaysan, uning nimasi bor?!

I b r o h i m b i y. Farhod otaliq kabi o'tkur bir odamning bajara olmagan bir ishni men qanday bajaraman?!

Sizningcha, Ibrohimbiy nega mansabdan voz kechyapti?

?

X o n. Nimasi bor, nimani bajara olmaysan?!

I b r o h i m b i y. Xoqonimizni rozi qilmoq juda qiyin bir ish bo'lib qolg'an.

X o n. Nima deganing bu?!

I b r o h i m b i y. Shul Ulfat bilan Davlatni rozi qilmasam, siz quvonmaysiz, bu ikkisini rozi qilmoq-da mumkin emasdir.

X o n. Devona bo'ldingmi?!

I b r o h i m b i y. Devona emas, to'g'riman, to'g'riliqning devona-liqdan yomonroq natijalar berganini bilaman. Yana to'g'riliqdan ayrila olmayman, xoqonim! Shul ikki odam bo'lmag'anda, siz Farhod otaliqni yo'q qilmoq fikriga tushmas edingiz.

X o n (qizg'in). So'zni uzatma, qabul et!

Qozi Nizom bilan Rahim qo'rchi ko'zlari bilan uni qabul etdirarga tirishlarlar.

I b r o h i m b i y. Buyrug'ingizni qaytarmoq qo'limdan kelmaydir, qabul etaman. Biroq bir kun menim ham o'limimg'a hukm chiqarasiz, xoqonim!

X o n. Qabul etdingmi?!

I b r o h i m b i y. Qabul etdim.

X o n. Emdi chiqib, saqlovda yotingiz. Erta bilan yorliqlaring'iz chiqar.

o'rtuk –
parda

Ikkalasi ham duo qilib, chiqib ketarlar. Bunlar chiqq'ach, Ulfat xo'ja-saroy qizil o'rtuk bilan o'rtulgan bir taboqni ko'tarib kelar, xonning ol-dig'a qo'yar. O'zi ikki odim keyinga borib, qo'l qovushtirub turar.

Och ustini!

?

Taboq(lagan)da nima bor deb o'ylaysiz?

Ulfat o'rtukni olar, taboqda Farhod otaliqning qong'a bo'yalg'an oq soqolli boshi ko'runar.

X o n (yovvoyi kulush bilan). Xo... xo... xo... eng so'ng o'lum... o'lum janjalimizni bitirdi. Butun janjallarni o'lum bitiradir.

U l f a t. Xoqoni olam eson bo'lgaylar.

X o n. Buni chiqarib, "Chil duxtaron" qudug'iga tashlat. (Ulfat taboq-ni olib chiqar.) Yeganlari tuzni o'ylamag'anlarning jazolari shuldir. (Qozi Nizom bilan Mir Vafog'a.) Sizga javob emdi.

Q o z i N i z o m. Tangri hazratimg'a esonlik bergay.

Ikkovi ham duo qilib, turub ketalar.

X o n (yolg'uz). Shul tiriklikdan-da bezdirdilar meni. (Turub yuradir.) Bir dushmanimning qoni qurumayin, yana birtasi chiqib qoladir. Bu Ibrohim ahmoq ham meni tinch qo'ymay turg'andek ko'rinadir. Qachong'acha o'ldiraman bunlarni! Ortuq hech kimning menga ishonchi qolmadi... Bunlarning o'zi yo'lg'a kelib menga dushmanliq qilmoqni tashlasa, nima bo'lur! Yo'q... yo'q. Bunlarning o'zi yo'lg'a kelmaydir. O'lduraman, o'ldura-man. Dunyoda birta dushmanim qolmag'ancha, qon to'kaman. Ulfatning so'zi to'g'ri! Podshohliq qon bilan sug'orilaturg'an bir og'ochdir. (Ulfatning kirganini ko'rib, joyiga o'turar.) Kel, Ulfat, o'tur. Qanday qilib o'ldurding?!

U l f a t (o'turar). Xoqonimizning ishlari bor, deb kelturdim. Bir uyga kirguzdim. Unda yoshurunib turg'an ikki kishi birdan chiqib, yopishdilar. Biroz talashg'andan so'ng, yiqitib, boshini kesdilar.

X o n. Hech kim onglamadimi?

U l f a t. Kimsa onglag'an emas.

X o n. Ibrohim kenagasni otaliq qilmoqchi bo'lub, o'ziga so'yladiq. Uning ham tusi boshqacha-ku!

U l f a t. Nima dedi?

X o n. Ko'b ahmoqliqlar qildi. Sening uchun ham ma'nosiz so'zlar so'yladi. Hakim inoqning o'zini otaliq qilsaq bo'lmaydirmi?

U l f a t. Xoqoni olam! Hakim inoqning Nodir bilan xabarlashib turg'ani aniq. Shu tobda uni (ish) boshiga qo'yib bo'lmaydir. Shuning o'zi bo'la bersun, to'g'riliq bilan ishlasa, turadir. Yo'qsa, Farhod otaliq izidan bora qoladir-da!

X o n. Ulfat, men bu ishlardan bezdim. Bu odamlarning birtasi ham menga to'g'ri qaramaydir. Farhod otaliq yomonliq qildi. Hakim inoqning qilg'an ishlarini ko'rub turubsan. Ibrohimni odam deb o'ylasam, bu ham buzuqqa o'xshaydir. Qon to'kmakdan-da bezdim. Akamni o'ldurdim. Ko'b do'stlarimni o'ldurdim. Meni bir ota kabi asrag'an Farhod otaliq-ni(ng) boshini oyoqlar ostinda ko'rdim. (Ko'zlarini tutub.) Uf... ko'zlarim qong'a to'ldi. Kechalar uxlay olmayman. Ko'zlarimni yumg'ach, butun o'lg'anlar, o'ldurg'anlarim meni aylanturub olalar, siralanib, yonimdan o'talar. Meni qo'rqtalar, menga kulalar!..

U l f a t. Xoqonim, bunlarni o'ylamangiz. O'luklarni esingizdan chiqaringiz. Yotoqqa kirgach, Qur'ondan bir oyat o'qub yotingiz. Bunlar hammasi o'tg'usidir. Yaqinda dushmanlaringizning hammasini bitirarmiz. Hozir emdi boshqa ishlarimizni ko'raylik.

X o n. Yana nima ish?

U l f a t. Farhod otaliqning qizini kelturaylikmi?

X o n. Erta bilan kishi yuborursan. Men emdi charchadim, biroz uxlayin. Sen ham ket, ishlarini ko'r. Birtasini yubor, choponimni olsun. Tanburchilarg'a ayt, ikki tanburni kamoncha qilib bir "Husayniy" cholsunlar.

U l f a t. Xo'b bo'lubtur.

Ulfat chiqar. Xon salla, choponini chiqara boshlar. Xizmatchi kelib, xonning salla, choponini olib, bir chetg'a qo'yar. Xonning kecha kulohini berib, shamlarni o'churub chiqar. Xon kulohini kiyib, yotoqda uzanib yotar. Tashqarida ikki kamonchining "Husayniy" cholgani eshitilar. Cholg'i sekinlanib bitganda, xon uxlag'an bo'lur. Biroz so'ngra xonning o'ldirilgan akasining xayoli qonli kafan bilan ko'rinadir.

X o n (tushinda). Akam... Nechun keldi... (Bo'g'durulg'ani, arqon bo'yninda taqilgani holda chiroyli bir xotunning xayoli kelar.) Yo'qol... ket... (Xotun xayoli xonni bo'g'ardek, unga qarab yurar. Xon talvasa qilar.) Ket... ket!... (Bir yigit xayoli Farhod otaliqning boshini olib kelar. Xong'a yaqinlashar.) Yo'qol... kelma... Yo'qol... kelma... (Xayol chekilar. Undan so'ng uchala xayol birgalashib, xong'a hujum qilarlar. Xon

Husayniy –
o'zbek mumtoz
kuylaridan biri

kuchli talvasa bilan qichqirar.) Voy... Urma! (O'z tovushidan uyg'onib, iring'ib turar.)

Tovushni eshitgan Davlat to'qsoba bir shamdonchani ko'tarib, yugurib kirar.

D a v l a t. Hazratim qo'rqdilarmi?!

X o n (titrab turgani holda). Biroz qo'rqdim chog'i! Shamni qo'yib ket. Suv tayyorlang, tarat qilaman. (Davlat to'qsoba shamni qo'yib ketar. Xon yotoqdan tushub, choponini kiyar ham so'ylar.) Bunlar u dunyoda ham menga qarshu birlashg'ang'a o'xshaylar. Meni tinch qo'ymaylar, chog'i! (Shamni olib, boshqa uylarg'a boraturg'an eshikdan chiqib ketar.)

Parda tushar.

?

1. Ushbu pardada Abulfayzxon sizda qanday taassurot qoldirdi? Uninshon va davlat boshlig'i sifatida qanday ta'riflaysiz?

2. Saroyda va xonlikda qanday vaziyat hukm surmoqda? Bu vaziyatda xon ishonishi mumkin bo'lgan kishilar bormi?

“Makbet” spektaklidan lavha

?

Shakespearening “Makbet” tragediyasida Makbet taxtni egallash uchun qiroli Bankoni o'ldiradi va oqibatda uni Bankoning arvohi taqib qila boshlaydi. “Abulfayzxon” tragediyasida ham shunga o'xshash holatni ko'rish mumkin.

Dramaturglar tragediyalarda arvoch obraziga ko'p murojaat qilishi sabablarini qanday izohlaysiz?

@ELEKTRON_DARSLIKBOT dan yuklab olindi.

IKKINCHI PARDA

Oydinli bir kechada Hakimbiyning hovlisi. Terazisiz eshiklari tashqariga ochilg'an bir uyning oldinda uzun bir sufa. Sufa bo'yincha uzun bir qalin yoyilg'an. Ko'rkamlik ko'rpalar to'shalg'an. To'rda pakana qurli bir kat ustinda yotoq tayyorlangan. O'rtadag'i buyuk shamdonda sham yonadidir. Devorg'a bir qalqon, bir qilich, bir-da Jazoyir miltig'i osilg'an. Hakimbiy yolg'uz, yurub so'ylaydir.

qalin –
palos

H a k i m b i y (tom ustidan ko'ruigan minorga qarab). O'lum minoridir bu! Buning ko'lkasinda yashaganlar o'lumdan qo'rqmaylar. Bu uzun minor oxiratning eng qisqa yo'li bo'lub qoldi. Minor, Chil dux-taron, Kallaxona, Obxona, zindon... o'lim... Bunlarning hech birtasinda meni yo'limdan qaytararliq kuch yo'qdir. Yotoq o'lumi-da o'lum, zindon o'lumi-da o'lumdir. Ikkavindan-da qo'rqmam. Abulfayzxon xonlig'i Nodir shohning oyoqlari ostinda jon berayotqanda, o'z ulushimizni olmoq kerak. Shuni olarmiz. Shu kecha Chorjo'ydan o'g'lum qaytadir, erta Nodir shoh qo'shuni bosib keladir. Shu kecha bilan erta kurashimizning so'ng daqiqalaridir. (Mir Vafoning kelganini ko'rmay.) Bu odamlar qayoqqa ketdilar. Kurashning so'ng daqiqalarini bila turub, haligacha kelmaylar.

Hakimbiy qanday kurashni nazarda tutyapti?

?

M i r V a f o. Keldik, bek!

H a k i m b i y. Nima gap?

M i r V a f o. Kurashning so'ng daqiqasini bilg'animiz uchun hamma-yuz yugura, chopa ishlamoqdamiz.

H a k i m b i y. Erta Nodir shoh qo'shunining kelish xabarini olarsiz.

M i r V a f o. Bilamiz!

H a k i m b i y. Nimalar qildingiz?

M i r V a f o. Odamlarimni har tomong'a yerlashturdim.

Hakimbiy devorg'a osilgan miltiq bilan o'ynab tinglaydir.

Shu kecha Buxoroda chibin uchsa, menga xabari keladir. Ko'rug'usi kishilarni ham ko'rdim. Juborg'a borib Xo'ja Kalon bilan ko'rishdim. Butun fikringizga qo'shuldilar. O'zlari ham Qozi Nizom bilan sizga keladirlar. Xon tomonida ikki-uch mullalardan boshqa kishi qolmadi. Qozi Nizom bizga qo'shulg'ach, unlarning-da bir chaqaliq bahosi qolmas.

yerlashtirmoq –
joylashtirmoq

Jubor –
Buxoroning
janubi-g'arbidagi
mavze

H a k i m b i y. Arkda nimalar bor?

M i r V a f o. Ark o'zining o'yun-kulgusiga berilg'an, ichib yotg'an edi. Biroq Rahim to'qsobani Chorjo'yg'a yuborishingiz xonning mazasini qochirg'an. Rahim to'qsobani yo'lda yo'q etmak uchun, Forobg'acha kishilar yubordilar. Bu ishning bitganini xabar olgach, bizga ham hujum qilib, sizni tutub qamag'andan so'ng, o'zlari Nodir shohg'a qarshu chiqib, urushar ekanlar.

H a k i m b i y. Bu pilonlarning zamoni o'tkan emdi. Rahim to'qsoba-
da, men-da unlarning tuzoqlarig'a tushmaymiz.

Tog'ayqulbek bilan Donyolbiy kellarlar.

Xo'sh, ikkingiz birda keldingiz? (Salom berisharlar.)

T o g' a y q u l b e k. Kelmaylikmi?

H a k i m b i y. Yomon bir tush ko'rgan bo'lg'aysiz.

T o g' a y q u l b e k. Ko'rdik, ko'rdik.

H a k i m b i y. Qani o'turingiz. Tushingizni eshitaylik.

Hammalari o'turarlar.

T o g' a y q u l b e k. Men emas, bu kishi ko'rganlar. (Kular.)

D o n y o l b i y. Kulushni qo'ying, gapga keling!

H a k i m b i y. Qani gapiringiz-chi!

D o n y o l b i y. Aka, shu Nodir shoh deganingiz odam har kun Bu-
xorog'a nechun keladir?

H a k i m b i y (jilmayib). Nodir shoh emdi keladir. Bundan burun kel-
gan uning o'g'li edi.

D o n y o l b i y. Nechun keladir?

H a k i m b i y. Buxoroni olmoq istaydir.

D o n y o l b i y. Rahim to'qsoba qani?

H a k i m b i y. Chorjo'yg'a bordi.

D o n y o l b i y. Nechun?

H a k i m b i y. Nodir shohning fikrini onglab kelsun deb, men yubordim.

D o n y o l b i y. Xondan so'radingizmi?

H a k i m b i y. Xonimiz Nodir shoh bilan urushmoqchi bo'lub turalar.
Men dushmanlarning fikrini ham kuchini onglab kelmak uchun o'g'lumni
yubordim, buni so'ramoq kerakmi?

D o n y o l b i y. Shuni xondan so'rab yuborsa edingiz, yaxshi bo'lar edi.

H a k i m b i y. Xonning otalig'i bo'la turub, shuncha ishni o'zim qila
olmaymanmi?

D o n y o l b i y. Sizning tilingiz ostinda bir narsa bor, aytmay turasiz.
Nima qilmoqchisiz, nima istaysiz? To'ppa-to'g'ri ayta beringiz. Butun
Buxoro sizning so'zingizdan to'lub qoldi!

H a k i m b i y. Uka! Eron qo'shuni bilan Qarshida urushg'animizdan
keyin, uning kuchli bir qo'shun ekanini ongladim-da, Nodir shoh bilan
do'stlik yo'lini ochdim, xabarlashib turdim. Siz shul chog'larda bu ishni
sezgandek bo'ldingiz, biroq sizga bu ish yoqmag'an edi, men shu
kundan boshlab, Nodir shoh bilan do'stlikni uzmaganman.

D o n y o l b i y. Nechun shunday qildingiz?

Sizningcha, Hakimbiy Nodirshoh bilan nega yaqinlashgan?

H a k i m b i y. Nodir qo'shunining Qarshidan chekilgani bir o'yun edi. Men buni sezgan edim. Hindistonni olg'an bir qo'shunning Qarshidan chekilishi uchun, bundan boshqa ma'no bermak to'g'ri emas edi. Men Eron qo'shunining ikkinchi yo'la ustimizg'a yurg'usini ko'rgan kabi bo'lub edim. Shuning uchun Nodir bilan do'stlasharg'a tirishdim, ham do'stlashdim.

D o n y o l b i y. Buning nima foydasi bor?!

H a k i m b i y. Nima foydasi bo'lar edi. Mana Nodir shoh yana keldi. Biroq burung'i kabi emas. Xon kuchsiz, u kuchli. Xong'a dushman, men-so'st bo'lub keldi.

D o n y o l b i y. Bu ishingiz bilan xong'a xiyonat qilg'an bo'lmaysizmi?!

H a k i m b i y. Qaysi xong'a?

D o n y o l b i y. Abulfayzong'a.

Hakimbiyning harakatlarini xiyonat deb hisoblaysizmi? Siz uning ishlariga qanday baho berasiz?

?

H a k i m b i y. Uka, xoningizning qilg'an ishlarini bir o'ylab ko'ringiz: otamiz bilan kelishib, Farhod otaliq kabi beklarning yordami bilan akasini o'ldurub, xon bo'ldi. Taxtga ming'ach, boshlab otamizni Erong'a qochirdi. O'ziga yordam etgan beklarni birta-birta o'ldurub bitirdi. Eng so'ng Farhod otaliqni ham o'ldurub, qizini oldi. Meni ranjitmak uchun, buyuk dabdaba bilan Ibrohim kenagasni otaliq qildi. Yana uni o'ldirmoqchi bo'lub, qochirdi. Ibrohim kenagas Karmanaga borib, qo'shun yig'di. Buxorog'a yurush qildi. Men xon tomonidan chiqib, Ibrohim inoq bilan olti-yetti yil urushdim. Bu kun esa menim o'zimg'a dushman bo'lib qolibdir. Nodir shoh bilan do'stlashg'anda, biz mana shu kishiga xiyonat qilganmi bo'ldiq emdi?!

D o n y o l b i y. Mana shul fikrlaringizni xonning o'zi onlag'an.

H a k i m b i y. Onlay bersunlar. Dunyoda har kim bir kun o'lg'usini biladir. Bir chorasi bormi?

D o n y o l b i y. Yo'q.

H a k i m b i y. Chorasi bo'lmag'ach, uni bilmakdan nima foyda? Biz yaxshiliq qilmoq bilan arkning yomonlig'indan qutular edik, deb o'ylamangiz. Ularning ko'nglida yomonliq yilon og'zinda og'u kabi yerlashib qolg'an, yuvmoq bilan ketmaydir. Parvonachig'a nima qildilar. Uni shu minordan tashlag'anlarini hech kim unutmag'andir.

M i r V a f o. Ko'zlarimning xuddi ichinda turibdir-a. Oltmish ikki olchin yuqoridan kelib, yerga tushganda, suyaklarining sharqillab singan tovushi quloqlarimdan ketmaydir.

T o g' a y q u l b e k. Hay, emdi biz nima qilarmiz?

H a k i m b i y. Mana shuni so'rangiz mendan.

D o n y o l b i y. Ayting-chi?

H a k i m b i y. Eron qo'shuni erta Buxorog'a qarab yursa kerak. Nodir

shohni do'stlik bilan qarshi olsak, Buxoroni qutqaramiz, bo'lmasa Eron qo'shuni kulimizni ko'nga uchuradir. Men butun borlig'im bilan tirishur-mankim, xonimiz Nodir shoh bilan urushg'ali chiqa olmasun. Tilagimga erishayozdim. Emdi shu kechada ham ishni shunday saqlay olsak, ayt-kanimiz bo'ladir.

D o n y o l b i y (kelganlarni ko'rub). Mana, eshonlar ham keldilar. Bunlar onglasa, maylimi?

H a k i m b i y. Men o'zim bunlarni chaqirdim. Shu ishni onglataman.

Xo'ja Kalon bilan Qozi Nizom kelarlar. Hammalari turub salomlash-kandan so'ng, o'turarlar.

X o' j a K a l o n. Bu kun Mir Vafo bilan ko'rushkan edim. Bir necha so'zlar aytdilar, shunlar to'g'risinda o'zingiz bilan so'ylashmak uchun keldik.

H a k i m b i y. Juda yaxshi qildingiz, taqsir. O'zim ham sizlarni kutub turg'an edim.

X o' j a K a l o n. Eron qo'shuni Chorjo'ydan o'tdimi?

H a k i m b i y. Shu kun o'tkan bo'lsa kerak. Hanuz xabar yo'q.

Q o z i N i z o m. Bunlarning kelishidan ulamo, mashoyixg'a ziyon tegmaydirmi?

H a k i m b i y. To'g'ri harakat qilsak, hech kimga ziyon tegmaydir. Yanglish bir ish qilinsa, hammamizning kulimizni ko'kka uchururlar.

X o' j a K a l o n (yelkasini tutub). Tangri o'zi saqlag'ay, tavba qildim, xudoyo. Nima qilmoq kerak, taqsir?!

H a k i m b i y. Xonimiz Nodir shoh bilan urushmoq istaylar. Butun dunyoni titratgan bir kishiga qarshu urush ochmoq uchun bizda kuch bo'lmag'anini onglamaylar. Men urushmoqni qabul qilmay turubman. Biroq meni(ng) so'zimni tinglamaylar. Menim fikrim shudir: hammamiz birgalashib, Nodir shohni qarshu olamiz. Xon ham biz bilan borsunlar, Nodir shoh bilan ko'rushganda, Buxoro xonlig'ini tortuq qilsunlar. Shoh mamnun bo'ladir. Xonliqni o'zlarig'a bag'ishlab, tutub ketadir. O'lkamiz-ni shunday qilib buyuk bir balodan qutqarg'an bo'larmiz. Bunday qil-masak, "ne bo'lmasun, urushamiz", deb chiqsaq, birinchi uchrashinda yengilamiz. Elimizning bor-yo'qi talanib bitadir.

?

Sizningcha, Abulfayzxonda Hakimbiyning maslahatini olmaslikdan boshqa chora bormi?

Q o z i N i z o m. Bu fikringiz juda yaxshi. Buni xong'a onglatmoq kerak.

X o' j a K a l o n. Istasangiz, biz shu tobda arkka borib, xon bilan ko'rushamiz.

H a k i m b i y. Albatta, shunday qilingiz.

Bir xizmatchi yugurib kelar.

X i z m a t c h i. Taqsir, to'qsoba keldilar.

H a k i m b i y. Qani?

X i z m a t c h i. Mana, ko'chada otdan qo'nub turalar.

H a k i m b i y. Ko'raylik-a?

Hammalari turub, Rahim to'qsobani qarshu olg'ali chiqarlar. Sahnada biroz bo'sh qolar, so'ngra tovushlar kelar.

R a h i m t o' q s o b a t o v u s h i. Ota, hammalaringiz yaxshimi?

H a k i m b i y t o v u s h i. Shukur, o'g'lim. (Sahnada ko'runur.) Seni kutub turg'an edik.

Rahim to'qsoba bilan boyagilar kelib o'turalar.

Qani, o'g'lum, safaring qanday o'tdi?

R a h i m t o' q s o b a. Ko'b yaxshi o'tdi. Shohni ko'rdim. Men bilan ko'b yaxshi ko'rushdilar. Buxoroning mullalari, beklarini so'radilar. "Biz sizga qo'noq bo'lib keldik. Qo'noqg'a dushmanliq ko'rsatmasangiz kerak", dedilar.

H a k i m b i y. Eron qo'shuni ko'bmi?

R a h i m t o' q s o b a. Uni so'ramangiz, ota! Bunday kuchli qo'shunni umrimizda ko'rmadik. To'plar, miltiqlar, fillar bilan yerni titratib keladir. Menga qo'shunlarini ko'rsatdilar. Kelar chog'imda yana shohning oldig'a kirdim. "Biz Buxorog'a qo'noq bo'lib keldik. O'lkangiz menga kerak emas. Xoningiz, el-ulusingiz meni do'stlarcha qarshu olsalar, to'rt-besh kun turub qaytib ketarman. Yomonliq, dushmanliq ko'rsatsalar, kullarini ko'kga uchurarman", dedilar.

Mullalar bir-birlarig'a qarab, boshlarini qimirlaturlar. Shu tobda qopqu tomondan ikki qalandar tovushi kelar. Hammalari tinglaylar. Qalandar tovushlari:

qopqu --
darvoza

Dunyo, dunyo, sen dunyo-ye,

Kimga vafo qilarsan, ey!

Dunyo, dunyo, sen dunyo-ye,

Dunyo, ko'b tez yurarsan!

Dunyo, dunyo...

Biri oq soqol, biri o'rta yoshli ikki qalandar sufa ostig'a kelib turalar.

Elni qayon surarsan!

Dunyo, dunyo...

*Ko'b tez yurma, biroz tur!
Dunyo, dunyo...
Yo'lingni bir qarab ko'r!
Dunyo, dunyo...*

Qalandarlar, o'qub bo'lg'ach, qo'llarini keng ochib, "davlat barqaror" deb duo qilalar.

H a k i m b i y (qo'lini kissaga uzatib). Kel, bobo! (Buyuk qalandar yugurib, sufaga chiqar. Boshqalar kissalaridan pul chiqaralar.) Bobo, sen qayerdan?

Q a l a n d a r. Biz Balxdan kelamiz. (Pulni olg'anda, Hakimbiyning qulog'iga so'ylar.) Bu kecha arkdan sizni chaqiralar, ketmang, uyingizni bosalar, tayyorlik ko'ring. (Duo qilib, boshqalarning-da pullarini ola berar. Rahim to'qsobag'a kelgach, unga biroz es qo'yub qarag'andan so'ng, pulini olib so'ylar.) Bek yigit, sening boshingg'a davlat qushi qo'ng'an. Manglayingda katta bir yulduz yoshnab turadir. Yaxshilik qil, tangrimiz yaqinda senga ulug' bir o'run beradir. (Hakimbiydan boshqalari bir-birlarig'a qaraylar. Qalandar Hakimbiyga so'ylar.) Bek, biz shahringizg'a shu kun keldik. Yotog'imiz, joyimiz yo'q. Shul davlatxonadan bizga bir joy ko'rsatilsa, shu kecha uxlab olayliq.

Sizningcha, qalandarlar Hakimbiyning Arkka chaqirilishini qayerdan bilishadi?

H a k i m b i y. Xo'b bobo. (Xizmatchini chaqirar.) O', bola! (Xizmatchi kelar.) Bunlarga bu kecha joy bering, yotsunlar. Tomoq ham bering.

Qalandarlar duo qilib, xizmatchi bilan ketarlar.

D o n y o l b i y. Valiyg'a o'xshaydir! O...
X o' j a K a l o n. Karomat qilib gapuradir, valiy ekan.

Ulfat xo'jasaroy salom berib keladir.

H a k i m b i y. Vaalaykum assalom. Keling, taqsir! (Ulfat o'turub duo qilg'andan so'ng, sallasidan xonning muborak nomasini olib, Hakimbiyga beradir. Hakimbiy joyidan turub, xatni olib, o'pub, ko'zlariga surtub ochib o'qur.) "Davlatxohimiz otaliqq'a ma'lum bo'lg'aykim, Eron qo'shuning tuproqimizg'a kirgani to'g'risinda siz bilan kengashmak istaymiz. Rahim to'qsoba o'g'limiz bilan davlatxonamizga kelgaysiz". (Xatni qatlab, o'pub, sallasiga qo'yg'andan so'ng, Ulfatga so'ylar.) Xo'b bo'lubdir. Borib xoqonimizg'a arzimizni yetkuring, o'g'lum Rahim to'qsoba Eron qo'shunidan xabar olmoq uchun Chorjo'yg'a borg'an edi. Shu tob-

da keldi. Bu kecha buning xabarlarini olay, o'zim ham tuzukroq o'ylab ko'ray. Erta bilan ikkalamiz salomg'a borarmiz.

U l f a t. Xo'p bo'lubdir. (Turib ketar.)

D o n y o l b i y. Aka, borsangiz bo'lmasmi?!

H a k i m b i y. Erta boramiz.

X o' j a K a l o n, Q o z i N i z o m (turmoqchi bo'lub). Hay, taqsir, biz ketaylik emdi.

H a k i m b i y. Ketasizmi, taqsirlar? (Joylaridan turarlar.) Hay, xonni tezrak ko'rub, gapursangiz yaxshi bo'lur edi. Nodir shoh bilan urushmoqchi bo'lsalar, hammamiz xarob bo'larmiz.

X o' j a K a l o n. Xo'b, xo'b.

Q o z i N i z o m. Albatta, aytamiz. Hay, xo'sh. (Ketarlar.)

Hakimbiy ularni uzatib qaytg'ach, o'turmay gapuradir.

H a k i m b i y (Donyolbiy bilan Tog'ayqulg'a). Xonning bu kecha meni chaqirishi hiyla edi. Men bormag'ach, shu tobda uyimni bosmoq uchun kelsalar kerak. Biroq men ularning tuzog'ina tushmayman. Tayyorlig'im ko'ruigan. O'ttuz merganim Mir arab madrasasinda turadirlar, siz ikkingiz ham shung'a boringiz. Har tomong'a qorovul qo'yingiz. Registon tomonidan hech kimni bu tomong'a o'tkarmangiz. Birta-ikkita tilchi yuborsalar mayli, bir qorovul bilan menga yuborasiz.

Donyolbiy bilan Tog'ayqul bek "xo'b" deb ketarlar.

R a h i m t o' q s o b a. Men ham boraymi?

H a k i m b i y. Yo'q, sen qol. (Mir Vafog'a.) Qalandarlarni kelturingiz! (Mir Vafo ketar.) Qani, o'g'lim, Eron qo'shuni qachon kelar?!

R a h i m t o' q s o b a. Mendan to'rt-besh soat so'ngra Amudaryodan o'tmoqchi edi. Erta Buxorog'a yaqinlashsa kerak.

H a k i m b i y. Shoh seni ko'rganda, bizga bergan va'dasindan so'z ochdimi, yo'qmi?

R a h i m b i y. Yo'q, u to'g'rinda gapurmadi, sizlarga katta mehribonchiliklar qilarmiz, deb qo'ydi.

Sizningcha, Hakimbiy Nodirshohning qanday va'dasini olgan?

Mir Vafo qalandarlarni olib kelar.

H a k i m b i y (unlarni ko'rgach kular). Xo... xo... xo... xuddi qalandarlarg'a o'xshaylar-a. Aftingizni tuzatingiz!

Qalandarlar yasama soch-soqollarini olarlar, Hakimbiyning o'z kishilari Yo'ldosh bilan Ergash ekanlari bilinadir.

Gapuringiz, qani?

Y o' l d o sh. Sizni arkka chaqirib kishi yubordilarmi?

H a k i m b i y. Yubordilar. Men ketmadim.

Y o' l d o sh. Bek! Ketmagan bo'lsangiz, shu tobda uyni bosarlar.

H a k i m b i y. Bosa olmaylar. Chorasi ko'ruigan. Boshqa nima xabarlarig bor?

Y o' l d o sh. Men ikki kundan beri arkda edim. Xon juda umidsizlangan. Hech yoqdan yordam xabari yo'q. O'zlarining kuchsizliklarini ochiq onglag'anlar emdi. Biroq shularning hammasini sizdan bilalar. Shuning uchun Nodir shoh kelmasdan burun, sizni yo'q qilmoq yo'llarini axtarib turalar.

H a k i m b i y (Ergashga). Sen nima qilding?!

E r g a sh. Men Karmanagacha bordim. Hammani ko'rdim, xatlarni berdim, so'zlaringizni aytdim. El orasig'a kirdim, kerak bo'lg'an so'zlarni tarqatdim. Elning sizga qarashi yaxshi, Nodir shoh bilan urushmoqni hech kim istamaydir...

Bir miltiq tovushi chiqar. Mir Vafo seskanar.

H a k i m b i y (Rahim to'qsobag'a). Sen odamlarig bilan yaroqlanib tomg'a chiq. (Qalandarlarni ko'rsatib.) Bunlarga ham yaroq ber, sen bilan yursunlar. Tomda turungiz, kuchlab kela bersalar, otishingiz. (Rahim to'qsoba qalandarlarni olib ketar.) Mir Vafo, miltiqdan qo'rqdingizmi?!

?

Hakimbiy kimga yoki nimaga ishonib xonga ochiq qarshi chiqmoqchi?

M i r V a f o. Yo'q-ey... Bir narsani o'ylab turg'an ekanmanmi, birdan seskanib yubordim! (Yana bir miltiq tovushi chiqar, Mir Vafo yana seskanar.)

H a k i m b i y (kulub). Bu kecha qo'rqmangiz! Qancha kuchlasalar ham, bizni bosa olmaylar. Ertag'acha otisharmiz. Erta bo'lg'ach, otlanib chiqarmiz-da, Eron qo'shunig'a borib qo'shularmiz. (Xizmatchini chaqirar.) O' bola! (Xizmatchi kelar.) Otlarni egarlab qo'ysunlar. (Xizmatchi ketar. Hakimbiy fo'tasini beliga o'rab, qilichini devordan olib taqar ekan, so'ylar.) Xonning aqli yo'qolg'an. Mening uyimga hujum qilib kirishga kuchi yo'q ekan, Nodir shoh bilan urushmoqchi bo'ladir.

Rahim to'qsoba yugurib kelar.

R a h i m t o' q s o b a. Ulfat xo'jasaroy keldi.

H a k i m b i y. Kelturingiz. (Rahim to'qsoba yugurib chiqar. Hakimbiy yurub so'ylar.) Yana shuni yubordi. Oramizni buzg'an odamning Ulfat bo'lg'anini bilaturub, yana shunday qiladir. Shu aql bilan xon bo'lub turmoq istaydir. (Rahim to'qsoba Ulfatni keltirar. Ulfat salom berar.) Nechun keldingiz?!

U l f a t. Meni xon yubordilar. Buyurdilarkim: “Borib, otaliqqa aytingiz. Biz muboraknoma yozib, u kishini yonimizg’a chaqirdiq, kelmadilar. O’zimiz uylarig’a borib ko’rishmak uchun chiqdiq, odamlari bizni miltiq bilan qarshu oldilar. Buning sababi nima? Eron qo’shuni bosib kela turubdur. Unga qarshu nima qilmoqchi bo’lsa, kengashib qilarmiz. Otaliq bizga kengash berarlarmi, yo’qmi?!”

H a k i m b i y. Biz shu o’lkaning yaxshilig’indan boshqa narsa istamaymiz. Nodir shohg’a qarshu chiqib urushmoq uchun kuchimiz yo’qdir. Xonning buyruqlari arkdan Mir Arabg’acha yurmaydir. Eron qo’shuni bilan qanday urusharlar?!

U l f a t. Bek! So’zingiz to’g’ri. Qo’yingiz, xon kelsunlar, mana shu so’zlaringizni o’zlariga aytingiz!

H a k i m b i y. Xon ham kelmasunlar, biz ham bormaymiz. Borib ayting, men bilan kengashmoqchi bo’lsalar, to’ppa-to’g’ri Juborg’a borib, Xo’ja Kalonning uylarig’a qo’nsunlar. Elning kattalarini chaqirsunlar. Men ham borarman, shunda kengasharmiz.

U l f a t. Qachon borarsiz?

H a k i m b i y. Siz shu tobda xonni olib boringiz, men ham borarman. (Ulfat “xo’b” deb, Rahim to’qsoba bilan chiqar. Hakimbiy Mir Vafoga so’ylar.) Siz bunlarning orqasidan kishi yuboring. Xo’ja Kalonning uylarig’a kirganlarini ko’rub kelsun, so’ngra biz ham borarmiz. O’zingiz bizning beklarga xabar bering, Juborg’a bora bersunlar!

M i r V a f o. Xo’p bo’lubdir.

Ikkilari ham chiqarlar.

Parda tushar.

Buxoro.
Eski shahar

Hakimbiy: “Xonning buyruqlari arkdan Mir Arabg’acha yurmaydir”, – deydi. Mir Arab madrasasi Buxoroda arkning orqasida joylashgan, ark va madrasa orasidagi masofa katta emas. Hakimbiyning bu so’zlari xonlikdagi vaziyatni tushunishga qanday yordam beradi?

UCHINCHI PARDA

Buxorog'a yaqin "G'ozi obod" qishlog'iga qo'ng'an Eron qo'shuni orasinda Nodir shohning chodiri dabdabali bezangan. Chodir ichinda Nodir shoh o'z taxtinda o'turg'an. Yoninda kichkina bir taxt bo'sh tura-dir. Tubanda Nodir shohning o'g'li Rizoqulixon, Eron qo'shuni boshliqla-rindan Aliqulixon o'turalar. Chodirning ikki yog'inda yalang qilich qoro-vullar kezmakda.

N o d i r s h o h (Rizoqulig'a). Kimdan eshitding?

R i z o q u l i. Yuborganim elchilardan birtasi kelgan, shul so'yladi. Tuno kun Buxoroda biroz tinchsizliq bo'layozg'an ekan. Hakimbiy o'g'li-ni bizg'a yuborg'andan so'ng, Abulfayzxon qo'rqa boshlag'an. Kechasi Hakimbiyning uyini bosib, uni tutmoqchi bo'lg'an. Hakimbiyning odam-lari unga miltiq otqonlar. Xon qo'rqub, qaytgan. Juborg'a borg'an, shun-da bir xo'janing uyinda majlis qilg'anlar. Hakimbiyning o'zi ham shunda bo'lg'an, hammalari bir og'izdan xong'a gapurganlar. Bu kun hammalari xonni olib, bizga kelar ekanlar.

N o d i r s h o h. Ko'rdingmi, o'g'lum! Har o'lkani urushub olmoq siyo-sat emas. Urush choralarining eng so'ngg'isidir. Bir o'lkani olmoq uchun eng yaxshi chora shul o'lkani o'zindan do'stlar topmoq, shularni ish-latmakdir. Sen Qarshidag'i urushni to'xtatmasa eding, u vaqt Buxorog'a ko'mak uchun Xiva qo'shuni yetib kelar edi. Ish qiyinlashib qolar edi. Qarshidan qaytg'aningdan bu kungacha biz tirishdik, Hakimbiyni qo'lg'a oldiq. Uning qo'li bilan Buxoroni Xivadan uzoqlashtirdiq. Buxoro bu kun bizniki. Erta Xivani ham yolg'uzg'ina yoqalab, bo'g'ushimiz qulay bo'ldi.

Nodirshoh va Rizoqulixon nima haqda gaplashishyapti? Ularning par-da ochilishidan oldingi dialogini yozib ko'ring. Nodirshohning siyosatiga qanday baho berasiz?

Mirzo Mahdi kelar.

M i r z o M a h d i. Shohim! Abulfayzxon yaqinlashadir. Men uni qar-shu olmoq uchun bir qo'l askar chiqardim.

N o d i r s h o h (Rizoquli bilan Aliqulig'a). Siz ham chiqib, xonni qarshu olingiz. O'g'lum, sen xonni ko'rgach, otdan qo'nub, yayov bor. Quchoqlab ko'rush, yo'ldoshlarig'a ham hurmat ko'rsat. (Mirzo Mah-dig'a.) O'turingiz!

Mirzo Mahdi o'turar, Rizoquli bilan Aliquli chiqib ketarlar.

N o d i r s h o h (Mirzo Mahdig'a). Hakimbiy yaxshi, yaxshi ishladi. M i r z o M a h d i. Ko'b yaxshi ishladi, shohim!

N o d i r s h o h. Bilasizmi, Hakim bizdan nima istaydir.

M i r z o M a h d i. Bilmayman, shohim. Albatta, shohona ehsoningizdan har nima istasa, umidsiz qolmas.

N o d i r s h o h. Buxoro xonlig'ini o'g'lig'a berishimiz istaydir.

M i r z o M a h d i. Ulug' podsholarg'a xizmat qilg'anlar umidsiz qaytmalar, deb o'ylayman.

N o d i r s h o h. Biz ham bunga qarshu emasmiz. Biroq shu kun bu ishni qilish to'g'ri emas. El aro shovqun soladir. Siz Hakimbiy bilan so'ylashingiz. Buxoro xonlig'ini uning o'g'lig'a berarmiz. Biroq so'ng-raroq bo'lsun. Xiva mas'alasini ham bitirg'animizdan so'ng bo'lsun. Bu kungi eng yararliq siyosat Abulfayzxonni mamnun qilib qaytarmoqdir.

Nodirshoh Buxoro xonini almashtirishni nega keyinga qoldiryapti?

?

Rizoqulixon kelar.

R i z o q u l i. Abulfayzxon keldilar.

N o d i r s h o h. Kelsunlar.

Rizoqulixon chiqar. Shoh taxtdan enar, eshikgacha yurg'ach, Abulfayzxon, Hakimbiy, Xo'ja Kalon, Qozi Nizom, Ulfat Xo'jasaroy, Rizoqulixon, Aliqulixon kelarlar. Abulfayzxon bilan Nodir shoh quchoqlashib ko'rishurlar, Nodir shoh Abulfayzxonni qo'ltug'indan olib, taxtga chiqarar. O'zi ham taxtig'a chiqar, hammalari o'tiralar. Shoh bilan xon hol so'rashub, joylaridan turub, bir-birlariga qulluqlab, o'turalar.

N o d i r s h o h (qo'noqlarg'a). Buxoroyi sharifning ulug'lari, xush keldingiz!

Hammalari turub, qulluq qilarlar.

U l f a t. Shahanshoh hazratlarining muborak huzurlarig'a kelgan xoqonimiz bir zamonlar dunyoni titratgan Chingizxonning avlodindan erurlar. Turkistonning butun xonlari, beklari xoqonimizg'a bo'yunsundirdilar. Jonlarini, mollarini ayamaylar. Shunday bo'lsa ham, xoqonimiz, el-ulusning tinchlig'ini istag'anlari uchun, qo'shni o'lkalar bilan urushmaylar. Hech kimning yurtini olmoqchi bo'lmaylar. Yana shul muborak fikrlarini bildirmak uchun, Eron shahanshohining darborlarig'acha keldilar.

darbor –
saroy, dargoh

H a k i m b i y (Ulfat xo'jasaroyning bu so'zlarini yoqturmey turg'ani uchun, tez so'zga kirishar). Xoqonimizning asli ham ulug' bir xoqon bo'lg'anlari shahanshoh hazratlarig'a belgulidir. Keng o'lkalarni olib, boshqarmoq uchun dunyog'a ora-sira ongli, kuchli qahramonlar keladirlar. Biz unlarg'a "Sohibqiron" deymiz. Bunday qahramonlarning yo'llarini

tutmoq istaganlar ezilib qolurlar. Mana bizning zamonamizda yetishkan sohibqiron, siz shahanshoh hazratlaridirsiz. Siz kabi buyuk sohibqironning oldig'a do'st bo'lib kelmak hamda o'zini shunday oliyanob podshohning ixtiyorig'a topshirmoqdan xonimiz ko'bdan ko'b mamnundirlar.

Q o z i N i z o m. Tangri kimga qarashsa, davlat shuningdir. Tangri qo'llaganlarga qarshu turmoq bo'lurliq ish emasdir. Eron shohig'a tangri qarashg'an ekan, biz ham bo'yunsunamiz. Buxoro xoni bu kun o'zlarini siz shahanshohning ixtiyoringizg'a topshurg'ani keldilar. Buxoro taxtini sizga tortiq qiladirlar. Buxoroning el-ulusi ham bu ishga rozidurlar. Siz shahanshohni biz bu kun Buxoro taxti bilan qutlaymiz.

N o d i r s h o h. Men Buxorog'a taxt olg'ali kelmadim. Sizning elingiz ham turklar bo'lgani uchun, siz menim qarindoshlarim erursiz. Men bu yerga bir qarindosh o'lkaga qo'noq bo'lib keldim. Bir necha onglashilmasliqqa berilib, menga qarshulig ko'rsatmaganingizga quvondim. Ham-mangizdan rozi bo'ldim. Menga tortuq qilganingiz Buxoro taxtini o'zi-ning egasi bo'lg'an Abulfayzxong'a qaytadan bag'ishladim. (Xon bilan hammalari turub qulluq qilarlilar.) O'lkangizning butun ishlarini boshqarib turmoqni Hakimbiy otaliqqa topshirdim. (Otaliq turub, qulluq qililar.) Bar-changiz shuning so'zindan chiqmangiz. Men sizning o'lkada to'rt-besh kun turaman, so'ngra Xivaga borarman. Bunda turganda, qo'shunim-nig ozuqasini tayyorlab bermak hamda Xivaga borishim uchun ko'mak qilmagingizni so'rayman.

A b u l f a y z x o n. Ulug' podshohning qo'shunlari o'lkamizda turg'an-cha, kerak bo'lgan ozuqasi bizning tomondan tayyorlang'andir.

Xizmatchilar sadaf(dan) ishlangan kichkina bir moso kelturub, taxt oldiga qo'yarlar, boshqa qo'noqlarning oldig'a sufralar yoyarlar. Turli hal-volar, kulchalar, sharbatlar kelturub tizarlar. Nodir shoh Abulfayzxonga muroot qilgandan so'ng, hammalari yemakga kirisharlar.

N o d i r s h o h (Hakimbiyga). Otaliq, bu ulug'larni bizga tanitingiz!

H a k i m b i y. Podshohim! Bu kishi Qozi Nizom, Buxoroning katta qo-zisi. Bu kishi Juborxo'ja Kaloni, burung'i o'zbek xonlaridan Abdullaxon bu kishining bobolarig'a ixlos qilg'an. Buxoroning ko'b yerlari bunlar-ga avlodi vaqf bo'lg'andir. Bunlar Buxoroning ma'naviy egalardirlar. Bu kishi xoqonimizning xo'jasaroylari, ham eng ishonchli kengash-chilari.

N o d i r s h o h. Ko'b yaxshi. (Xo'ja Kalonga qarab.) Menim eshitga-nimga ko'ra, Buxoro tegrasinda ko'b vaqtlar tinchsizliq bo'latura ekan. Buning sababi nimadir?!

X o ' j a K a l o n. Podshohi olam! Biz podshohlarning davlatlari uchun duo qilib yotamiz. Bizning unday ishlardan xabarimiz bo'lmaydir.

N o d i r s h o h (Qozi Nizomga). Qozi janoblari, siz bu to'grida bir narsa aytasangiz kerak.

muroot –
hurmat, lutf

vaqf – mol-mulk
qilib berilgan yer

Q o z i N i z o m. Xoqonimizning davlatlari zamoninda Buxoromiz tinchdir. Hech bir yoqda tinchsizliq bo'lgani yo'qdir.

N o d i r s h o h. Ibrohim otaliq degan kishi Buxorodan Samarkentga qochib, unda kuch to'plab, Buxorog'a necha yurushlar qilg'an. Buxoroni yomon chopg'an ekan, bu xabar to'grimi?!

U l f a t. Shahanshoh hazratlari! Bir podshohning marhamati bilan davlatg'a erishkandan so'ngra, o'z sohib davlatlariga yog'iqg'an bunday odamlar har o'lkada bor. Bunlar tezlik bilan jazolarini ko'radirlar. Ibrohim otaliq ham shunday odamlardan edi, jazosini ko'rdi.

N o d i r s h o h. Bir o'lkada bo'laturg'an har voqeani tekshirmak, sabablarini izlab topmoq choralarini ko'rmak shul o'lkaning boshliqlariga lozimdir. "Yeganlari tuzni o'yladilar", "jazolarini ko'rdilar", "o'lkamiz tinchdir", deb o'turmoq bilan hukumat ishi yurmaydir.

H a k i m b i y. Podshohi olamga belgulidirkim, bizni Buxoroda ko'b el-uymoqlar yashaylar. Bunlar hammalari eskida beklik usuli bilan boshqara edilar. Amir Temur Samarqandda kuchli markaziy bir hukumat qurg'an bo'lsa-da, butun umrini urush maydonlarinda o'tkargani uchun, ellarimizni markaziy idoraga esindirmoq yo'linda tubli bir ish ko'ra olmagan. Amir Temur o'lub, hukumati kuchsizlang'ach, bu el-uymoqlar yana o'zlari eski beklik usullariga qayta boshlaganlar. Shul vaqtlarda Dashti qipchoqdan biz o'zbaklar bilan mang'itlar keldik. Shayboniyxon, Abdullaxon kabi o'zbek xonlari, markaziylikni kuch bilan saqlab keldilar. Bunlarning umri ham ko'b vaqtlari beklik usulini istaganlarga qarshu urushmoq bilan o'tdi. Undan keyin o'zbek hukumati ham kuchsizlandi. El-uymoqlarning boshliqlari o'lkani kichkina beklklarga ajratib, boshqarmoq tilagi bilan yana ko'tarildilar, o'lkamizdagi tinchsizliqlarning sababi shu bo'lsa kerak.

Tarixdan eslang, beklik qanday boshqaruv usuli edi? Markaziy Osiyo xonliklari va o'sha paytdagi Yevropaning markazlashgan davlatlari boshqaruvidagi asosiy farq nimada edi?

?

N o d i r s h o h. Menim birinchi tilagim o'lkangizning tinchlig'idir. Bunday tartibsizliqlarni bitirmak lozim. El boshliqlaringiz, beklaringizorasindan yog'iylarini, yomonlarini ro'yxat qilib, menga topshuringiz. Men unlarning hammasini "oq uyli" qo'shun yasab, olib borarman. Ham sizning o'lkangiz tinchlanadir hamda unlar, men bilan yurub, dunyo ko'rarlar, hukumatlar, ellar, uluslar bilan kurashalar. Zamon bilan tonishib qaytarlar.

Sizningcha, Nodirshohning "ro'yxat" so'rashdan asl maqsadi nima?

?

H a k i m b i y. Shahanshoh hazratlarining bu muborak fikrlari chindan foydali bir fikrdir. Albatta shunday qilinadir.

Mirzo Mahdi Nodir shohdan olg'ani bir ishorat bilan turub tashqarig'a chiqar.

N o d i r s h o h. Bu fikr xon orqadoshimizg'a ham qabul bo'lsa kerak. X o n. Fikri shohonalari yaxshi bir fikrdir. Shu kundan boshlab, ro'yxat tayyorlamoqni otaliqqa buyuraman.

N o d i r s h o h. Men Xivaga borarman. Undan qaytganimg'acha ro'yxatlarni tayyorlab qo'ysangiz bo'lur.

H a k i m b i y. Xo'b bo'libdir, shohim!

Mirzo Mahdi bilan xizmatchi bir katta, bir kichkina bo'g'chani ko'tarib kelarlar. Mirzo Mahdi o'z qo'lindag'i katta bo'g'chani yerga qo'yar. Xizmatchini shohning yonig'a kelturub, uning ko'tarib turgani bo'g'chani ochar, xizmatchi qo'lindag'i bo'g'chada qiymatli bir chopon bilan qilich bor.

N o d i r s h o h. (qiymatli toshlar bilan bezangan choponni olib). Bizning Buxorog'a armug'onimiz. O'zim kiydirayin. (Joyidan turar.)

Hammalari turarlar, shoh choponni Abulfayzxong'a kiydirar. Oltun qinli, brilantli qilichni berar, xon hurmat bilan olib, beliga taqar. Mirzo Mahdi katta bo'g'chadag'i choponlarni Hakimbiy, Qozi Nizom, Xo'ja Kalon, Ulfat xo'jasaroyga kiydira berar. Bo'lg'ach "muborak!" der. Hammalari qulluq qilib, o'turarlar.

maqhur – qahr-u g'azabga duchor
mehmondor – mezbon

X o' j a K a l o n (qo'llarini ko'tarib duo qilar). Tangri taolo podshohi olamga umr, davlat berib, dushmanlarini maqhur aylasun.

N o d i r s h o h. Emdi xon orqadoshimiz o'zlariga belgilangan chodirg'a borib yozilsunlar. O'g'lum Rizoquli bilan Mirzo Mahdi, siz bunlarga mehmondor bo'lingiz. Hakim otaliq bizning yonimizda qolsun, kengashimiz bor. (Hammalari turarlar. Nodir shoh xonni eshikkacha uzatar. Hakimbiy bilan Nodir shohdan boshqalari chiqarlar. Bunlar o'z joylariga qaytib o'turarlar.) Otaliq! Xizimatingizdan mamnun bo'ldim. Sizga berganim so'zdan qaytmadim. Buxoro xonlig'ini sizning o'g'lingizga olib berarman. (Hakimbiy qulluq qilar.) Biroq bu ishni tushunub, o'ylabgina yurutmoq kerak. Xivadan qaytg'animgan so'ng, o'g'lingiz Rahim to'qsobani ham o'zim bilan olib borarman, bir necha vaqt men bilan yursun. So'ngra biroz Eron qo'shuni bilan Buxorog'a qaytarurman. Siz u vaqtgacha tayyorlig'ingizni ko'ra berarsiz. Rahim to'qsoba menim qo'shunim bilan Buxorog'a kirgach, xonni yiqitarsiz. Biroq Abulfayzxonni o'ldurmaysiz, eson-omon menga yuborarsiz.

Sizningcha, Rahimni xon qilib ko'tarishga yordam berish va Abulfayzxonni Eronga yubortirishdan Nodirshohga nima manfaat bor?

H a k i m b i y. Xo'b bo'lubdir, podshohim!
 N o d i r s h o h. Abulfayzxonni o'ldurmaslikka so'z berasizmi?
 H a k i m b i y. Albatta, beraman.
 N o d i r s h o h. Uni menga yuborursiz.
 H a k i m b i y. Albatta, yuborurman.
 N o d i r s h o h (eshikka qarab). Mirzo Mahdi! (Mirzo Mahdi kelar.)
 Yuz ming rupiya otaliqqa berilsun. (Hakimbiy qulluq qilargan.) Emdi borib
 yozilingiz.

Hakimbiy bilan Mirzo Mahdi chiqarlar. Nodir shoh yotoq uyiga o'tar.

Parda tushar.

Nodirshoh
portreti.
Ermitaj muzeyi

Oddiy cho'pon oilasidan chiqqan Nodirshoh avval sarkarda va bosh vazir, keyinchalik shoh va ulkan imperiya asoschisi darajasiga ko'tarilgan. Mazkur pardada Nodirshoh va Abulfayzxonning davlat boshqaruvi uslubidagi qanday farqlarni ko'ryapsiz?

?

TO'RTINCHI PARD

Eski bir gilam bilan ikki-uch eski ko'rpa to'shalg'an o'rtacha bir uy. Chetdagi bir kat uzra Abulfayzxon ko'ylakchan yotqon, uxlaydir. Kat yonida bir kursicha uzra qo'yilg'an shamdonchanning shami yonib turadir. Birozdan keyin Qurbongul bir oftoba suv olib kelar, oftobani toshnov yoniga qo'yub, o'zi sekingina qaytib, xonning yuziga qarar.

toshnov – uy
burchidagi suv
ketadigan joy

?

Uchinchi va to'rtinchi parda voqealari orasida bir yil o'tgan. Sizningcha, bu orada nima o'zgargan? Abulfayzxon hozir qayerda?

Q u r b o n g u l (yolg'uz). Uxlaydir... sho'rim qursun. Dunyoning qora chiziqlarini o'qimoq uchunmi keldim men! Xudoning soyasi deb, podshohlarning uyiga sig'indim. Bunda ko'rganlarimni hech ko'z ko'rmasun. Menim shuncha yig'lashlarimg'a qaramayin, shul xon akasini o'ldurdi, uning taxtig'a chiqdi. Karmina begini bola-chaqalari bilan tutub, kelturub qamadi. So'ngra birta-birta hammasini bo'g'durub, quduqqa tashlatdi. Bu kun esa, o'zini Rahimbiy qamab qo'yubdir. Erta, albatta, o'ldurar. Buning joyida o'zi "soyayi xudo" bo'lur. Bir-ikki yildan keyin yana birtasi chiqar. Uni ham sog'anag'a jo'natib, "soyayi xudo"likni o'ziga olar. Bizda esa bu qora kunlarning qayg'usi qoladir. (Biroz o'ylab.) To'g'risini aytganda, yana o'zimiz tinch. Xudo soyasi-da bo'lmaymiz, o'ldurulmaymiz-da. Och qornim, tinch qulog'im. (O'ng qo'lining barmoqlarini uch yo'la o'pub, yelkasiga urar.) Ko'zim ko'rmasin-ey! Uch-to'rt yil xudo soyasi bo'l. So'ngra qamal, so'ngra o'l... Menga nima kerak shunlar? (Uzoqdan kelgan azon tovushin tinglab.) Azonlar o'quldi. Xonni uyg'otay, namozin o'qusun. (Yotoq oldig'a borib, xonning oyoqlarini uqalar.) Xon bolam, arslonim... turmaysizmi?

?

Sizningcha, Qurbongul kim? Asar boshidagi qatnashuvchilar ro'yxatida bu obraz yo'q. Bu rolga qaysi aktrisan tanlagan bo'lardingiz?

X o n (seskanib uyg'onar). Hah... kimdir (Yotoqda o'turub.) Kimdir? Senmi, Qurbongul?!

Q u r b o n g u l. Men, men. Qo'rqutdimmi sizni?

X o n (ko'zlarini uqalab). Yo'q, yo'q... Nechun kelding?

Q u r b o n g u l. Azon o'quldi, suv keltirdim, tarat qilmaysizmi?

X o n. Nima gaplar bor, Qurbongul?

Q u r b o n g u l. Tinchlik, arslonim!

X o n (o'ylaydir). Bunlar har so'rag'animga mana shunday tinchlik, tinchlik deb meni dunyodan xabarsiz qoldirdilar. Men qamoqda, taxtim boshqalar qo'linda, bola-chaqalarim bilmadim qayerda. Yana tinchlik ekan. Bilmam bunlar tinchsizlik deb, nimani deyalar. (So'ylar.) Qanday tinchlik? Ulfatdan xabaring bormi?

Xon bu yerda o'zining davlatni boshqarishdagi xatolarini tan olyaptimi yoki birovlarini ayblayaptimi?

?

podsho bibi –
xonning xotini

Q u r b o n g u l. Ulfat qochqon, uni axtarib turarlar. Davlat to'qsoba bilan Jiyanqulbiy, Xo'jaqulbiy, Karimbiy, Bahrinbiyini tutub qamadilar, er-tagacha o'ldira ekanlar.

X o n (ko'z yoshlarin artib). Meni nima qilar ekanlar, ongladingmi?

Q u r b o n g u l. Nega yig'laysiz, arslonim?! Nima bo'lsa, xudoning buyrug'i bilan bo'lar. Tuna kun podsho bibiyim ulug' eshong'a ko'p pul yuborib, siz uchun duolar oldilar. Albatta, shunlar bir ish qilar.

X o n. O'g'ullarim qayda?!

Q u r b o n g u l. Omon-eson, tinch. Podsho bibiyim bilan birga tularar.

X o n. Oh... o'g'ullarim, sizni kimga topshurarman emdi?! (Yig'lar.)

Q u r b o n g u l. Nega yig'laysiz, arslonim? Xudo ursunkim, bolalar-ingizg'a hech bir narsa bo'lgan yo'q, unlar tinch o'turubdurlar.

X o n (nafrat bilan). Qo'y meni o'z holimda. Bundan keyin shul "tinch" so'zini menim yonimda aytna! Dunyoda hech bir ma'nosi bo'lmagan bu so'zni sen eng yomon ma'nolarda ishlatib turasan. Men qamaldim – tinch, bolalarim qamoqda – tinch. Ulfatni axtaralar, Davlatni o'lduralar, yana tinch! Bu qanday "tinch", bu qanday tinchliq... Oh, bolalarim, siz nega kichiklikda baxtsizliqqa uchradingiz! Bunga menmi sabab bo'ldim? (Qattiq yig'lar.) Koshki dunyoga kelmagan bo'lsa edim.

Rahimbiy kelar. Qurbongul bir chetda qo'l qovushturub turar.

R a h i m b i y. Xon hazrat, nega yig'laysiz?!

X o n (seskanib, boshini ko'tarur. Istamayin o'rnidan turar). Hech!

R a h i m b i y. O'turingiz, o'turingiz. (Xon o'turar.) Nega yig'laysiz?

X o n. Hech, bolalarim esimga keldilar.

R a h i m b i y. Boshg'a ish tushkach, eng ahmoq chora yig'lamoqdir. Yig'lamangiz!

X o n. Men sizga nima yomonliq qildim?!

R a h i m b i y. Hech!

X o n. Otangiz menga otaliq edi. Bobongiz meni taxtga o'tquzub, otaliq bo'ldi. O'zingiz Erondan kelgach, bot otaliq qildim. Butun hukumat ishlarini sizga topshurdum, yana Nodir shohning o'yunlariga berilib, meni qomatdingiz! Nodir shoh oldida men bilan sizning nima oyirmamiz bor?! Bu kun meni tushurgan ekan, erta sizni ham tushurmasmi?!

R a h i m b i y. Xon hazrat! Dunyoda har kim o'z kuchiga qarabg'ina o'run tutadir. Bu tirikchilikning eng o'tkur buyrug'idir, bunga bo'ysunmag'anlarning dunyodan chiqib ketishlari lozim bo'ladi. Siz Buxoroni idora qilariq kuch ko'rsata olmadingiz. Davlatimizning buyuk-buyuk teraklarini o'z qo'lingiz bilan yiqita berdingiz, butun ishni menga emas, bir

ahmoq mug'ambil bo'lg'an Ulfatg'a topshirdingiz. Taxtdan tushkaningizning sababi shuldir. Nodir shohning esa bu ishdan xabari yo'qdir. Nodir shoh sizni tushurg'an emas.

X o n. Nodir shohning bu ishlardan xabari yo'q, deganingiz yolg'on emasmi?

R a h i m b i y (jilmayib). Yolg'on emas.

X o n. Nega Erondan qo'shun olib keldingiz?

R a h i m b i y. Kattaqo'rg'ondan chiqqan Ibodullabek fitnasini bosdirmoq uchun.

X o n. Emdi meni nima qilasiz, o'ldurasizmi?

R a h i m b i y. Yo'...q, tangri saqlasun bu ishdan.

X o n (yalinib, qo'llarini uzatar). Otaliq, meni o'ldurmangiz. Xonliqni sizga bag'ishladim. Ayting, meni o'ldurmaysizmi? Ayting!

R a h i m b i y. Sizni o'ldirmayman, xonliq ham menga kerak emas. O'g'lungiz Abdumo'minxonni sizning o'rningizda erta xon ko'taraman.

X o n. Meni nima qilasiz?

R a h i m b i y. Siz, shu hafta orasinda Eronga, Nodir shoh oldig'a borarsiz.

X o n. Uh... Xudoga shukur! Meni o'ldirmangiz. Men hajga boraman, hajga.

R a h i m b i y (jilmayib). Undan so'ngra qayoqq'a borsangiz, bora berarsiz. Hozirda men sizdan bir narsani so'ramoq uchun keldim.

Rahimbiy nega jilmayib qo'ydi? Sizningcha, uning rejasi nima?

X o n. So'rangiz.

R a h i m b i y. Pullaringiz qayda?

X o n. Xazina o'z qo'lingizda-ku!

R a h i m b i y. Sizning o'z xazinangiz?

X o n. Menim o'z pullarimning hisobi Ulfatdadir. Shundan so'rangiz.

R a h i m b i y. Ulfatning qayda ekanini bilmaysizmi?

X o n. Bilmayman.

R a h i m b i y. Hay, siz o'turingiz. Yaqinda Erong'a borarsiz.

X o n. Bolalarimni sog'indim. Shunlarni menga yuborsangiz, ko'rub qo'yay.

R a h i m b i y. Xo'b, Qurbongul bilan yuborurman. (Qurbongulga.) Kel, sen bilan yuboray. (Qurbongul bilan chiqib ketar.)

X o n (joyindan turub). Tong ota yozdi. Tarat qilay emdi. (Toshnovg'a kelib, oftobani olib, tarat qila boshlar.) Tangridan boshqa kimsam qolmadi. Ko'rasizmi, hamma janjallar pul uchun ekan.

Xon taratni bitira yozganda, Abdumo'min to'ra bilan ukasi kirib salom berarlar.

X o n (taratni bitirib turar). Ha, o'g'ullarim, keldingizmi? (Yuzini artib, unlarni birta-birta quchoqlab o'par.) Qalaysan, o'g'lum?! (Ko'z yoshlarini artar.)

A b d u m o' m i n. Shukur.

X o n. Sen qalay? (Kichkina o'g'li bo'ynini bukmak bilan javob bergan bo'lar.) Onang qayda?!

A b d u m o' m i n. Uyda.

X o n. Hammangiz bir uydami?

A b d u m o' m i n. Ha, bir uyda.

Xon kichkina o'g'lini quchoqlab, manglayidan o'par, katta o'g'lini quchoqlab, boshini uning umuzig'a qo'yub yig'lar.

B o l a l a r (birdan yig'lab, xong'a yopishib). Otajonim, nega yig'laysiz? Bizni nima qillarlar emdi?

X o n. Hech, o'g'lum, hech. Ketingiz emdi, onangizning yonida turingiz. (Yana quchoqlab o'par. Ikkalasini eshikkacha kelturub, yana o'pub, uzatar. Shul chog'da ikki g'ijakning "Bebokcha" kuylagani eshitilar. Xon cholg'u tovushini qayg'u ostinda tinglag'andan so'ng, so'ylar.) Insonlar – dunyoning uyalmoq bilmagan hayvonlari! Biringizning ko'z yoshlari biringizning shodliq bog'chalarini sug'oradir. Biringizni(ng) motam ing-rashlari yana biringizning to'y cholg'ularini kuylatadir! Bir-biringizning borliqlarini yeb, hirs-laringizni to'yduroqdan qachong'acha bezmaysiz! (Kun oqarg'anin ko'rub.) Namozimni o'qub olayin. (Joynamozni yoyar. Namozning birinchi rakatini o'qug'ach, uyning bir puchmog'indan devorning teshilgani seziladir. Kesak, tuproqlar to'kula berar. Xon namozning ikkinchi rakatini tez bitirar. Telbalanib turar. Buyuk bir qo'rquv bilan ishning so'ngini kutub turar. Devor kattaroq ochilg'ach, uzun soqolli bir qishloqli bir qozma ko'tarib chiqar.) Bu kim?... Sen kimsen?! (Hali-gi odam, gapurmayin qozmasini yerga qo'yub, telpagini olib, yasama soqolini yeshgach, U l f a t ekanlari onglashilar.) Ulfat!...

U l f a t. Men, Ulfat qulingizman, xoqonim!

X o n. Oh... Ulfat, nega bunday kelding?

U l f a t. Qo'rqmangiz, sizga xizmat uchun. (Xonni qo'ltug'indan olib, katga o'tqazar. Uyning eshigini sekingina yopar. Qaytib kelib, xon yonida o'turar.) Bilasizmi, Rahimbiy meni tutub o'ldurmak uchun tirishadir. Men qochib yurubman.

X o n. Qayda eding?

U l f a t. Men Eron qo'shunida edim.

X o n. Ishimiz nima bo'lar! Meni Eronga yubora ekanlar, to'g'rimi?

U l f a t. Nodir shohga Rahimbiy ham, Hakimbiy ham sizni o'ldirmaslik uchun so'z bergan ekanlar. Nodir shohni buyrug'i bilan Rahimbiyga qo'shulub kelgan Eron qo'shuni sizni omon-eson olib qaytarg'a shohdan buyruq olg'on ekanlar.

Bebokcha –
kuy nomi
puchmog – chet

X o n. Qachon borarmiz emdi!
 U l f a t. To'xtang, hali ish buzulib qolg'an.
 X o n. Nima bo'lg'an?
 U l f a t. Nodir shohning o'lum xabari kelgan.
 X o n. Nima... Nima... Nodir shoh o'lganmi?
 U l f a t. O'ldirilgan.
 X o n. Kim o'ldirg'an uni?! E, voy... Menim baxtim qaro ekan!
 U l f a t. Eron eli yog'iqib, uni o'ldirganlar. Bu xabar Buxorog'a kel-
 gandan so'ng, Rahimbiy sizni yubormoq fikrindan qaytqon.

?

Rahimbiy nega fikridan qaytgan deb o'ylaysiz?

X o n. Emdi men nima qilaman?
 U l f a t. Eron qo'shuni sizni omon-eson qo'lig'a olmasa, Buxorodan
 ko'chmaydir. Buni shu kun Rahimbiyga bildirdilar.
 X o n. Nima degan u?
 U l f a t. Hanuz, bir narsa demagan, biroq Eronning qo'shun bosh-
 liqlari Rahimbiy sizni o'ldurub qo'ymasun, deb qo'rqalar. Sizni, ishq-
 lib, qochirmoq uchun meni yubordilar. Shu tobda men bilan qochasiz.
 (Eshikka borib, tinglag'andan so'ng.) Kelingiz, shahardan chiqib, Eron
 qo'shunig'a qo'shulamiz.

?

Sizningcha, Ulfat rost gapiryaptimi?

X o n. Qanday qilib qochaman?
 U l f a t. Qochmoqning qanday-mandayi yo'q, mana shu yo'lga kirib
 olsangiz, qochib qutularmiz. Menga ishoningiz, hech qo'rqmangiz.
 X o n. Bolalarni nima qilayin?
 U l f a t. Vaqtimiz oz qolg'an. Yuringiz, tez qochayliq. Bir balo
 chiqmasun.
 X o n. Bolalarim nima bo'lalar?
 U l f a t (eshikni tinglab qaytg'andan so'ng). Buxoro taxtig'a Chingiz
 bolalaridan boshqa kishi chiqarilmaydir. Shuning uchun Rahimbiy katta
 o'g'lingizni xon ko'taradir. Sizning unlarga ishingiz bo'lmasun. (Qo'lini
 tutub.) Turungiz, bot qochayliq emdi.
 X o n (o'rnidan turar). Men qochg'ach, bolalarimni o'ldirmaylarmi?
 U l f a t. O'ldira olmaylar. O'g'lingizni xon ko'tarishdan boshqa cho-
 ralari yo'qdir. Yuringiz, tez qochayliq. (Xonni eshikka olib borar.) Kiringiz,
 tez kiringiz!
 X o n (birdan keyinga otilib). Yo'q, qochmayman. Qochsam, bolala-
 rimni o'ldururlar.
 U l f a t. Uf!... (Yugurib eshikka borib tinglag'andan so'ng.) Nega
 bunday qilasiz? Shu tobda birtasi kelib, shu holni ko'rsa, ikkimizni ham
 o'lduralar.

X o n. Men Eronda nima qilarman?

U l f a t. Undan kuch yig'ib qaytarmiz-da, yana Rahimbiy bilan urusharmiz. Eron sizga yot emas, bobolaringizdan nechalari Buxorodan Eronga ko'chganlar. Kelingiz, tez qochaylik. Kiringiz tez!

X o n (kirmakchi bo'lub yana qaytar). Oh... bolalarim! Sizni kimga tashlab ketaman?

U l f a t. Nega bunday qilasiz? Kelib ikkovimizni ham o'ldururlar!

X o n (juda qisilgan). To'xta biroz, Ulfat! Bolalarimni chaqirib, bir ko'ray!

U l f a t (o'z yuzlariga urub). Ey-voy, bitdik, shu tobda kelib, bizni o'ldururlar, baribir bolalaringizni ko'ra olmaysiz!

X o n. Nega ko'ra olmayman?

U l f a t. Ko'ra olmaysiz, chunki... (Bir tovush sezgan kabi bo'lub, yugurub eshikka borib, tinglar, telba bo'lub qaytar.) Xon! Odamlar kelalar. (Soqolini taqar.) Keling, qochamiz. (Qozmasini olar.) Keling, tez keling. (Oyoq tovushlari kelar.) Men qochdim, keling. (Teshikka kirgandan so'ng, boshini chiqarib, xonni chaqirar.) Keling, xon.

Xon ham yugurub, teshikka kirmakchi bo'lg'ach, uch jallod katta pichoqlar olib kelalar. Ulfat qochar. Jallodlar qotib qolg'an xonni kelib tutarlar.

J a l l o d b o s h i. Bu nima? Kim keldi bu yo'ldan? (Xon indamaydir.) Kim keldi bu yo'ldan? (Pichoqni ko'tarar.)

X o n. Ulfat kelgan edi. Meni qochirmoqchi bo'ldi, ketmadim.

Jallodlar shoshib bir-birlariga qaraylar.

J a l l o d b o s h i (bir jallodga). Chop, bekga xabar ber, qorovul bersunlar, shu uyning orqasiga borub, axtararsiz. (Jallod yugurub chiqar.) Biz ikkimiz bu kishining ishini ko'raylik.

Ikkala jallod pichoqlarini ko'tarib, xonga hujum qilarlar.

X o n (jallodlar bilan talashib, qichqiradir.) Nega meni o'ldurasiz? Voy-dod!

J a l l o d b o s h i. O'g'lingiz buyurdilar.

X o n (talashda). O'g'lum... Yo'q... U buyurmas... (Pichoq ko'kragiga tegar.) Voh, o'ldim. (Yana bir pichoq urar. Xon yiqilar.) Oh, nega qochmadim.... Bolalarim... O'ldim... Ulfat... (deb jon chekishar.)

Jallodlar pichoqlarini qinlariga solib, xonning so'ng so'lishini kutub turarlar. Shu tobda Ulfat qishloqli aftinda, katta bir pichoq qo'linda, teshikdan chiqar, sekingina jallodboshiga yaqinlashib, pichoqni suqub

yuborar. Jallodboshi “vah” deb yiqilg’ach, Ulfat ikkinchi jallodg’a hujum qilar. Ul qichqirib qochar. Ulfat xonning o’lugi ustiga kelar.

U l f a t. Yuraksiz xon, qochmadi, o’ldi. Muhrini olay. Yo’lda kerak bo’lur.

Xonning kissasidan muhrini tez olib, yugurub teshikka borib yo’qolar. Oyoq tovushlari kelar. Qolg’an jallod bilan besh kishi qilichlar chekib kirarlar.

J a l l o d. (teshikni ko’rsatib). Mana shundan keldi.

Uch kishi yugurib kirarlar. Qolg’anlari “Biz tashqaridan boraylik” deb chopib chiqarlar.

Parda tushar.

Buxoro.
Zindon

?

Yaqinda davlatni boshqarib turgan Abulfayzxonning hozirgi vaziyatiga e’tibor qiling. Sizningcha, vaziyat bunday keskin o’zgarishining asosiy sababi kim yoki nimada?

BESHINCHI PARDA

Sahnaning to'rida qorong'u bir zindon (Chil duxtaron zindoni). Ulfat xo'jasaroy, Davlat to'qsoba bilan yana ikki-uch bekning o'luklari osilg'an, o'tquzub bo'g'durilg'an, qong'a bo'yalib yotg'an bir holda turadir. Chetda qoramoy chirog'i tutunlar sochib yonmoqda. Birozdan keyin Rahimbiy yolg'uz kelar. Og'ir bir yurush bilan yurub, o'luklarning har birtasiga es qo'yub qarab zindonni bir aylanib chiqar. Rahimbiy ketgach, manzara o'zgarib, sahnaning beri yonida Buxoro arkinging Salomliq ayvoni ko'rinadir. Ayvon ostindagi taxtning har tomonida qiymatli qolinlar, ko'rpalar to'shalgan, shamlar, chilchirog'lar yonib turadir. Rahimbiy rasmiy kiyimi bilan kamarlik, qilichliq holda bir tomondan ko'runub, sekinlab taxtga yaqinlashar. Bir oyog'ini taxtning bosqichig'a qo'yub, tizzasiga tayanib so'ylar.

Salomliq ayvoni
(salomxona) –
xon arzchilarni
qabul qiladigan
joy

Zindon... Salomxona... Sizningcha, sahnadagi bu kontrastdan maqsad nima?

?

R a h i m b i y. Yo'limizning ozi qoldi. Manzilga erisha yozdiq. Abulfayz-xon ketdi. Uni yoqlag'onlarning-da ruhlariga fотиha o'qub keldim. Emdi kim qoldi? Chumchuq kabi kichkina bir xon! Shunday (qo'li bilan ko'rsatib) olasan, kallasini uzib tashlaysan!... Ruhing shod bo'lg'ay, otam. Sen bitirmagan ishni, men bitirdim. Yo'q, bunlarning hammasi sen ekan uruqlarning mevasidir. Sen menga yo'l ko'rsatmasa eding, sen, Nodir shoh bilan do'stlashib, meni unga yubormasa eding, bu ishlar bo'lmas edi. Bo'lg'anda ham, juda qiyinliq bilan bo'lar edi.

Mir Vafo kelar.

M i r V a f o. Yo'ldosh qalandar kelibdir. So'zi bor ekan. Boshqa bir yo'l bilan olib keldim.

R a h i m b i y. Kelturingiz.

Mir Vafo panada turg'an Yo'ldoshni chaqirar. Yo'ldosh shul burung'i qalandar afti bilan kelib, duo qilar.

Y o' l d o sh. Omin, tezroq bu oyog'ingizni ikkinchi bosqichga qo'yub, taxtga chiqqaysiz. Ollohu akbar.

R a h i m b i y (kulub). Ha, tentak, nima gap?

Y o' l d o sh. Yaxshiliq, bek! Sizning xon bo'lishingiz to'grisinda odamlar bir-birlariga so'ylashib turadirlar.

R a h i m b i y. Nima deyalar?

Y o' l d o sh. Odamlar rozi, xonliq otaliq bekning haqqi deyalar. Biroq beklar, el boshliqlari bu ishga ko'nmaylar. Chingiz avlodi bo'lmag'an

@ELEKTRON_DARSLIKBOT dan yuklab olindi.

kishi xon bo'la olmas, deyilar. Mana shu so'zlar boshqa odamlarni biroz tushunduradir. Shunga bir chora qilishingiz kerak.

R a h i m b i y. Qanday chora?!

M i r V a f o. Buning chorasi qulay. Mullolardan bir fatvo olasiz. Shuning bilan bitadir.

R a h i m b i y. Uni qilamiz.

Y o' l d o s h. Yana qiziq bir gap bor. Erondan kelturgan qo'noqlaringiz boshimizg'a bir balo chiqarmasalar, yaxshi edi.

R a h i m b i y. Nima qildilar? (Yurar.)

Y o' l d o s h. Buxoroni mang'itlardan tozalash kerak, deb so'z torqatar ekanlar. Bir necha beklarimizga kishilar yuborib, "Siz ishga kirishingiz, biz yordam qilamiz" deganlar. Abdumo'minxonni arkdan qochirib, so'ng-ra siz bilan urushmoqchi ekanlar, degan xabarlar.

R a h i m b i y. Ahmoqlar, Buxoroda nima ishlari bor ekan?! Nodir shoh o'ldirilgan, yurtlari buzulub turadir. Borib o'z ishlarini tuzatsunlar.

M i r V a f o. Bek, Abdumo'minxonning ishini bir yoqliq qilmasangiz, yana bir janjal chiqar.

"Abdumo'minxonning ishini bir yoqliq qilish" deganda nima nazarda tutilyapti?

R a h i m b i y (Mir Vafog'a). Siz buni chiqarib yu'boring, Oxun bilan Qozi Nizomni menim yonimg'a chaqiring. O'zingiz, Eron qo'shunig'a bo-rib, sardorlarga ayting, o'zlarini ko'rmak istayman, kelsunlar.

Donyolbiy kelar. Mir Vafo bilan qalandar unga salom berib chiqarlar.

D o n y o l b i y (Rahimbiyga). Bu qalandar kim?

R a h i m b i y. Tonimaysizmi?

D o n y o l b i y. Tonishg'a o'xshaydir.

R a h i m b i y. Bir kecha otam bilan o'turg'animga kelgan edi-ku.

D o n y o l b i y. Ha... Bu bor ekan. O... Shuning so'zlarini eslaysizmi? Karomati bor ekan. Boya aytsangiz edi, duosini olar edim.

R a h i m b i y. Hay, yana kelar.

D o n y o l b i y. Ibrohim kenagasni kelturdilar.

R a h i m b i y. Qani?

D o n y o l b i y. Saqlovda turubdur.

R a h i m b i y. O', bola! (Xizmatchi kelar.) Saqlovga chiqib ayt, Ibrohim otaliqni keltursunlar.

Xizmatchi ketar.

D o n y o l b i y. Qo'llarini bog'lab, kelturganlar. Bechora, qarib qolg'an.

R a h i m b i y. Ko'zi ko'rmaydirmi?

D o n y o l b i y. Yo'q, ko'rmaydir. Bechoraning duosini olsangiz, yaxshi bo'lur.

R a h i m b i y. Albatta, unga hurmat qilamiz. (Bir kishi Ibrohimbiyni kelturar. Qo'llari bog'lang'an, ko'zi ko'rmaydir.) Otaliqning qo'llarini och! (Halog'i kishi Ibrohimbiyning qo'llarini ochar.) Otaliq amak, o'turingiz, qalaysiz?

I b r o h i m b i y (o'turar). Ko'zim ko'rmaydir. Siz kim bo'lasiz?

R a h i m b i y. Tonimadingizmi? Men, Rahimbiy.

I b r o h i m b i y. Ha, tonidim, tonidim. Xudog'a shukur, yaxshiman.

D o n y o l b i y. Hali meni ham tonimasangiz-chi, otaliq!

I b r o h i m b i y (biroz o'ylab). Siz Donyolbiy emasmi?

D o n y o l b i y. Topdingiz.

I b r o h i m b i y. Qalaysiz, uka? Ko'rushaylik-ey... (Qo'llarini uzatar, ko'rusharlar.) Eskilardan yolg'iz siz qolibsiz. Rahmatliq akalaringiz o'lganlar ekanlar.

D o n y o l b i y. Ha, tangri yorlaqasun, o'ldilar.

I b r o h i m b i y. Hay, dunyo shunday ekan, birta kelib, birta ketar ekan-da.

R a h i m b i y. Otaliq amak, meni qutlamaysiz?

I b r o h i m b i y. Sizni nega qutlay ekan, jiyanim?

R a h i m b i y. Dushmaningizni o'ldurdim. (O'turar.)

I b r o h i m b i y. Siz o'ldurmaganda, o'zi o'lmasmi edi?

R a h i m b i y. Shunday ekan, siz nega unga yog'iqib shuncha urushdingiz?!

I b r o h i m b i y. U elga yomonliq qildi, yurtni taladi, hukumat ishlariga qaramadi. Kecha-kunduz chog'ir ichib yotdi. Men uning shul ishlariga qarshu bo'lub urushdim.

R a h i m b i y. Men nima qildim?!

I b r o h i m b i y. Siz bu ishlarni o'zingiz uchun qilasiz-ku chog'ir!

R a h i m b i y. Qaydan bildingiz?!

I b r o h i m b i y. Rahmatlik otangizning Nodir shoh etagiga yopishqonini bilar edim. Siz ham Nodir shohga bordingiz. Uning qo'shunini kelturdingiz. Abulfayzxonni o'ldurg'andan so'ngra, butun ishni o'z qo'lingizga olib turubsiz.

R a h i m b i y. Abdumo'min to'rani xon ko'targanimizdan xabaringiz yo'qmi, amak?

I b r o h i m b i y. Abdumo'min to'ra o'n besh yashar bir bola. Uni xon ko'tardingiz nima, ko'tarmadingiz nima!

R a h i m b i y. Siz bo'lg'anda, nima qilar edingiz?!

I b r o h i m b i y. Men bo'lg'anda, Abulfayzxonni tushurg'ach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig'ini el boshliqlarining kengashlari bilan belgilar edim.

R a h i m b i y. Mana, el boshliqlaridan birtasi – siz. Elingiz kenagas! Buxoroning tubchak, buyuk bir eli. Kelingiz, bunday ma'nosiz so'zlarni

qo'yingiz, birgalashib, kengashib ishlaylik, Abdumo'minxonning hukumati biriktiraylik.

I b r o h i m b i y. Men juda yaxshi bilaman: siz shu kun erta Abdumo'minni ham otasining orqasiga yuborib, taxtini olarsiz. Jiyanim, men Abulfayzxon bilan urushdim, chunki ul haqsizlik qilg'an edi. Siz bu kun undan ortuq haqsizlik qila turabsiz. Ko'zim bo'lsa edi, ertadan boshlab, siz bilan ham urushar edim. Nima qilaykim, ko'zim yo'q. Hay, siz-ku Buxoro taxtini olarsiz. Abdumo'minni o'ldursiz. Balkim, meni ham o'ldursiz. Biroq shuni bilib qo'yingizkim, bu taxt sizning bolalaringizg'a yuqmag'usidir.

Rahimbiy va Ibrohimbiyning yurtga munosabati bir-biridan qanday farq qiladi?

Oxund bilan Qozi Nizom salom berib kelarlar.

R a h i m b i y. Marhamat qilsunlar. (Ibrohimbiyni ko'rsatib.) Otaliqni tanimadingizmi?

O x u n d (Ibrohimbiyga qarag'andan so'ng). Kenagas otaliqmi? Ko'rushaylik-ey.

Ikkalasi borib ko'rushg'ach, o'turarlar.

Q o z i N i z o m (Ibrohimbiyga). Otaliq, xudoga shukur qilingiz. Bekning g'ayratlari bilan dushmanlaringiz yo'qoldilar. Em-di qolg'an umringizni shu kishining ko'lagasinda tinchg'ina o'tkararsiz.

Ibrohimbiy javob bermaydir.

R a h i m b i y. Bir-ikki shar'iy masala bor. Shuni so'ramoq uchun sizlarni chaqirdim.

O x u n d. Marhamat qiling, taqsir!

R a h i m b i y. Shul to'rt-besh kunlik janjalimizda Abulfayzxon bilan yana bir necha kishi o'ldilar.

O x u n d. Ha, taqsir.

R a h i m b i y. Bunlarning o'lumiga men sabab bo'ldim. Shuning shariatda hukmi nima bo'lsa?

O x u n d. Taqsir, ho taqsir, masalan "bolvoyi om"da o'lganlarning qotili hech kim bo'lmaydir. Unlar bolvoyi omga sabab bo'ldilar, shariatning hukmi shudir, taqsir.

Q o z i N i z o m. Abulfayzxon hukumat ishlarini bajara olmadi. Shuning uchun hukumatni boshqa kishig'a topshurmog'i kerak bo'ldi. Buni qilmag'ach, jazosini ko'rdi.

R a h i m b i y. Bizning oramizda bir so'z bor: Chingizxon avlodidan bo'lmag'an kishi xon bo'la olmaydir, deyalar. Bu to'g'rinda shariatning hukmi nima bo'lsa?

ko'laga –
soya, panoh

bolvoyi om –
balo-qazolarning
birdan kelishi

O x u n d. Shariatda bunday bir narsa yo'qdir. Kimning qo'lindan ish kelsa, shul xon bo'la beradir.

R a h i m b i y. Shul eski masala to'g'risida rivoyat (fatvo) berasizmi, taqsir?

Q o z i N i z o m. Albatta, beramiz.

R a h i m b i y. Erta shuni yozib kelturingiz!

O x u n d. Xo'b bo'lubdir.

I b r o h i m b i y. Rahmatliq Rajabxon bilan birlashib, Abulfayzxon-ga qarshu urushg'animizda, shunday kengashgan edikkim, Buxorog'a borib kirsak, butun mullo'larni bir madrasag'a solib, o't qo'yamiz-da, hammasini yondiramiz. Elimizni buzub, rasvo qilg'an shunlar. Bunlar di-ningizni tuzatamiz, deb dunyomizni murdor qildilar.

Ibrohimbiy nega bunday fikrni aytmoqda?

?

Q o z i N i z o m. Nima qildi biz?!

I b r o h i m b i y. Siz Qozi Nizom emasmi?

Q o z i N i z o m. Ha, men Qozi Nizom.

I b r o h i m b i y. Tuno kun Abulfayzxonni "soyayi xudo" deb oyoqla-rini o'pmagan edingizmi? Abulfayzxon xotunlar bilan ichishib yotg'an bir kechaning ertasinda, uning oldig'a kelib: "Bu kecha tushimda payg'am-barni ko'rdim, sizni so'rab yubordilar", – deb, chopon kiyganingizni unutdingizmi? Tuno kun sizga chopon bergan soyayi xudoning o'limiga bu kun fatvo berasiz, hech uyolmaysizmi? Tushingizda Abulfayzxonni so'rag'an payg'ambar, yana bir yo'la tushingizga kirib, uni so'rasalar, nima deysiz? Bunlar oz emish kabi, Chingizxonning yosog'ini ham yo'q qilmoqchi bo'lasizmi?

yosoq –
qonun

D o n y o l b i y. Otaliq aka, shariatning hukmi shu ekan-da.

I b r o h i m b i y. Men shariat-mariatni bilmayman. Ishingizni to'g'rila-moqchi bo'lsangiz, qurultoy chaqirasiz. Bunlarning so'zi yarim chaqag'a arzimaydir.

Mir Vafo kelar.

M i r V a f o. Eron sardorlari keldilar.

R a h i m b i y (Donyolbiyga). Otaliqni siz qo'noq qilingiz. Bu kishi-ga yaxshi qarashib, hurmat ko'rsatingiz. (Mir Vafoga.) Siz sardorlarni kelturingiz. (Donyolbiy, Ibrohimbiy, Mir Vafo chiqarlar. Rahimbiy mul-lolarg'a so'ylar.) Men Eron sardorlarini chaqirdim. Eron qo'shuni Buxo-roda qola bersa, yaxshi bo'lmaydir. Buxorodan chiqib ketishlarini taklif qilaman.

O x u n d. Ko'b yaxshi qilasiz, bek. Kelgan qo'noqning ketishi yo'qmi? Buxoroda nima ishlari bor?

R a h i m b i y. Bu kecha menim so'zimni tinglamay, yana Buxoroda qolmoqchi bo'lsalar, bu to'g'rida erta sizlar bilan boshqacha kengasharmiz. Albatta, erta shul rivoyatlarni olib kelarsiz.

O x u n d, Q o z i N i z o m. Xo'b bo'lubdir (Turarlar.)

R a h i m b i y. Ketasizmi emdi?

O x u n d. Ketaylik, bek.

R a h i m b i y. Xo'b.

Oxund bilan Qozi Nizom chiqadi. Mir Vafo bilan Eron sardorlari Husayn-xon, Ahmadxon kelarlar. Salomdan so'ng, o'turmasdan so'ylasharlar.

H u s a y n x o n. Chaqirg'an ekansiz, keldik, bek!

R a h i m b i y. Xush keldingiz. Sizni chorlatqanimning sababi shul: aziz qo'noqlarimiz bo'lg'an Eron qo'shuni biz uchun ko'b musofirchilik chekdilar. Shukur, mana o'lkamiz tinchlanib qoldi. Eshitishimizga ko'ra, podshohimiz Nodir shoh shahid bo'lg'anlar. Endi bu aziz qo'noqlarg'a xizmatlarig'a yorasha jaldular berib, yurtlarig'a qaytarsaq, bizdan rozi bo'lurlarmi?

H u s a y n x o n. Bek, qarorimiz boshqacha edi. Bizga Abulfayzxonni omon-eson Erong'a erishdirmak xizmati topshirulg'an. Siz Abulfayzxonni bizga qachon topshursangiz, biz shul daqiqada chiqib keta berarmiz. Xonni topshurmay ekansiz, Eron qo'shuni ham yota beradir.

R a h i m b i y. Nodir shoh o'lmaganda, men Abulfayzxonni, albatta, siz bilan yuborar edim. Bu kun Nodir shoh o'lgan. Eronda Abulfayzxonning hech kimga kerakligi yo'q. Shuning uchun xonni sizga topshurmoqning ma'nosi qolmag'an.

H u s a y n x o n. Nodir shoh o'lgan bo'lsa, Eron tirikdir. Eron podshohi "Abulfayzxonning jonini qutqaringiz" deb, o'z qo'shunig'a buyurg'an. Biz uning shul buyrug'ini yeriga kelturarmiz.

R a h i m b i y. Mayli. Bizning xon sizga shuncha lozim ekan, chiqarib berar edim, biroq u kishi shu kun ertalab o'zlarini o'ldurganlar. O'luklarini sizga chiqarib bermak unumsizdir.

H u s a y n x o n. Nima, Abulfayzxon o'ldimi?

R a h i m b i y. Shu kun erta bilan o'zlarini pichoqlab o'ldirdilar. (Eron sardorlari hayrat bilan bir-birlariga qaraylar. Rahimbiy so'zining ta'sirini ko'rgach, gapura berar.) Aziz qo'noqlarim! Abulfayzxon o'ldi. Nodir shoh o'ldi. Sizning bunday yot o'lkada boshsiz, tilaksiz turushingiz foydasiz bir ish. Elimiz Nodir shohning o'lganini eshitsa, sizni tinch qo'ymasa kerak. Xazinadan sizlarga yigirma ming tangadan pul beraylik, qo'shuningizg'a ulashib beringiz-da, yurtigingza qarab keta beringiz.

A h m a d x o n. Bek! Biz bu ishdan bir narsa onglayolmadiq. Xonni kim o'ldirgan? O'zimi, dushmanlarimi? Bu ochiq bilinmadi. Biz qo'shuningizg'a qaytib, kengasharmiz. Qanday bir qarorga kelsak, sizga bildurarmiz.

R a h i m b i y. Xo'b, qachon bildurarsiz?
A h m a d x o n. Erta bildursak kerak.
R a h i m b i y. Xo'b bo'ladir. Shunday qilingiz.
H u s a y n x o n. Xudo hofiz, bek!
R a h i m b i y. Xudo hofiz.

Xudo hofiz –
bu yerda “xayr”
ma'nosida

Eron sardorlari chiqib ketarlar.

(Mir Vafoga) Siz O'rdag'a boringiz. Abdumo'minxonni ko'ringiz. Eron sardordari sizdan fотиha olib, yurtlarig'a qaytar ekanlar, deb bu yoqqa yuboringiz. O'zingiz keta beringiz.

M i r V a f o. Xo'b. (Ketar.)

R a h i m b i y (yolg'uz yurub so'ylar). Emdi ikkinchi bosqichni bosmoq kerak. Bu qo'g'irchoqni yo'q etmasak, boshimizg'a bir balo chiqq'usi-dek ko'runadir. (Kissasindan bir kichkinagina shishacha chiqarib, shunda turg'an sharbat shishasiga ag'darar. Yana yura boshlab, birdan kular.) Eron sardorlari buning ham o'lganini eshitsalar, o'zlari qochib ketarlar. Biz tutmoqchi bo'lsa ham turmaslar.

Abdumo'min kiyinib, toj qo'yg'ani holda, kulub kelar.

A b d u m o' m i n x o n. Bek bobo, meni chaqirdingizmi?

R a h i m b i y. Ha, o'g'lum, sizni chaqirdim. Eron sardorlari yurtlarig'a qaytar ekanlar. Sizni ko'rub, fотиha olarlar.

A b d u m o' m i n x o n. Qani?

R a h i m b i y. Kelarlar. Siz taxtg'a chiqib o'turingiz. (Abdumo'minxon taxtg'a chiqib o'turar.) Eron sardorlari kelganda: “Nechun ketasiz, bizning Buxoroda qolsangiz bo'lmasmi!”, deb qarang. Ular “yo'q, ketamiz” deyilar. So'ngra, bunlarga yigirma ming tangadan pul berulsun, deb menga buyuringiz.

A b d u m o' m i n x o n. Xo'b.

R a h i m b i y (sharbat shishasiga yondoshib, shundan bir piyola ichkan bo'lub). Bay, ba...y, yaxshi sharbat ekan-da. Siz tomoq yedingizmi?

A b d u m o' m i n x o n. Ha, yedim.

R a h i m b i y. Bir piyola ichasizmi?

A b d u m o' m i n x o n. Hay, ichaman. (Rahimbiy piyolani to'ldurub berar. Abdumo'minxon birdan ichar.) Biroz achchig'imi?

R a h i m b i y. Biroz... (Piyolani olib joyig'a qo'yar.) Albatta, foydali dorular soling'andur. Erta Qozi Nizomga mirasadlik o'runi bersangiz bo'lurmi?

A b d u m o' m i n x o n. Bo'lur. (Yuragini tutub.) Yuragimni yondurub yubordi, bu nima edi?

R a h i m b i y. Menga bir narsa bo'lmadi-ku!

mirasad –
yuzboshiga
yaqin lavozi

singir –
pay, tomir

A b d u m o' m i n x o n (ikki qo'li bilan ko'kragini tutub, buruladir).
Voy yondim. (Yalinar.) Bek bobojon, bu nima edi? Yondim.

R a h i m b i y. Jim turingiz, hech narsa qilmaydir.

A b d u m o' m i n x o n (chiday olmay). Voy yondim... biroz suv be-
ringiz! (Abdumo'minxonning ko'zlari olayib, yuzi buzila boshlar.) Yondim.
Biroz suv beringiz! (Qusmoq istaganda, taxtdan yumalanib, tubanga
tushar. Rahimbiyning singirlari buzular, kuchli bir vijdon azobiga uchra-
gan kabi, devorg'a tayanib, ko'zlarini Abdumo'ming'a tikib, qotib qolar.
Qusib, tolpinib, qiyilayib yotg'on Abdumo'minxon birdan boshini ko'ta-
rar.) Jallod! (Rahimbiy seskanar.) Meni ham o'ldurdidingmi?! (Yana yiqilib,
tolpina-tolpina jon berar.)

Ko'k gumburlar, qattiq bir yel esib, shamlarni o'churar. Shu tobda
taxtning bir chetidan, yigirma yashar eronli aft bir Xayol chiqar. Sochi
orqaga qaytarilib, bo'yni to'g'risidan kesilgan, boshi yalang, egnida ka-
fan, og'ir yurub, Rahimbiyning qarshusig'a borib turar. Rahimbiy juda
qo'rqub, qattiq titraydi.

R a h i m b i y (bo'g'ug). Bu kim!... Kim bul...

Xayol qo'li bilan imlagach, parda ochilib, o'luklar turg'an boyagi zin-
don ko'rinar.

Xisravlar (shohlar) adolatining
surati shundaydir,
G'araz olamida zulm dindir.
Ojizlarni qonga sho'ng'itishadi,
Toki havas kiyimi rang-barang
bo'lsin deb.
Zulm tig' ko'taradigan bo'lsa,
Adolat shu taxlit yuksaklik urug'ini
ekardi.

(Forschadan tarjima)

*X a y o l (og'ir tovush bilan shul forscha nazmni o'qur).
Surati adli Xisravon in ast,
(zindonni ko'rsatur)
Zulm dar olami g'araz din ast.
Ojizonro dihan g'utta ba xun,
(o'luklarni ko'rsatur)
To shavad xilvati havas gulgun.
Adl in rang tuxmi ra'fat kosht,
V-ey agar zulm teg' mebardosht.*

R a h i m b i y. Bu kim?...

X a y o l (taxtga qarab). Ey qora kuch, qurub ketgur taxt! Hech
gunohi bo'lmag'an bolalardan, tog' kabi yigitlardan millionchalari sen
uchun qurbon bo'lub ketarlar. Insonlar tomonidan yaratilg'an ming-
larcha tangrining eng buzuqboshi, eng shumi, eng qop-qora saodat
sengan. Ostingda qolg'anlarni ezguchi bir falokat yuki bo'lg'aning
kabi, ustingga chiqqanlarning borliqlarini yondirg'uchi bir olov
tepasidirsan!

R a h i m b i y. Kim bu? (Qo'rqa-qo'rqa ikki odim ilgari bosib, bir
narsa so'ramoqchi bo'lur. Xayol so'ylag'ach, yana qo'rqub keyinga
qaytar.)

X a y o l. Sen fazilatliq bilimlarning qo'l, qanotlarini uzub tashlading. Inju tizg'uchi adiblarning qalamlarini o'choq supurgusiga aylanturding. Ota pichog'i bilan bolalarini bo'g'izlading. Bola xanjari bilan otalarni yiqitding. Do'stlarni bo'g'ushturding, o'rtoqlarni urushturding. Dalaning erkini, shaharning tinchini, erlarning g'ayratini, xotunlarning ismatini tatladning. Otamdan qochib, o'ziga sig'ingan holda uyolmayin, boshimni kesdirgan Afrosiyobingdan mana shu kimsasiz bolani og'ulab yiqitqon Rahimxonningg'acha minglarcha yirtqich xoinlarni sen yaratding, sen yashatding. Ey, insonning dushman tangrisi, qachongacha bu ongsizlar to'dasini o'zingga ham topindirub, ham qurbon qilarsan?! Ey, boyqushlar qafasi, bunday dev ishtiholiq hayvonlarning qo'li bilan qachongacha dunyolarni bir-biriga urub turasan?! Tinchliq saqlamoq bahonasi bilan millionlarcha inson ko'masini chuqurdan chuqurg'a yumalattmog'ingning zamoni hanuzgacha bitmadimi?!

inju – dur,
marvarid
ismat – poklik

ko'ma –
to'plam, uyum

R a h i m b i y (o'ylar). Afrosiyob, deydir. Otamdan qochdim, deydir. (Bir-ikki odim ilgari bosib, qo'rqa-qo'rqa.) Sen kimsan?!

X a y o l. Men... Sening kabi bir zolim qo'linda mana shuning kabi (Abdumo'minning o'lugini ko'rsatur) hech bir narsani bilmayin, onglamayin, bo'g'izlangan bir mazlum, – Siyovush!.. Ey, qora yurakli boyqush, bundan senga qolg'an vayronani qutlamoq uchun keldim. Insonliq dunyosi, esini bir joyga to'plab, o'z ishiga o'zi ega bo'lg'ancha, sen ham, sening kabilarning ham ixtiyoringizdadir. Istaganingizcha hukm sura olasiz. (Sekin-sekin uzoqlanib, yo'qolar.)

R a h i m b i y. Siyovush... Siyovush. (Xayol tomonidan tortilgan kabi, uning ketidan yurub, sahnadan chiqar).

Parda tushar.

"Siyovush haqida doston"
filmidan lavha ("Tojikfilm", 1976).
Siyovush roliga Farhod Yusufov

"Shohnoma"ga ko'ra, Eron shohi Kaykovusning o'g'li Siyovush o'gay onasining nayranglaridan qochib Turonga keladi. Turon shohi Afrosiyob uni yaxshi kutib oladi, o'ziga kuyov qiladi. Keyin-

chalik esa fitnalarga uchgan Afrosiyob Siyovushni xiyonatda ayblab, o'ldirishga buyruq beradi. Siyovushning farzandi Kayxusrav otasi uchun bobosi Afrosiyobdan och olib, uni o'ldiradi.

Fitrat nega asar so'ngiga Siyovush ruhi obrazini kiritgan deb o'ylaysiz?

?

133

MUHOKAMA QILAMIZ

1. “Abulfayzxon” dramasi qanday ijtimoiy-siyosiy muammolar aks etgan? Mazkur muammolarni Fitrat yashagan davr bilan bog‘lab tahlil qiling. Fikrlaringizni matn asosida dalillang.
2. “Abulfayzxon” asari kimning yoki nimaning inqirozi bilan tugaydi? Sizningcha, bu inqirozning asosiy sababi nimada?
3. Dramani o‘qish davomida to‘ldirgan jadvalingiz yordamida asardagi asosiy obrazlarga ta’rif bering. Qaysi obrazni ijro etish aktyor uchun qiyinroq va qiziqroq bo‘ladi deb o‘ylaysiz? Nima uchun?
4. “Abulfayzxon” asarida o‘zbek klassik kuylari yangraydigan o‘rinlarga e’tibor bering va bu kuylarni internetdan topib tinglang. Sizningcha, “Abulfayzxon” dramasi va unga tanlangan musiqalardagi uyg‘unlik nimalarda aks etgan? Siz drama uchun yana qanday musiqalarni tavsiya qilgan bo‘lardingiz? Bastakor sifatida takliflar bering.
5. Ilgari o‘qigan yoki tomosha qilgan asarlaringiz asosida tragediya (fojia) janriga xos xususiyatlarni eslang. “Abulfayzxon” asarida bu xususiyatlardan qaysilarini ko‘rdingiz? Fikringizni matn asosida isbotlang.
6. Asarning hozirgi zamon uchun ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz?

O‘zbek Milliy akademik drama teatrining “Abulfayzxon” spektaklini tomosha qiling. Spektakl asarini o‘qish jarayonida siz tasavvur qilgan sahna va aktyorlar ijrosiga qay darajada yaqin? Siz rejissyor bo‘lsangiz, spektaklga qanday o‘zgarishlar kiritgan bo‘lardingiz?

GURUHLARDA ISHLAYMIZ

Akademik Mamajon Rahmonov shunday yozadi: “Asarda tarixiy voqealarning haqqoniy tasvirlanishi, syujet va obrazlarning puxta ishlanishi, ro’y beradigan hodisalar va qahramonlarni harakatga keltiruvchi vositalardan o’rinli foydalanish jihatidan Fitratning Shekspir ijodi va uslubiyatiga ergashgani sezilib turadi”.

“Abulfayzxon” dramasini Shekspirning o’zingiz o’qigan yoki sahnada (kino-da) ko’rgan biron dramasi bilan solishtiring. Qanday o’xshash va farqli jihatlarni sanab bera olasiz?

LOYIHA

Kichik guruhlarda ishlang. Asardan sizga kuchli ta’sir qilgan epizodni tanlang. Tanlangan epizodni nasrda bayon qilib ko’ring. Bunda qahramonlarning portreti orqali ularning ichki kechinmalarini ochib berishga e’tibor qarating.

“Abulfayzxon” spektaklidan lavha.
Abulfayzxon rovida Erkin Komilov

XX ASRNING BIRINCHI YARMI JAHON ADABIYOTI (1900–1950-YILLAR)

Mavzuni o'rganish jarayonida:

- XX asr birinchi yarmi jahon adabiyotining eng muhim jihatlarni tahlil qilamiz;
- modernizmga xos xususiyatlarni o'rganamiz.

XX asr inson tafakkurini tubdan o'zgartira olgan voqealarga boy bo'ldi. Bu davrda bir-biriga **qarama-qarshi** ikki xil holatni kuzatish mumkin. Bir tarafdin, millionlab odamlarning yostig'ini quritgan Birinchi va Ikkinchi jahon urushi, jamiyat hayotini falokatga olib kelgan inqiloblar, inson qadri va huquqlarini poymol qilgan totalitar tuzumning avj olishi, qurollanish poygasi, texnogen falokatlar, ikkinchi tarafdin, ilm-fan va texnikaning tez sur'atlarda rivojlanib borishi, transport va telekommunikatsiyaning taraqqiy etishi natijasida davlatlar va qit'alar orasidagi masofalarning "qisqarishi", insonning ko'lmotga chiqishi kabi olamshumul o'zgarishlar oqibatida yuzaga kelgan **ziddiyatlar** XX asr adabiyoti va san'atida ham o'z aksini topdi.

O'ylab ko'ring:

XX asrning siz uchun eng muhim uchta hodisasini sanang. Bu hodisalarni qaysi jihatlari bilan muhim deb hisoblaysiz?

Yangicha tafakkur va dunyoqarashga ega ijod ahli hayotni badiiy idrok qilishning o'ziga xos yo'llarini kashf qildilar. Ijodiy izlanishlar natijasida adabiyot va san'atda turli xil oqimlarni birlashtirgan yangi yo'nalish – **modernizm** paydo bo'ldi.

Modernizm (fransuzcha "modern" – "yangi, zamonaviy" so'zidan) yo'nalishida hayot haqiqatiga rioya qilish muhim hisoblanmaydi. Modern yozuvchilar adabiyotga **yangi shakllar** olib kirishga harakat qildilar. Ularning maqsadi – o'z muammolari bilan yolg'iz qolgan inson ruhiy kechinmalarini ochib berishning yangi yo'llarini kashf qilish, aksar holatlarda mavhum tushunchalarni muayyan shakllarda kitobxon tasavvurida gavdalandirishdan iborat edi.

Modernizmning o'ziga xos xususiyatlari sifatida yana quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

– modernizmda so'z san'atining asrlar davomida shakllangan an'anaviy qonuniyatlari inkor qilindi, ispan faylasufi Xose Ortega-i-Gasset ta'biri bilan aytganda, "eskini to'la-to'kis rad qilish" asosida yangicha adabiyot yaratishga harakat qilindi:

Oy chiqmoqchi.

Ko'rindi

cheti.

So'ng muallaq qoldi havoda oppoq.

Kumush qoshig'i-la

kovlab ko'rar edi

seryulduz sho'rvasin,

chamamda,

xalloq.

Vladimir Mayakovskiy

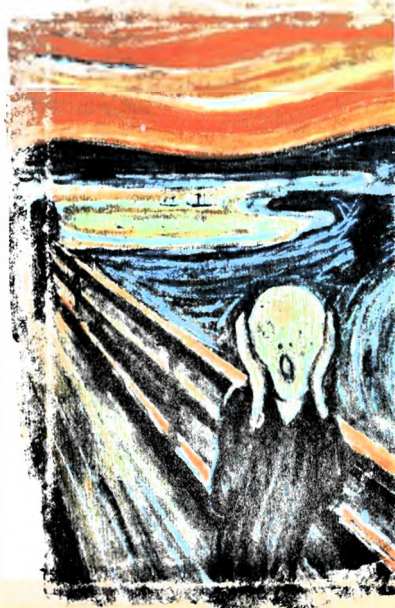
(Husniddin Sharipov tarjimasini)

– modernizm adabiyoti vakillari uchun romantik yoki realistik metodda ijod qiladigan yozuvchilar kabi yaxlit dunyo, tugal syujet yaratish emas, balki insonning ichki olamini, ruhiy kechinmalarini, voqealarga munosabatini shartli, sxematik tarzda aks ettirish muhim hisoblanadi:

*Nafasni rostlay deb
o'tirdim vaqt davrasida.
Qanday tinch makon!
Oq doirada
oq orom,
Uchar yulduzlar ham.
Suzar atrofigimda
o'n ikki qora raqam.*

Federiko Garsia Lorka
(Shavkat Rahmon tarjiması)

– modernizm aksar hollarda real voqelik va xayolot olami qorishib ketadi, ongosti olamiga kirishga harakat qilinadi. Bunda hayot, voqea va hodisalarning mohiyati, ichki dunyo murakkab ramz va shakllarda, kutilmagan, ba'zan absurd obrazlarda tasvirlanadi:

Niderlandiyalik rassom Edvard Munkning
"Qichqiriq" asari (1893) – tasviriyy san'atda
modernizmnıng yorqin namunasi

Bir kuni ertalab behalovat uyqudan uyg'ongan Gregor Zamza o'zining bahaybat hasharotga aylanib qolganini ko'rdi. U chalqancha yotar, yelkasini sovutday suyak qoplagan edi. Boshini ko'targan edi, qornida paydo bo'lgan suyaksimon tanga-chalarga ko'zi tushdi. Ko'rpa do'ppaygan jigarrang qornidan sirg'alib yerga tushay-tushay deb turardi. Tanasiga nisbatan ayanchli darajada kichik oyoqlari ko'z oldida tinmay pitirlardi.

"Menga nima bo'ldi o'zi?" – deb o'yladi u. Axir, bu tush emas-ku. O'sha qadrdon xona. Tor bo'lsa ham odam yashaydigan xona, o'sha to'rt devor. Stolda har xil gazmollardan qirqib olingan namunalar sochilib yotar edi. (Gregor Zamza kommi-voyajer edi). Stolning tepasida tilla suvi yuritilgan romda yaqindagina o'zi jurnaldan qirqib olgan portret osilib turardi. Unda mo'yna shlyapa bilan gorjetka kiygan qaddi ravon xonim o'tirar va qirqma yengga tiqilgan qo'lini cho'zib turardi.

Gregor tashqariga qaradi. Tund havo, deraza tokchasidagi tunukaga urilayotgan yomg'ir tomchilari kayfiyatini battar tushirib yubordi. "Yana jinday uxlasam yaxshi bo'lardi. Har xil bema'ni narsalarni unutish kerak", deb o'yladi u. Ammo endi uxlash oson emas edi. U doim o'ng yonboshini bosib yotishga ko'nikkan, ammo hozirgi ahvolda yonboshga o'girilish amrimahol edi. Gregor qancha urinmasin, yana chalqanchasiga ag'darilib tushaverdi. Tinimsiz tipirchilayotgan oyoqchalarini ko'rmaslik uchun ko'zini yumib, yonboshiga yotmoq uchun yana bir urinib ko'rdi. Butun kuchini to'plab, harakat qildi – bo'lmadi. Nihoyat, o'ng biqinida o'ziga notanish bir og'riqni, so'niq simillayotgan og'riqni sezdi-yu, harakatdan to'xtadi.

Frans Kafka. "Evrilish" hikoyasidan

– modernizm vakillari qahramonning ongida kechayotgan tarqoq fikrlar, xotiralar, kechinmalarning badiiy ifodasiga e'tibor qaratishadi:

U ma'yus tortgancha xatning P.S.siga qarardi-yu, ko'zi ko'rmasdi. Aji-buji yozganim uchun uzr. Shoshib turibman. Pastda royal chalishyapti. Pillasidan endi chiqyapti. Bilak taqinchog'i uchun kafeda urishib bergan edik. Ovqatiga qaramadi, og'ziga suv solganday o'tirdi. Hali o'zini qanday tutishni bilmaydi. U qaylaga yana bir necha bo'lak nonni botirdi-da, buyrakni maydalab yedi. Hafta-siga o'n ikki shilling-u olti pens. Ko'p emas. Bundan battarroq bo'lishi mumkin edi. Myuzik-xollda qo'shiqchi. Yosh talaba yigit. U soviyotgan choydan ho'pladi. Keyin xatni yana ikki marta o'qidi.

Ko'p mayli. O'z tashvishini o'zi qilsin. Agarda-chi? Ammo axir hali hech gap yo'q. Albatta, nimalar bo'lmaydi deysiz. Biron narsa ro'y bersa, keyin ko'ramiz. Zumrasha. Ko'z o'ngiga qizchasining zinadan chopqillab chiqayotgandagi tiq-machodqay oyoqlari keldi. Taqdir-da. Rasta bo'lyapti. Sho'x-o'yinqaroq, o'ziga yetguncha.

*Jeysms Joys. "Ullis sarguzashtlari" romanidan
(Ibrohim G'afurov tarjimasi)*

– modern asarlarda tarbiyaviy xulosalar berilmaydi, har bir o'quvchi asar mazmunidan idroki va tafakkur darajasiga tayanib mustaqil xulosalar chiqaradi.

Ingliz yozuvchisi Stiven Spender 1930-yilda yozgan edi: "Mening tushunishimcha, modernistlar ohligi ravishda butunlay yangi adabiyot yaratishga harakat qilmoqdalar. Bu – ular bizning davrimizni ko'p jihatdan o'ziga xos, san'at va adabiyotning o'tmishdagi har qanday shartlilikidan tashqarida turadi, deb hisoblashlari natijasidir".

O'ylab ko'ring:

XX asr boshlaridagi qanday muhim o'zgarishlar adabiyot va san'atda modernizmining paydo bo'lishiga zamin yaratdi deb o'ylaysiz?

Modern asarlar bilan bir qatorda, axloqiy muammolar, o'zgarayotgan davrdagi inson obrazi, uning xatti-harakatlari, his-tuyg'ulari, jamiyat bilan munosabatlarining badiiy talqinlari aks etgan **realizm** adabiyoti namunalari ham yaratildi. Romen Rollan, Jon Golsuorsi, Frensis Skott Fitsjerald, Ernest Heminguey singari adiblar XIX asr realizmi klassiklari yutuqlarini davom ettirish bilan birga o'ziga xos, yangi yondashuvlarni ham olib kirdilar. Misol uchun, amerikalik yozuvchi Ernest Heminguey asarlarida majozga yo'g'rilgan o'tkir realizm kuzatilsa, rossiyalik ijodkor Mixail Bulgakov ijodida fantastikaga qorishiq satirani, norvegiyalik yozuvchi Knut Hamsun asarlarida esa kuchli psixologizmni kuzatish mumkin.

O'ylab ko'ring:

Romantizm, realizm va modernizm vakillarining olamga, tabiatga, insonga munosabatlaridagi asosiy farq nimada?

Birinchi jahon urushi dahshatlariga guvoh bo'lgan va urushdan keyingi hayotga moslasha olmagan "boy berilgan avlod" mavzusi Erix Mariya Remark, Ernest Heminguey, Anri Barbyus, Frensis Skott Fitsjerald kabi ijodkorlar asarlarida yetakchilik qildi. Ularning asarlarida voqelikning real tasviri va hayotning og'ir sinovlari bilan yuzlashgan insonlarning ichki dunyosini o'ziga xos uslubda ochib beriladi.

XX asrning 30-yillaridagi fashizm harakatlari natijasida mustamlaka mam-lakatlar hududlarida qarshilik adabiyoti yuzaga keldi. Pol Elyuar, Antuan de Sent-Ekzyuperi, Ivan Kovachich, Kshishtof Bachinskiy, Yulius Fuchik singari qar-

shilik adabiyoti vakillari fashizm g'oyalariqa qarshi ham qurol, ham qalam bilan kurashdilar.

*Mana, yana tong otmoqda.
Parij ufqida
Qutulish va erk quyoshi yuksalmoqdadir.
Quchoq ochib yangi bahor kelmoqdadir,
Itoat va qullik, zulm bo'lgusi tor-mor!
Qullik – bizning dushmanimiz,
Bilaylik bir bor!
Ammo... qullar qulligini anglagan zamon,
Ko'tarar isyon.*

*Pol Elyuar
(Tohir Qahhor tarjiması)*

Antuan de Sent-Ekzyuperining
“Kichkina shahzoda” majoziy ertagi
XX asr gumanistik adabiyotining nodir
namunalariidan biri sifatida e'tirof etiladi.

Totalitar jamiyatlarning kuchayishi va insoniyat kelajagidan xavotirlar **anti-utopiya** yoki **distopiya** deb atalgan yangi janrning paydo bo'lishiga olib keldi. Yevgeniy Zamyatin (“Biz”), Oldos Xakslı (“Ajib yangi dunyo”), Jorj Oruell (“1984”) singari adiblar o'z asarlarida farovon tuyuladigan, aslida esa inson o'zligidan mahrum qilinib, ulkan mashinaning bir murvatiga aylantirilgan qo'rqinchli jamiyatni tasvirladilar.

Men, D-503, Integralning quruvchisi, – Yagona Davlatning oddiy matematiklaridan biriman, xolos. Mening raqamlarga o'rgangan qalamim qofiya va ohang-doshlikka to'la musiqa yozishga o'jiz. Men faqatgina ko'rayotgan, o'ylayotgan – aniqrog'i, biz o'ylayotgan (xuddi shunday: biz, va bu “BIZ” yozayotgan qaydlarimning sarlavhasi bo'lsin) – narsalarni qalamga tushirishga harakat qilaman. Lekin yozayotganlarim bizning, matematik jihatdan nuqsonsiz bo'lgan Yagona Davlat hayotidan bir hosila bo'ladi-ku, shunday ekan, ular avtomatik ravishda, mening ra'yimdan qat'i nazar, doston bo'lmaydimi? Bo'ladi – men bunga ishonaman va buni aniq bilaman.

*Yevgeniy Zamyatin, “Biz” romanidan
(Mushtariy Mamadaliyeva tarjiması)*

IJODIY ISH

XX asr birinchi yarmida ijod qilgan jahon adabiyoti vakillaridan birini tanlab, unga maktub yozing. Maktubda:

- adib ijodiga xos eng muhim xususiyatlarni o'zingiz o'qigan asar misolida izohlang;
- ushbu asar haqidagi tanqidiy qarashlaringiz va takliflaringizni aks ettiring. Maktubni sinfdoshlaringizga o'qib bering va muhokama qiling.

ERIX MARIYA REMARK (1898–1970). “G‘ARBIY FRONTDA O‘ZGARISH YO‘Q” ROMANI

Mavzuni o‘rganish jarayonida:

- “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” romani misolida “boy berilgan avlod” adabiyotiga xos xususiyatlarni tadqiq qilamiz;
- asardagi ramzlarni tahlil qilamiz.

Sodir bo‘lgan har qanday voqeada mening ham shaxsiy mas’uliyatim bordir...

Erix Mariya Remark

... Remark jahon adabiyotining eng yaxshi an‘analariga sodiq qolgan holda doim haqiqatni gapirdi, insonning yuragigacha yetib boradigan rostgo‘y, yaxshilikni targ‘ib qiluvchi kitoblarni yozdi. Uning totalitar tuzum yolg‘onchiligi va noinsoniyligini fosh qiladigan asarlari har doim o‘qiladi.

Dmitriy Zatonskiy

Muallif haqida

Nemis yozuvchisi, “boy berilgan avlod”ning tanqli vakillaridan biri Erix Mariya Remark (asl ismi – Erix Paul Remark) 1898-yili Germaniyaning Osnabruk shahrida kitob muqovachisi oilasida tug’ildi. Dastlab maktabda va katolik gimnaziyasida, so’ngra o’qituvchilar tayyorlaydigan bilim yurtida tahsil oldi. Maktabdanoq Erix adabiyot va san’atga mehr qo’ydi, musiqa bilan shug’ullandi, logann Gyote, Herman Hesse, Fyodor Dostoyevskiy singari adiblar ijodini sevib mutolaa qildi.

1916-yilda hali talaba bo’lgan Remark harbiy xizmatga chaqirildi va g’arbiy frontga yuborildi. Frontda yaralanib, uzoq vaqt hospitalda davolanishga majbur bo’ldi. Urushdan keyin maktabda o’qituvchilik qildi, lekin kasbidan hafsalasi pir bo’lib, o’zini turli sohalarida sinab ko’rdi – kutubxonachilik qildi, tijorat bilan shug’ullandi, kasalxona qoshidagi cherkovda organ chaldi, avtomobil shinalari ishlab chiqaradigan firmada ishladi.

1930-yillarda Germaniyada Gitler boshchiligidagi natsistlar partiyasi hokimiyatga kelgach, Remarkning asarlari yoqib yuborildi, o’zi esa Germaniya fuqaroligidan mahrum qilindi. Remark Shveysariyaga, so’ngra AQSHga ko’chib o’tdi va asosiy e’tiborini ijodga qaratdi. Ikkinchi jahon urushi tugaganidan keyingina Yevropaga qaytishga muvaffaq bo’ldi.

Erix Mariya Remark 1970-yilda Shveysariyada vafot etdi.

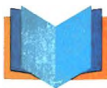
Asarlari

– “Orzular xonasi” (1920), “Ufqdagi stansiya” (1927), “G’arbiy frontda o’zgarish yo’q” (1929), “Qaytish” (1931), “Uch og’ayni” (1936), “Qo’shningni yaxshi ko’r” (1939), “Za-far darvozasi” (1945), “Hayot alangasi” (1952), “Hayot-mamot pallasi” (1954), “Qora haykal” (1956), “Falakning yoqimtoylari bo’lmaydi” (1961), “Lissabondagi tun” (1962), “Va’da qilingan yer” (“Jannatdagi soyalar”) (1970) romanlari;

– “Dushman” (1931) hikoyalar to’plami;
– “Inok J. Jonsning qaytishi” (1953), “So’nggi bekat” (1953) pyesalari;
– “So’nggi akt” (1955) kinossenariysi.

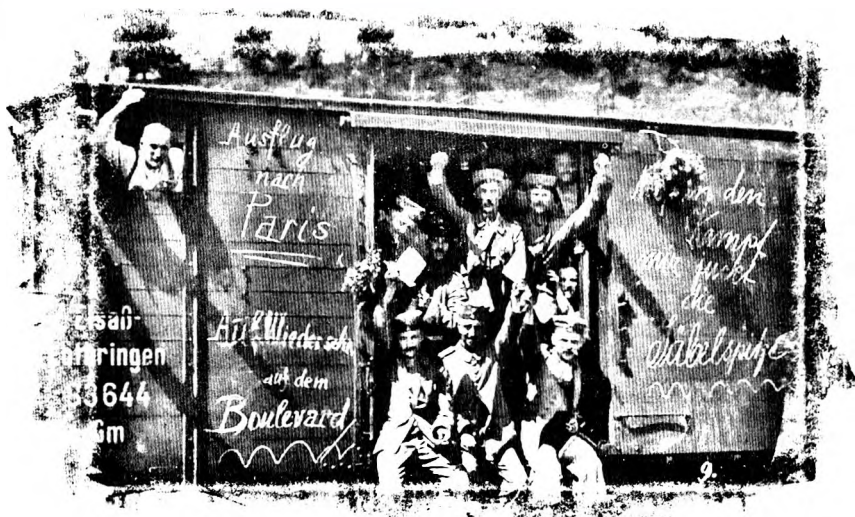
ASARNI O'QISHGA TAYYORLANAMIZ

“G’arbiy frontda o’zgarish yo’q” romani 1929-yilda chop etilgan. Asar Birinchi jahon urushi dahshatlari va urushning inson psixologiyasi-ga ta’siri haqida hikoya qiladi.

Eslang:

Birinchi jahon urushi qachon bo’lib o’tgan? Uning asosiy sabablari ni-mada edi?

Nemis askarlari urushga ketmoqda. 1914-yil

Remark insoniyat tarixidagi eng dahshatli qirg'inlardan biri bo'lmish Birinchi jahon urushidan 1918-yilda uyiga qaytdi. Endi u o'zi orzu qil-gandek pianinochi bo'la olmasdi – urushda olgan jarohatlari bunga im-kon bermas edi. Urushda bo'lgan paytida u onasidan ham ayrilgan edi. Urushda ko'rgan azoblari, olgan jismoniy va ruhiy jarohatlari adibni bir umrga ta'qib qildi va ko'plab asarlarida o'z aksini topdi.

“G’arbiy frontda o’zgarish yo’q” romanining yozilishi haqida Remark shunday eslaydi:

“O’zimni o’zim tahlil qilish orqali men urush xotiralarimni jonlantir-dim... Juda ko’p do’stlarim va tanishlarimda o’zimiznikiga o’xshagan ho-latni kuzatdim. Urush soyasi bizni doim – hatto unutishga harakat qilga-nimizda ham – ta’qib qilardi. Bir kuni bu holat meni qo’limga qalam olib, yozishga majbur qildi”.

O'ylab ko'ring:

Remarkni "boy berilgan avlod" vakili deyishadi. "Boy berilgan avlod" deganda nimani tushunasiz? Nima uchun bu avlod "boy berilgan"?

"G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" romani voqealari yigirma yashar askar Paul Boymer nomidan bayon qilinadi. Paul va uning sinfdoshlari o'qituvchisi Kantorekning vatanga xizmat qilish haqidagi balandparvoz gaplariga uchib, askarlikka yozilishadi va qisqa muddatli harbiy tayyorgarlikdan keyin g'arbiy frontga yuboriladi. Mantiqsiz urushda ko'rgan-kechirganlari Paulning dunyoqarashini ostin-ustun qilib yuboradi.

Bu kitob aybnoma ham, afvnoma ham emas. Bu shunchaki urush dastidan juvonmarg bo'lgan avlod haqidagi, garchi zambarak o'qidan omon qolsa-da, shu urushning qurboniga aylanganlar to'g'risidagi ko'ngil izhoridir.

**"G'arbiy frontda o'zgarish yo'q"
romani muqaddimasidan**

Tahlil qiling:

Roman muqaddimasidan olingan bu parchani qanday tushundingiz? Kitob "aybnoma" ham, "afvnoma" ham emas ekan, muallif uni yozishdan qanday maqsadni ko'zlagan bo'lishi mumkin?

"G'arbiy frontda o'zgarish yo'q" filmidan lavha
(AQSH, 1930-yil)

G'ARBIY FRONTDA O'ZGARISH YO'Q (romandan boblar)

II

Eslashning o'zi g'alati: uyda, yozuv stolining g'aladonida qog'ozga tusha boshlagan "Saul" nomli dramam va bir dasta she'rlarim yotibdi. Men bu asarlar ustida necha-necha tunlarni tongga ulaganman axir, deyarli hammamiz shunga o'xshash biror ish bilan shug'ullanardik-da; hozir esa bu mashg'ulotim o'zimga shu qadar g'ayritabiiy tuyuladiki, buni hatto tuzuk-quruq tasavvur ham qilolmayman.

Bu yerga kelganimizdan buyon oldingi hayotimizdan butkul uzilib qoldik, lekin bunda bizning aybimiz yo'q. Ba'zan o'tgan kunlarimizni birma-bir eslashga va bariga izoh topishga urinib ko'ramiz, ammo uddasidan chiqolmaymiz. Aynan bizga, Kantorek metin yoshlar deb atagan yigirma yoshlilar – Kropp, Myuller, Leyer va menga – barchamizga yuz berayotgan voqealar qip-qizil jumboq, boshimiz garang. Yoshi bizdan kattaroqlarning o'tmishi yodida, oyoqlari zamindan uzilmagan, ularning oilalari, bola-chaqalari, kasb-korlari va orzu-niyatlari bor, bu rishtalar shu qadar mustahkamki, urush bu rishtalarni parchalab tashlayolmaydi. Bizda-chi? Bizda nima bor? Ota-ona, kimlarningdir sevgan qizi bor, xolos. Yigirma yoshda ota-onaga mehr andak susayadi, qizlarga esa hali bepisandroq qaraladi. Nima ko'ribmiz biz: osmoniy hoy-u havas, ba'zi bir narsa-

larga ishqibozlik va maktab – boshqa nimani bilamiz? Mana endi, shular ham yo'qqa chiqib turibdi.

Baraka topgur Kantorek sizlar ayni hayot bo'sag'asida turibsizlar, desa bo'lardi-ku. To'g'risiyam shu-da. Hali ildiz otmasimizdan urush giribonimizdan oldi. O'sha kattalar bunga chidashadi, ular uchun urush o'tkinchi bir voqea. Bizning kelajagimiz nima bo'ladi? Hozircha bir narsaga shubhamiz yo'q: biz toshbag'ir bo'lib qoldik, bunga jinday armon va anduh ham qorishib ketgan, lekin keyingi paytlarda ko'proq loqaydlik ustun kelayotgani ham chippa-chin.

***

Mabodo, Myuller Kemmerixning botinkasiga ko'z tikkan bo'lsa, bu unga ichi achimayapti degani emas. Agar shu matoh Kemmerixga hali asqatishiga ishonganida u tikanli sim ustida yalangoyoq yurishga ham rozi bo'lardi. Hozir bu poyabzal Kemmerixga mutlaqo daxlsiz buyumga aylanib qolgan, Myullerga esa judayam zarur. Kemmerix baribir o'ladi, shunday ekan, botinka kimga nasib etadi – farqi nima? Allaqanday sanitar ilib ketganidan ko'ra Myuller olgani yaxshi-da. Bunga uning ko'proq haqqi bor. Kemmerix o'lganidan keyin kech bo'ladi. Myullerning hadeb botinka ustida qayg'urishi bejiz emas.

Biz boshqacha fikrlashni unutmamiz, illo, boshqacha mulohaza yuritish biz uchun g'ayritabiyy. Biz faqat bor narsani tan olamiz, bizga shunisi muhim. Yaxshi botinka topish esa osonmas.

***

Yigirmata bola okrug harbiy boshqarmasiga yo'l olganimizda hali bita sinfdan iborat o'quvchilar edik, kazarma ostonasini hatlab o'tishdan oldin hammamiz sartaroshxonaga bordik, ba'zilar bunaqa joyga ilgari kirmagan ham ekan. Bizda kelajakka mo'ljallangan aniq bir reja yo'q edi, ayrim bolalar xayolidagi allaqanday omad va martaba haqidagi orzular ularning hayotiga zig'irdaygina nafi tegadigan darajada shakllanib ulgurmagandi; lekin muham ho'y-u havaslarimiz bisyor edi, shuning ta'siri bo'lsa kerak, hayot ham, hatto urush ham bizga qandaydir serjoziba, ajabtovur sarguzashtday tuyulardi.

O'n hafta harbiy ta'limdan o'tdik, shu vaqt orasida bizni o'n yil maktabda o'qiganimizdan ko'ra ham oshiribroq tarbiyalab tashlashdi. Yarqirab turgan tugma Shopengauerning to'rt jildli asarlaridan afzal ekani miyamizga quyishdi. Bu yerda hamma narsani aql-idrok emas, etik cho'tka, fikr-mulohaza emas, qachonlardir joriy etilgan tartib-qoida, erkinlik emas, zo'rma-zo'raki mashqlar hal qilishini avval taajjublanib, keyin afsuslanib, so'ng esa loqayd bir kayfiyatda anglab yetdik. Biz o'z ixtiyorimiz bilan askar bo'lgan edik; ammo bu tuyg'uni yuragimizdan siqib chiqarish uchun hamma chorani ko'rishdi. Oradan uch hafta o'tar-o'tmas kichik zobit pogonini taqqan qandaydir pochta yon bizga ota-onamiz, o'qituvchilarimiz, Aflotundan tortib Gyotegacha bo'lgan jamiki daholar-ga nisbatan hukmini ko'proq o'tkaza olishiga ishonch hosil qildik. O'qituvchilarimiz jo'shib-toshib tasvirlagan vatan obrazi bu yerda o'zligidan

butkul voz kechgan inson shaxsiyatida mujassamlashganini tiniq, o'tkir nigohlarimiz bilan tezgina ilg'ab oldik. Bunaqa narsani hech kim, hech qachon hatto qulvachchadan ham talab qilmasa kerak. Kaftni chakkada qotirish, g'oz turish, hadeb yurishni mashq qilish, miltiqni ma'lum vaziyatda tutgan holda tabriklash, betinim goh o'ngga, goh so'lga burilish, poshnalarni urishtirish, haqorat va aybsitishlarga chidash, – yo Parvardigor! – lekin biz burchimizni tamomila boshqacha tasavvur etardik, bizni mislsiz jasoratlarga o'rgatishadi, deb kutgandik. Nachora, borib-borib bunga ham ko'nikdik. Hatto, bu mashg'ulotlarning ayrimlari foydali ekanini ham tan oldik, lekin qolganlari faqat xalaqit beradigan ortiqcha daxmazalar edi. Askar bunaqa narsalarni tez ilg'aydi.

***

Sinfimizdagi bolalarni to'rtta-to'rtta qilib, frislend baliqchilari, ishchilar, dehqonlar va hunarmandlarga qorishtirgan holda bo'linmalarga taqsimlab yuborishdi. Tezda ular bilan do'stlashib ketdik. Kropp, Myuller, Kemmerix va men kichik zobit Ximmelshtos komandirlik qiladigan to'qqizinchi bo'linmaga tushdik.

Ximmelshtos kazarmalarda eng zolim mustabid sifatida nom qozongan va bundan faxrlanib yurardi. Pakana, chorpahil, sap-sariq mo'ylovi tepaga buralgan va qismda o'n ikki yildan buyon xizmat qilayotgan bu odam ilgari pochtaalon bo'lgan ekan. Kropp, Tyaden, Vestxus va menda uning alohida xusumati bor edi, chunki unga nuqul zimdan qarshilik ko'rsatishimizni sezardi.

Bir kuni ertalab Ximmelshtosning karavotini o'n to'rt marta to'g'rilashga majbur bo'ldim. Bir nimani bahona qilib, ko'rpani yerga uloqtiradi, qaytadan boshlayman. Bir gal yigirma soat ter to'kib, – orada nafasni rostlab, albatta – uning tarasha bo'lib ketgan eski etigini shunaqangi yarqiratib yubordimki, o'zi ham miq etolmay qoldi. Uning buyrug'iga binoan tish cho'tkasi bilan kazarma polini yog' tushsa yalaguday qilib qo'ydim. Pol cho'tkasi va xokandoz bilan qurollanib, Kropp ikkovimiz Ximmelshtosning topshirig'ini bajarishga kirishdik – hovlini qordan tozalash kerak edi, sovuqdan shamdek qotayozdik, lekin chekinmadik, shu payt bir leytenant hovliga kirib qolib, bizni kazarmaga jo'natdi, Ximmelshtosga rosa tanbeh berdi. Evoh, shundan keyin battar sho'rimizga sho'rva to'kildi. To'rt hafta ketma-ket har yakshanba soqchilikda turdim, bu ham yetmagunday, bir oy davomida rotada navbatchilik qildim. Orqamda safar anjomlari liq to'la xalta, qo'limda miltiq – pilchillagan, shilta yalanglikda rosa yugurtirishdi, bir “yot!” deyishadi, bir “chop!” – deyishadi, axiyni holdan toyib, cho'zilib qoldim. To'rt soatdan so'ng Ximmelshtosga yuvib quritilgan, top-toza kiyimlarimni ko'rsatdim – to'g'ri, qo'llarim qontalash bo'lib ketganini sezdirmadim, albatta. Kropp, Vestxus, Tyaden va men – to'rtovlon bemisl izg'irinda qo'lgopsiz, miltiqning yaxga aylangan stvolini changallaganicha “g'oz turish” mashqini bajardik, Ximmelshtos esa, bizni buyruqni bajarmaganlikda ayblash maqsadida, salgina tebranib ketishimizni kutib, atrofimizda beto'xtov aylanib turdi. Kechasi yotishdan oldin kiyimlarimiz taxlab qo'yiladigan uzun kursidan ichki ishtonim to'rt

enlik osilib qolgani uchun tunda, soat ikkida, kazarmaning eng yuqori qavatidan sakkiz marta hovliga chopib tushib-chopib chiqishimga to'g'ri keldi. Men bilan yonma-yon tilini osiltirgancha navbatchi kichik zobit Ximmelshtos ham yugurardi. Nayza sanchish mashqlarida nuqul Ximmelshtosga ro'para bo'lardim, menda zil-zambil temir tayoq, unda esa yengilgina yog'och miltiq, har gal qo'llarimni momataloq qilib yuborardi. To'g'ri, bir safar jon achchig'ida temir tayoqni qorniga shunaqa suqdimki, voy-voylagancha dumalab qoldi. Rota komandiriga shikoyat qilgan ekan, o'zing g'aflatda qolgansan-da, deb ustidan rosa kulibdi. Komandir Ximmelshtosning fe'lini bilardi, shuning uchun uni kalaka qilgan-da. Men javon ustiga tirmashib chiqish san'atini mukammal egalladim; oradan ko'p o'tmay, tiz bukib ta'zim qilishda ham hech kim menga teng kelolmay qoldi. Ximmelshtosning ovozi eshitganda, bizni qaltiroq bosardi, ammo quturgan bu pochta qirchang'isiga baribir bo'yin egmadik.

Yakshanba kunlarining birida Kropp ikkalamiz o'zimiz tozalagan hojatxona axlati solingan chelakni langarcho'pda ko'tarib, barak yonidan o'tayotgan edik, ro'paramizdan Ximmelshtos chiqib qoldi (yasanvolib, shaharga ketayotgan ekan), oldimizda to'xtab: "Qalay, yaxshi ish ekanmi?" – deb so'radi. Biz javob berish o'rniga duduqlanganday bo'ldik-da, chelakni uning oyoqlariga ag'dardik. Ximmelshtos alamidan chinqirab yubordi, nima qilaylik, bizning ham sabr kosamiz to'lgan edi-da.

– Sizlarni yerto'laga tiqaman! – baqirdi u.

Kropp ham bo'sh kelmadi:

– Oldin tekshiruv bo'ladi, bor gapni aytamiz, – dedi u.

– Kichik zobit bilan shunaqa gaplashadimi, askar? – yana qichqirdi Ximmelshtos tutaqib. – Esingiz joyidami? So'ragandan keyin javob qaytaring! Xo'sh, nima qilmoqchisiz?

– Janob kichik zobitning qilmishlarini gapirib beramiz! – dedi Kropp barmoqlarini chakkasida juftlab.

Shunda birdan Ximmelshtosning popugi pasayib qoldi, indamay jo'navordidi. To'g'ri, keta turib: "Shu gap yodingizda tursin!" – deb luqma tashlab qo'ydi, ammo endi uning obro'yi bir pul bo'lgan edi. Lekin o'ch olishga yana bir bor urinib ko'rdi: bizni yalanglikda toza yugurtirdi, tabiiyki, goh "yot!", goh "chop!" degan buyrug'ini ham kanda qilmadi. Biz itoat etdik, buyruq buyruq-da, uni bajarish kerak. Lekin buyruqni shunaqa sekin, behafsala bajardikki, Ximmelshtosning joni halqumiga keldi. Imil-lab yotamiz, imillab turamiz. Alamidan boshqa buyruqlar beradi. Xullas, baqiraverib, tomog'i bo'g'ilib qoldi.

Shundan keyin bizni tinch qo'ydi. To'g'ri, "itvachchalar" degan so'z hamon og'zidan tushmasdi. Lekin bu haqoratda hurmat ohangi ham sezilardi.

Kichik zobitlar orasida insofilari ham yo'q emas, ular o'zlarini har doim sipo tutishadi; qaytanga o'shanaqalar ko'proq. Lekin hammalari front orqasidagi bexavotir, iliq-issiq kursilariga yopishib olishgan, ketgilari kelmaydi, buning uchun esa harbiyga yangi chaqirilganlarga qat-tiqqo'l bo'lish lozim.

Mana shuning oqibatida kazarma hayotining azoblarini xo'b tortdik, alam qilganidan ba'zan dodlavoray derdik. Birov sog'lig'ini

yo'qotdi, Volf esa zotiljamga chalinib, hayotdan ko'z yumdi. Tahqirlandig-u, lekin taslim bo'lmadik. Biz toshbag'ir, hech narsaga ishonmaydigan, qahri qattiq, qasoskor, qo'rs odamlarga aylandik, bir hisobda yaxshi bo'lgan ekan: bizda xuddi mana shu xislatlar yetishmas edi. Mabodo, obdan chiniqtirmasdan to'ppa-to'g'ri okoplarga jo'natishganda ko'plarimiz aqldan ozib qolardik. Hozir esa har qanday ko'rgilikka tayyormiz.

Biz bukilmadik, biz moslashdik; bunga yigirma yoshimiz yordam berdi, aks holda holimizga maymunlar yig'lardi. Eng muhimi, qalbimizda o'zaro hamjihatlik tuyg'usi kurtak yozdi, borib-borib, okoplarga tushib qolganimizdan so'ng, bu tuyg'u urush hadya etgan birdan bir fazilat – birodarlik rishtalarini mustahkamladi.

* * *

Kemmerixning karavoti yonida o'tiribman. U tobora holdan ketyapti. Shifoxonada yugur-yugur. Sanitar poyezdi kelgan, evakuatsiyaga yaroqli yaradorlarni saralashyapti. Do'xtir Kemmerixning karavoti oldida to'xtamaydi, hatto unga qaramaydi ham.

– Kelasi safar, Frans, – deyman men.

U tirsagiga suyanib, yostiqlardan boshini xiyol ko'taradi.

– Oyog'imni kesib tashlashdi.

Demak, bilibdi. Indamay bosh irg'ayman.

– Shunga ham shukur qil.

U churq etmaydi.

Men yana gap boshlayman:

– Ikkala oyog'ingni kesishlari ham mumkin edi, Frans. Ana Vegeler o'ng qo'lini yo'qotdi. Bundan yomoni yo'q. Keyin, sen uyingga ketasan-ku, axir.

U menga tikilib qaraydi:

– Nahotki?

– Albatta.

U qaytadan so'raydi:

– Rostdanmi?

– Rost, Frans. Faqat operatsiyadan keyin sal o'zingga kelvolishing kerak.

U yaqinroq surilishimga ishora qiladi, ustiga engashaman.

– Ishonmayman, – deydi u.

– Bema'ni gap, Frans. Uch-to'rt kundan keyin o'zing ko'rasan. Dadil bo'l, kessa kesibdi-da. Bu yerda sendan battarlari ham bor.

U qo'lini ko'taradi:

– Qaragin, qo'limga qaragin.

– Operatsiyaning ta'siri. Ovqatni uraver, tez tuzalasan. Ovqatlari tuzukmi?

U idishini ko'rsatadi: to'la turibdi. Battar tashvishga tushaman:

– Frans, bunaqada bo'lmaydi. Dardning yarmini ovqat aritadi. Har holda bu yerda yomon boqishmasa kerak.

U eshitishni ham xohlamaydi. Picha sukutdan so'ng:

– Bolaligimda o'rmonchi bo'lishni orzu qilardim, – deydi shiftga tikilganча.

– Ulgurasan hali, – tasalli beraman men. – Hozir ajoyib protezlarni o'ylab topishgan, yasamaligi sirayam bilinmaydi, kesilgan joyga chip-pa yopishadi, nogironligingni sezmayсан. Masalan, qo'li protez qilingan odam bermalol barmoqlarini qimirlatadi, ishlaydi, hatto yozadi ham. Hozir har kuni yangi bir narsani ixtiro qilishyapti.

U biroz muddat jim yotadi, so'ng yana tilga kiradi:

– Botinkamni ola ket. Myullerga berarsan.

Men bosh iring'ayman, unga dalda bo'ladigan so'z qidiraman. Lablari piyoz pardasiday, og'zi kattalashib, tishlari ochilib qolgan, xuddi bo'rdan yasalganga o'xshaydi. Vujudi shamday erib, peshonasi, yonoqlari turtib chiqqan. Tanasi tobora skelet shaklini olyapti. Ko'zlarida-ku nurdan asar yo'q. Nafas to'xtashiga sanoqli daqiqalar qolgan.

Men o'limining guvohi bo'layotgan odam yolg'iz Kemmerix emas, gap boshqa yoqda: biz birga o'sganmiz. Inshoni undan ko'chirardim. Maktabda hamma vaqt ikki tirsagining taqiri chiqqan belbog'li jigar-rang kostyum kiyib yurardi. Turnikda aylanishga shunaqa usta ediki, oyog'i tik bo'lganda ipakday sochlari to'zg'ib, yuzini butkul qoplab olar, bundan u g'ururlanardi. Ammo-lekin tamaki tutuniga toqat qilol-masdi. Terisi shu qadar oppoq ediki, nimasidir qiz bolaga ham o'xshab ketardi.

Etimga qarayman. O'lguday beso'naqay, qo'poldan qo'pol, shi-mimning pochalari etik qo'njlariga suqilgan; bunday qiyofada durkun va baquvvat ko'rinasan. Ammo yuvingani yechinganimizda yelka va oyoqlarimiz cho'pday ekani oshkor bo'ladi-qoladi. Biz endi askar emas, ona suti og'zidan ketmagan norasidalarga o'xshaymiz, zil-zambil safar xaltalarini ko'tarib yurishimizga birov ishonmaydi. Yalang'och payti-mizda xizmatdaligimizni unutib, o'zimizni ojiz va odmi kishilarday his etamiz.

Frans Kemmerix yechinganda murg'ak bolani eslatadi. Mana u ro'pa-ramda cho'zilib yotibdi – bu qanaqasi? Yer yuzidagi barcha insonlarni mana shu karavot yoniga chorlab: “Bu yigit Frans Kemmerix, endigina o'n to'qqizdan oshdi, sirayam o'lgisi yo'q. Uni asrab qolinglar!” – deb hayqirgning keladi.

Har turli o'y-xayollardan boshim g'uvullaydi. Buning ustiga, xonada-gi spirt va yiring hidi ko'ngilni bexud qiladi.

Qorong'i tusha boshlaydi. Kemmerixning yuzi shu darajada oqarib ketganki, doking o'zi. U asta lablarini qimirlatadi. Tepasiga engasha-man, u shivirlaydi:

– Soatim topilsa, uyga jo'natinglar.

E'tiroz bildirmayman. Foydasi yo'q. Unga gap tushuntirib bo'lmaydi. Yordam berishga ojizligimdan xunobim oshadi. Do'ppaygan peshona, irjaygan bosh suyagini eslatuvchi og'iz, qaqqaygan burun! Eng yomoni, men yozib yuborgan xatni olganidan so'ng u yerda, shahrimizda, soch-larini yulib dod solayotgan ayol. Evoh, bu maktub oldinroq jo'natilgan bo'lganida qaniydi!

Chelak va dori shishalarini ko'targan sanitarlar xonama-xona yurishibdi. Bittasi yonimizga kelib, Kemmerixga sinovchan tikiladi-da, yana nari ketadi. Aftidan, kutyapti – unga bo'sh karavot kerak-da.

Fransga yaqinroq surilib, xuddi uni qutqarib qoladiganday gap boshlayman:

– Quloq sol, Frans, balki, Klosterbergdagi chor atrofi hashamatli uylar bilan qurshalgan sanatoriya tushib qolarsan. Derazadan hamma yoqni tomosha qilasan, shunda olisdagi, ufq tomondagi ho' o'sha bir juft daraxtga ko'zing tushadi. Hozir eng so'lim payt, g'alla o'roqqa kelib qolgan, kechqururlari dalalar quyosh nurida sadafdek tovlanadi. Biz baliq ovlaydigan ariq bo'yidagi tolzor-chi! Yana akvarium olib, baliq ko'paytirasan, hech kimdan ruxsat so'ramay shaharga borasan, hatto royal chalishing ham mumkin, agar xohlasang.

Ko'lanka quyuqlashayotgan yostig'i uzra engashaman. Sekin-sekin bo'lsa ham, hali nafas olyapti. Yuzi ho'l, u yig'layapti. Qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarib qo'ydim shekilli!

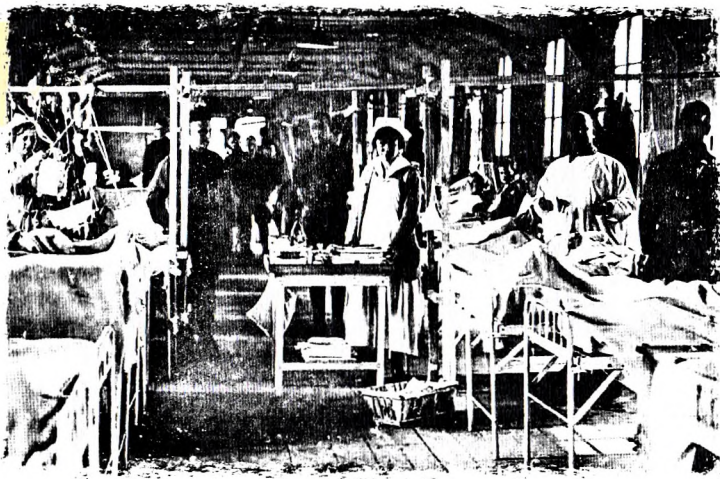
– Qo'y endi, Frans, – yelkasidan quchib, yuzimni chakkasiga bosaman, – balki, picha uxlayolarsan?

Javob bermaydi. Yuzidan yoshi oqib tushyapti. Artib qo'yay desam, ro'molcham kir.

Yana bir soatlar o'tadi. O'rnimdan jilmay, hushyor bo'lib, yuzidagi ifodani kuzataman – ehtimol, yana biror gapi bordir. Hozir og'zini ochib, baqirib yuborsa ham mayli edi! Ammo u yig'layapti, yuzini devorga burgancha unsiz yig'layapti. Na onasini, na uka-singillarini eslaydi, umuman miq etmaydi, uning uchun endi bular o'tmishga aylangan chog'i. Hozir u o'zining qisqa, o'n to'qqiz yillik umri bilan tanho qolgan, yig'lashining sababi: bu umr uni tark etyapti.

Birorta odamning hayot bilan bu qadar og'ir, bu qadar azob to'lg'og'ida vidolashganini qaytib ko'rmadim. To'g'ri, Tyadenning o'limi ham yengil bo'lmagan: ho'kizday baquvvat bu yigit ovozinig boricha onasini chorlagan, vasvasadan ko'zlari ola-kula bo'lib, do'xtiriga nayza o'qtalgan, uni karavotiga yaqin yo'latmagan, so'ng... guppa ag'darilgan.

Birinchi jahon urushi
paytidagi harbiy
gospital (kasalxona)

Qo'qqisdan Kemmerix bir ingrab, xirillay boshlaydi.

Sapchib turib, yo'lakka chopib chiqaman:

– Do'xtir qani? Qani do'xtir?

Oq xalatlari bir kishining bilagiga mahkam yopishaman:

– Yuring tezroq, bo'lmasa Frans Kemmerix o'lib qoladi!

U qo'lini tortib, yonida turgan sanitardan so'raydi:

– Nima gap o'zi?

Sanitar javob beradi:

– Yigirma oltinchi karavot, oyog'i sonidan kesilgan.

Do'xtir jerkib tashlaydi:

– Men qayoqdan bilaman, bugun beshtasining oyog'ini kesdim! – meni nari turtib, sanitarga buyuradi: – Boring, qarang! – keyin o'zi operatsiya xonasiga yuguradi.

Sanitarga ergashib ketyapman-u, g'azabdan o'zimni bosolmayman. U menga o'girilib, shunday deydi:

– Ertalab soat beshdan buyon operatsiya ketidan operatsiya. Jinni bo'pqolish hech gapmas. Bugunning o'zida yana o'n olti kishi o'ldi – seniki o'n yettinchi bo'ladi. Hali yigirmataga ham chiqsa kerag-ov.

Nafasim ichimga tushib ketadi, ortiq chiday olmayman. So'kinishdan foyda yo'q, qani endi tappa tashlasam-u, qaytib turmasam.

Kemmerixning karavoti oldidamiz. U o'lgan. Yuzi hali jiqqa ho'l. Ko'zlari yarim ochiq, xuddi eski dandon tugmalarday, sap-sariq. Sanitar biqinimga turtadi:

– Narsalarini olib ketasanmi?

Men bosh silkiyman.

U davom etadi:

– Jasadni tez olib chiqib ketmasa bo'lmaydi, bizga joy kerak. Yara-dorlar yo'lakda yotibdi.

Kemmerixning farqlash belgisini yechib, lash-lushlarini yig'ishtiraman. Sanitar uning askarlik guvoohnomasini so'raydi. Guvoohnoma yo'q. Mahkamada bo'lsa kerak, deb javob beraman-u, tashqariga qarab yuraman. Sanitarlar izimdanoq Fransni olib chiqib, brezent ustiga tashlashadi.

Shifoxona darvozasi ortidagi qorong'ilik va shabadadan yengil torta-man. To'yib-to'yib nafas olaman, yuzimga mayin va iliq epkin uriladi. Birdan xayolim qizlarga ketadi, yam-yashil o'tloqlar, oppoq bulutlar haqida o'ylayman. Chorig'im meni oldga sudraydi, qadamim tezlashadi, keyin yugura boshlayman. Yon-verimdan askarlar o'tib turishibdi, gap-so'zlariga qiziqaman, lekin ma'nisini idrok etolmayman. Yerdan allaqanday kuch bor, bu kuch etigim tagcharamidan tanamga o'tyapti. Tun bezovta, olisdan front gumbur-gumburi quloqqa chalinadi, nuqul barabanlardan tashkil topgan butun boshli orkestr kuy chalayotganga o'xshaydi. Harakatlari yengil, har bitta hujayram tetik, pishillaganicha ketib boryapman. Tun mavjud ekan – men ham tirikman. Ochlikni sezaman, lekin bu ochlik qorin ochligidan boshqacharoq, kuchliroq...

Miyuller barak oldida meni kutayotgan ekan. Unga botinkani beraman. Ichkariga kiramiz, u botinkani kiyib ko'radi. Loppa-loyiq...

Keyin lash-lushlarini titkilab, menga bir bo'lak kolbasa uzatadi. Issiq choy bilan uni baham ko'ramiz.

1. Urushdan oldingi adabiy mashqlari nima sababdan Paulga endi g'ayritabiiy tuyulmoqda? "Bu yerga kelganimizdan buyon oldingi hayotimizdan butkul uzilib qoldik" jumlasini qanday tushundingiz?

2. Paulning botinka haqidagi mulohazalariga e'tibor bering. Siz bu mulohazalarni qanday izohlaysiz: bag'ritoshlikmi, loqaydlikmi, "ishning ko'zini bilish"mi yoki boshqa?

3. Frontdan oldingi harbiy tayyorgarlik Paulga qanday ta'sir qildi? Qanday qilib harbiy ta'limdagi o'n hafta uni maktabdagi o'n yildan ko'ra "oshirib-roq tarbiyaladi"?

4. Ximmelshtos sizda qanday taassurot qoldirdi? Uning Paul va o'rtoqlariga munosabatini qanday baholaysiz?

5. Kasalxonadagi doktorni Kemmerixga nisbatan loqaydligi uchun ayblay olamizmi?

6. Nima sababdan Paul kasalxonadan chiqqan solib "yengil tortdi", maktabdosh o'rtog'ining o'limini unutdi?

VII

Bizni front ortiga, taqsimlash punktlaridan biriga odatdagidan ko'proq muddatga olib kelishadi. Bu yerda rota qayta tuziladi. Safimizga yana yuzdan ortiq odam qo'shilishi kerak.

Hozircha qiladigan ishimizning tayini yo'q, vaqtimiz bemalol. Ikki kundan so'ng Ximmelshtos qorasini ko'rsatadi. Okop azoblarini tortganidan beri popugi ancha pasayib qolgan. U yarashishni taklif etadi. Men e'tiroz bildirmayman – Xaye Vestxus yaralanganda uni jang maydonidan olib chiqishda yordamlashganini o'z ko'zim bilan ko'rganman. Qolaversa, u to'g'ri ish qilyapti, shuning uchun birga oshxonaga borish haqidagi taklifini qabul qilamiz. Faqat Tyadengina hamon tutun qaytaradi.

Axiyri, u ham insofga keladi – Ximmelshtos ta'tilga ketayotgan oshpazning o'rnida ishlashini aytganidan so'ng yon beradi. Buning dalili sifatida u shu zahotiyoq stolga biz uchun ikki qadoq shakar bilan shaxsan Tyadenga atalgan yarim qadoq sariyog'ni qo'yadi. Keyin shundoq qiladiki, uch kun davomida biz oshxonaga kartoshka va oshqovoq archgani boramiz. U yerda Ximmelshtos bizni zobitlarga atalgan tansiq taomlar bilan siylaydi.

Xullas, hozir biz uchun askarga baxt bo'lib tuyuladigan hamma narsa muhayyo: shirin taom va hordiq. Bunday olib qaralsa, arzimagan gap. Ikki yoki uch yil oldin buni baxt deb atashni o'zimizga or deb bilar-dik. Hozir esa xursandmiz. Inson hamma narsaga ko'nikarkan, hatto okopga ham.

Faromushxotir bo'lib qolganimiz ham shu ko'nikish oqibati. Kechagina ajal og'zida edik, bugun taral-labedod qilib yuribmiz, ertaga yana okoplarga jo'naymiz. Yo'q, aslida biz

Okoplardagi askarlar

hech narsani unutmaganmiz. Hozircha shu yerda, urushda ekanmiz, har bir kunimiz yuragimiz tubiga toshday cho'kib qoladi, chunki bunday kunlarni unutish qiyin. Agar o'ylayversak, xotiralar bizni ezib tashlaydi; har holda men bir narsani payqadim: taqdirga tan berib qo'yganingda barcha azoblargacha chidash mumkin, lekin ular haqida hadeb o'y sursang, bu o'ylar seni adoyi tamom qiladi.

Modomiki, oldingi marraga borganda yirtqichga aylanib ketarkanmiz – shunday qilmasak, jon saqlashning iloji yo'qligini bilamiz – dam olish paytida bir pulga qimmat masxarabozlarga aylanamiz. Bu ixtiyorimizdan tashqari yuz beradi. Biz yashashni, qanday qilib bo'lmasin, omon qolishni xohlaymiz; tinchlik chog'ida kishiga zeb bo'ladigan fazilatlarini bu yerda ortmoqlab yurolmaymiz, chunki ular frontda o'rinsiz va kulgili ko'rinadi. Kemmerix o'ldi, Xaye Vestxus jon beryapti, snaryad to'g'ri kelib teggan Gans Kramerning tanasi... Martnesning endi oyog'i yo'q, Mayer o'ldi, Marks o'ldi, Bayer o'ldi, Xemmerling o'ldi, yuz yigirma kishi yaralanib, dala shifoxonalarida yotishibdi... Bunga chidash oson emas, lekin nachora, osmon uzoq, yer qattiq. Biz tirikmiz-ku! Ularni saqlab qolish qo'limizdan kelganda edi. O, unda yerning kindigigacha ham borgan bo'lardik, boshimizdan ayrilishdan ham hayiqmasdik, biz bir ishga kirishsak, sher bo'lib ketamiz, qo'rquv nimaligini bilmaymiz, o'lim dahshati nima bo'пти – bu tana sezgisi, xolos.

Ammo... o'rtoqlarimizdan judo bo'ldik, ularga hech qanday yordam berolmaymiz, ular bu mashaqqatlardan o'lib qutulishdi, bizni yana nimalar kutayotganini kim biladi? Shuning uchun hozirgi g'animat kunlarimizning betashvishligidan sevinamiz, uxlaymiz, qornimiz yorilib ketay deguncha ovqat yeymiz, ichamiz, chekamiz, ishqilib, vaqtimiz xushnud o'tsa bas. Umr qisqa.

* * *

Oldingi marradan uzoqlashishimiz bilan urush dahshatlari ongimiz tubiga cho'kadi; ulardan qutulish uchun maynabozchilik qilamiz... Shunda sal yengil tortamiz. Hamma narsani hazilga yo'yish orqali mudhish o'ylardan xalos bo'lamiz.

Lekin biz hech narsani unutmaymiz! Harbiy gazetalar, jangchilar hazil-mutoyibaga usta bo'lishadi, ular o'q yomg'iri ostidan chiqiboq o'yin-kulgini boshlab yuborishadi, deb yozishadi. Bu gaplar g'irt uydirma. Biz qiziqchi bo'lganimiz uchun qiziqchilik qilmaymiz, faqat ana shu tuyg'uni yo'qotmaslikka tirishamiz, aks holda xarob bo'lamiz. Qolaversa, bu holatimiz uzoqqa cho'zilmaydi, oy sayin hazilimizning tagi zil bo'la boradi.

Shunga ishonchim komilki, hozir ongimiz tubida cho'kib yotgan xotiralar keyin, urushdan so'ng tepaga qalqib chiqadi, ana o'shanda bular to'g'risida yengil-yelpi gapirib bo'lmaydi, bundan keyin yashay olamizmi-yo'qmi, masala shunga borib taqaladi.

Oldingi marrada o'tgan kunlar, haftalar, yillar yana qaytadi, halok bo'lgan o'rtoqlarimiz ham yer ostidan chiqib, safimizga qo'shilishadi, miyamiz yana tiniqlashadi, aniq-ravshan maqsadimiz bo'ladi va biz qayta tirilgan do'stlarimiz bilan yelkama-yelka, front xotiralarini yurakka joqilib, olg'a bosamiz. Lekin qayoqqa? Qaysi dushman ustiga?

Meni idoraga chaqirtirishadi. Rota komandiri qo'limga ta'til guvohnomasi bilan yo'l hujjatlarini tutqazib, oq yo'l tilaydi. Ta'til necha kunligiga qarayman. O'n yetti kun – ikki hafta, uch kuni yo'lga. Judayam oz, yo'lga besh kun berishlarini so'rayman. Berting guvohnomaga ishora qiladi. Frontga darhol qaytmaslik yozib qo'yilganini shundagina ko'raman. Ta'til tugaganidan so'ng front ortidagi lagerlardan biriga o'qishga borishim kerak.

O'rtoqlarimning havasi keladi. Qanday qilib, "osoyishta hayot"ga erishishim mumkinligi to'g'risida maslahatlar berishadi.

– Bo'shanglik qilmasang, o'sha yoqda qolib ketasan.

Menga qolsa, hozir emas, bir haftadan keyin ketganim ma'qul, nima-gaki, bu yerda yana bir hafta turamiz, sharoit yaxshi. Oshxonada, odatdagiday, "yuvasan" deb tiqilinch qilishadi. Ozginadan ichamiz. Ko'nglim baribir xijil; olti haftaga ketyapman, albatta, shukur qilishim kerak, lekin qaytganimdan so'ng nima bo'ladi? Bu yerdagi do'stlarim safiga tag'in qo'shila olamanmi-yo'qmi? Xaye bilan Kemmerix o'ldi: endi kimning navbati?

Hammaga birma-bir razm solaman. Yonimda Albert chekib o'tiribdi, kayfiyati tetik; u bilan doim birgamiz. Ro'paramda Kat, yelkalari salqi, barmoqlari yirik, ovozi bosiq. Anovi tishlari oldinga turtib chiqqan, kulgisi kuchukning vangillashiga o'xshagan yigit Myuller. Anovi sichqonko'z Tyaden. Anovi Leyer, soqol qo'yvorgan, ko'rgan odam qirqa kirgan deydi.

... Mana hozir ham oyoqlarimizni uzatib, yalpayib o'tiribmiz. Ertaga jo'nab ketadigan bo'lganingdan keyin bulardan ko'ngil uzish osonmi?!

... Ertasiga ertalab, dezinfeksiyadan o'tgach, temir yo'l bekatiga yo'l olaman. Albert bilan Kat meni kuzatib qo'ymoqchi. Bekatda poyezdni ancha, ehtimol, bir necha soat kutishga to'g'ri kelishini aytishadi. Kat bilan Albert qismga qaytishi kerak. Xayrlashamiz.

– Oq yo'l!

– Yaxshi qolinglar!

Ular ketishadi, nariroq borib, yana qo'l silkishadi. Sharpalari kichraya boradi. Qadam tashlashlari, gavdalarining har bir harakati menga yod bo'lib ketgan. Ularni uzoqdanoq taniyman. Mana, ikkovlari ham ko'zdan g'oyib bo'lishdi.

Xaltamga o'tirib, kuta boshlayman.

Birdan vujudimni betoqatlik hissi chulg'ab oladi – yuragimning tub-tubida bu yerdan tezroq ketish istagi gupuradi.

Qancha bekatdan o'tdim, qancha qozon yonida ovqatga navbatda turdim, qancha vagonning qattiq o'rindiqlarida tong ottirdim – bularning hisobiga yetish qiyin; mana, nihoyat, tanish manzaralar ko'zga tashlana boshlaydi, yuragim hapriqib ketadi. Devorlari oqqa bo'yalgan uylar ustiga telpakday qo'ndirilgan poxol tomlar, botayotgan quyoshning qiya nurlarida sadafday tovlanayotgan javdar paykallari, meva-zor bog'lar, omborlar, qari arg'uvonlar vagon derazalari oldidan lip-lip suzib o'tyapti.

Har bir bekatning nomi – o‘zi bir timsol, g‘ildiraklar uzluksiz taraqlaydi, men deraza oldida turibman. Bu nomlar – bolaligimning chegara ustunlari. Suv bosgan o‘tloqlar, dalalar, dehqon hovlilari; ufq bo‘ylab cho‘zilgan yo‘lda yolg‘iz bir arava xuddi osmonda suzib ketayotganga o‘xshaydi. Shlagbaum oldida turgan dehqonlar, poyezd ortidan ro‘molchasini silkitib qolgan qizcha, temir yo‘l chetida o‘ynayotgan bolakaylar, olislarga cho‘zilib ketgan tep-tekis yo‘llar, bu yo‘llarda to‘plardan nom-nishon yo‘q.

Oqshom. Agar g‘ildiraklarning taraqa-turuqi bo‘lmaganda qichqirib yuborishdan o‘zimni tiyolmasdim. Tekislik keng quloch ochadi; olisda, ko‘m-ko‘k osmon etida tog‘ tizmasi ko‘zga tashlanadi. Men Dolbenbergning o‘rmon etagida bo‘y cho‘zgan o‘rkachlarini darrov taniyman. Uning orqasida shahar bor.

Hamma yoq so‘nayotgan qizg‘ish shafaq shu‘lasiga g‘arq bo‘lgan; poyezd pishqirgancha asta burila boshlaydi – yo qudratingdan! – ana, qator saf tortgan tollar ko‘rindi, ular tuman pardasiga burkangan, bu parda nur, soya va sog‘inchdan to‘qilgan.

Yer tollar bilan birga sekin-sekin surila boradi; poyezd tolzorni aylanib o‘tadi, daraxtlar oralig‘i qisqaradi, shox-shabbalar yaxlit bir devorga aylanadi, birdan yakka-yolg‘iz qad kerib turgan tolga ko‘zim tushadi; keyin orqadagi daraxtlar yana oldingilarining ketidan saf tortadi, bu manzara daraxtlar to dastlabki uylarning panasida qolgunga qadar ko‘rinib turadi.

Temir yo‘l ko‘tarmasi. Deraza oldida turib, tashqaridan ko‘z uzolmayman. Hamrohlarim narsalarini yig‘ishtirishyapti. Men hozir kesib o‘tiladigan ko‘cha nomini qayta-qayta ko‘nglimdan o‘tkazaman: Bremer-shtrasse ... Bremershtasse...

Pastda – velosipedchilar, mashinalar, odamlar; kulrang viaduk, kulrang ko‘cha, ammo shular ham meni hayajonga soladi, xuddi onamni ko‘rayotganday bo‘laman.

Poyezd to‘xtaydi, vokzal g‘ala-g‘ovur. Xaltamni yelkamga osib, mil-tig‘imni qo‘lga olaman, keyin vagon zinasidan asta pastga tushaman.

Atrofga alanglayman. Perronda chopib yurgan odamlar orasida birorta tanish yo‘q. Qandaydir shafqat hamshirasi bir stakan qahva uzatadi. Yuzimni chetga buraman: tirjayishga balo bormi? O‘zini ulug‘ bir ishni ado etayotgan kishiday tutgani-chi. Ko‘rib qo‘yinglar, askarni qahva bilan siylayapman, demoqchi-da. Tag‘in: “Aka...” – deydi. Aka emishman-a!

Vokzalga tutash ko‘chadan daryo ko‘rinib turibdi; oppoq ko‘pikka qorishgan suv Tegirmon ko‘prigi yonidagi shlyuzdan otilib chiqadi. Ko‘prik boshida soqchilar minorasi, tarvaqaylagan arg‘uvon, minora ortida esa quyuvqlasha boshlagan qorong‘ilik.

Bir mahallar bu yerda ko‘p o‘ralashdik – o‘shandan buyon qancha vaqt o‘tdi-yu – to‘g‘ondagi suvning muzday, andak dimiqqan hididan nafas olib, shu ko‘prikdan o‘tardik, daryoning shlyuzdan teparoqdagi sokin sathiga uzoq-uzoq termilardik, ko‘prik tirgaklarida yashil chirmovuk va suv o‘tlari osilib yotardi, kun qizigan paytlarda shlyuz poyidagi ko‘piklar raqsiga mahliyo bo‘lib, o‘qituvchilarimizning g‘iybatini qilardik.

Ko'prikdan o'tarkanman, o'ng-u so'limga qarayman; to'g'onda ha-
liyam baqato'lar mo'l, shlyuzdan hamon guvullab suv otilib turibdi; mi-
nora binosi ichida, bir uyum choyshablar yonida, xuddi ilgarigiday, yeng-
lari shimarig'lik dazmolchi xotinlar kuymalanishyapti, ochiq derazalardan
tashqariga dazmollarning issig'i ufuryapti. Tor ko'chada kuchuklar ivirsib
yuribdi, darvoza oldida turgan odamlar menga – sassiq va irkit askarga
zimdan nazar tashlashadi.

Mana bu qandolatxonada muzqaymoqni ko'p yeganmiz... Men bu
ko'chadagi har bir uy, har bir baqqollik do'koni, har bir dorixona, har bir
novvoyxonani besh qo'limday bilaman. Mana, nihoyat, tutqichi eskirgan
jigarrang eshik oldida turibman, qani qo'limni ko'tarishga chog'im kelsa!

Eshikni ochaman; meni zinapoyaning salqin g'ira-shirasi chulg'ab
oladi, ko'zim buyumlarni arang ajratadi.

Oyoqlarim ostida zinalar g'ichirlaydi. Tepada eshik qulfi shirq etadi,
kimdir panjaradan egilib qaraydi. Bu oshxonaning eshigi, ichkarida kar-
toshkali kotlet qovurishyapti, hidi butun uyni tutib ketgan. Bugun shan-
ba, demak, panjaradan opam engashib qaragan bo'lsa kerak. Avvaliga
turgan joyimda qotib qolaman, keyin temir qalpog'imni yechib, tepaga
qarayman. Ha, opam.

– Paul, – qichqiradi u. – Paul!

Men bosh silkiyman, xaltam zinapoya panjarasiga ilinib qoladi, mil-
tig'im og'ir.

Opam mehmonxona eshigini ochadi:

– Oyi, oyi, Paul keldi!

Oyoqlarim qo'zg'almaydi – “Oyi, oyi, Paul keldi!”

Devorga suyanib, qo'limdagi qalpoq bilan miltiqni qattiq qisaman.

Ularni qisib turibman-u, qani biror qadam bosolsam! Zinapoya chap-
lashib ko'rinadi, miltiq qo'ndog'i bilan oyog'imga uraman, tishlarimi
ni g'ichirlataman, ammo opam aytgan bir og'iz kalima bor quvvatimni
sug'urib olganday tuyuladi. Jilmayishga, biror narsa deyishga urinaman,
qayoqda! Abgor va nochor ahvolda miq etmay zinapoyada turibman,
ko'zlarimdan yosh quyilyapti.

– Chiqmaysanmi, nima bo'ldi senga? – deydi opam tepadan turib.

Arang o'zimni qo'lga olib, bir amallab dahlizga ko'tarilaman. Miltiqni
burchakka, xaltamni devor yoniga, qalpoqni xalta ustiga qo'yaman. Endi
kamarni yechish qoldi.

– Ro'molcha bersang-chi! – deyman opamga zarda bilan.

Opam javondan ro'molcha olib uzatadi, yuz-ko'zlarimni artaman.
Devorda bir mahallar o'zim yig'gan turli-tuman kapalaklar solingan oy-
navand quti osilib turibdi.

Oyimning ovozi yotoqxonadan eshitiladi.

– Nega yotibdilar? – so'rayman men.

– Toblari yo'q, – javob beradi opam.

Yotoqxonaga kiranman, oyimga qo'limni uzatib, iloji boricha xotirjam
gapirishga tirishaman:

– Mana, keldim, oyi.

Oyim indamaydi. Xona nim qorong'i. Keyin ko'zlarimga sinovchan
tikilib, so'raydi:

– Yaralandingmi?

- Yo‘q, ta‘tilga chiqdim.
- Oyimning rang-ro‘yi bir ahvolda. Chiroqni yoqmay qo‘ya qolarnan.
- Esim qursin, suyunishning o‘rniga yig‘lab yotibman-a, – deydi oyim.
- Nima bo‘ldi, oyi?
- Hechqisi yo‘q, bugun oyoqqa turib ketaman, – shunday deb, oshxonaga kirib-chiqib turgan opamga murojaat qiladi: – Brusnika murabbosini och... Sen yaxshi ko‘rarding, to‘g‘rimi? – so‘raydi oyim mendan.
- Ha, oyi, yemaganimga ancha bo‘ldi.
- Kelishingni ko‘nglimiz sezuvdi, – deydi opam kulib. – Xuddi bilganday, sen yoqtiradigan kartoshkali kotlet pishirayotgandim... bunga brusnika murabbosini ham qo‘shildi.
- Bugun shanba-ku, – javob beraman unga.
- Yaqinroq o‘tir, – deydi oyim.

Keyin menga tikilib qaraydi. Qo‘llari shalviragan, menikidan ham ingichka. Uch-to‘rt og‘iz gaplashamiz, oyim hech narsani so‘ramayotganidan xursandman. Hozir har qanday gap ortiqcha. Umid qilish mumkin bo‘lgan eng ezgu tilak ushaldi-ku – men tirikman, oyimning yonida o‘tiribman, opam oshxonada bir qo‘shiqni xirgoyi qilgancha ovqat pishiryapti.

– Bolaginam... – deydi oyim shivirlab.

Oilada bir-birimizga hech qachon sertakalluf bo‘lmaganmiz, umri mehnat-u mashaqqatda o‘tadigan kambag‘al xonadonlarda bunaqa muomala urf emas. Shundoq ham ravshan haqiqatni hadeb ta‘kidlayverishni yoqtirishmaydi. Oyim “bolaginam”, dedimi, shu bir og‘iz so‘zda hamma narsa mujassam. Bilamanki, uyda bir banka murabbodan boshqa shirinlik yo‘q, uni ham menga asrab qo‘yishgan. Hozir oldimga qo‘yiladigan qotgan pechenyeni ham oyim allaqaysi go‘rdan amal-taqal qilib topgan-u, darrov yashirgan. Menga ilingan.

Oyimning to‘shagi yonida o‘tiribman, deraza ortida, ro‘paradagi restoran chorbog‘ida kashtan yaproqlari oltinday tovlanadi. Entikib ketaman, miyamda faqat bir so‘z aylanadi: “Uydaman, uydaman”.

Lekin hamon o‘zimga kelolmayman, atrofidagi narsalarga ko‘nikolmayman. Anovi oyim, anovi opam, anovi kapalak qutisi, qizil pianino – ichimda shunday deymen-u, ammo o‘zim hanuz allaqayerlardaman. Oramizda qandaydir to‘siq bor, uni hatlab o‘tish kerak.

Shu maqsadda yotoqxonadan chiqib, dahlizda qolgan xaltamni oyimning yoniga olib kelaman. Ichidagi narsalarni bitta-bittalab karavot boshidagi pastak stolga qo‘yaman: Kat topib kelgan bir dumaloq pishloq, ikki buxanka non, bir qadoqqa yaqin sariyog‘, ikki banka o‘pka-jigar kolbasasi, bir qadoq moy, ozgina guruch.

– Mana, sizlarga opkeldim, asqatib qolar.

Oyim bosh silkiydi.

– Bu yerda oziq-ovqat taqchil bo‘lsa kerak? – so‘rayman men.

– Ha, taqchilroq, u yoqda-chi?

Jilmayib, olib kelgan sovg‘alarimga ishora qilaman:

– Albatta, har kuni bunchalikmas, lekin yashasa bo‘ladi.

Erna haligi narsalarni opchiqib ketadi. Oyim birdan bilagimga yopishib so‘rab qoladi:

– Frontda judayam qiynaldingmi, Paul?

Nima deb javob qaytaray, oyi? Siz hech qachon tushunmaysiz, ta-

savvur etolmaysiz buni. Shunday bo'lgani yaxshi. Qiynaladingmi, deb so'rayapsiz. Eh, oyi, oyi!

Keyin bosh chayqab, javob beraman:

– Yo'q, nega qiynalaman? U yoqda ko'pchilikmiz.

– Yaqinda Genrix Bredmayer keluvdi, shunaqa vahima qildiki... snaryad deydimi-yey, gaz deydimi-yey...

Ha, onaginam-ey. Gaz haqida gapiryapti, lekin gazning nimaligini bilmaydi, faqat mendan xavotirda. Bir gal dushmannning uchta okopida gazdan tarrakday qotib qolgan askarlarni ko'rganimiz haqida og'iz ocholmayman-ku. Okop tepasidagi do'ngliklar atrofi, o'ralar ichi yuzi ko'karib ketgan murdalarga to'la edi.

– Voy, oyijon-ey, odamlar og'ziga kelganini gapiraveradi-da, – javob beraman men. – O'sha Genrixingiz nima deyayotganini o'zi bilmaydi. Ko'rib turibsiz-ku, soppa-sog'man, hatto semirib ketganman.

Oyimdagi bezovtalik qaytanga meni sergaklantiradi. O'rnimdan turib, xonalarni aylanaman, gaplashaman, savollarga bemalol javob qaytaraman. Bilamanki, hozir devorga qapishish xavfi yo'q, meni osuda muhit qurshab turibdi.

Oyim to'shakdan turmoqchi bo'ladi, oshxonaga, opamning oldiga chiqaman.

– Kasallari nima? – so'rayman undan.

Opam yelkasini qisadi.

– Yotib qolganlariga ikki-uch oy bo'ldi, senga bildirmaslikni tayinlagan edilar. Ko'p do'xtirlar ko'rdi. Bittasi rakka o'xshaydi, dedi.

***

Ta'tilni boshqacha o'tkazaman deb o'ylagandim. O'tgan yilgisi bunaqa bo'lmagandi. Balki o'zim o'zgarib qolgandirman. Har ikkala ko'z oralig'ida go'yo jarlik paydo bo'lganday. U paytda urush nimaligini bilmadim – biz nisbatan tinchroq marralarda turgan edik. Endi o'ylasam, o'zim sezmagani holda, anchagina tob tashlabman. Nuqul betoqat bo'laman – meni begona olam qurshab turganga o'xshaydi. Birovlar so'rab-surishtiraveradi, boshqalar ma'noli sukut saqlaydi, shu bilan faxrlanayotganlari chehralaridan sezilib turadi, buni ba'zan ochiq aytishadi ham: bilamiz, bu mavzuda gapirish mumkin emas, deyishadi. O'zlarini sermulozamat qilib ko'rsatmoqchi bo'lishadi-da.

Shuning uchun yolg'iz qolishga intilaman, hech kim boshimni qotirmasa, deymen. Chunki har qanday suhbat bir nuqtaga borib taqaladi: frontda ishlar yaxshi, frontda ishlar yomon – birovga undoq, birovga bundoq, keyin bahslashayotganlar tezgina boshqa mavzuga o'tib ketishadi. To'g'ri, ilgari o'zim ham shunaqa edim, lekin hozir ularga hamsuhbat bo'lolmayman.

Nazarimda, ular judayam ko'p gapirishadi. Har kimning o'z tashvishi, maqsad va orzusi bor, lekin men bu narsalar to'g'risida ularga o'xshab fikr yurit olmayman. Restoran bog'ida ba'zan birortasi bilan gaplashib qolsam, mana shunday tinch va xotirjam o'tirish katta baxt ekanini, insonga boshqa hech narsa kerakmasligini tushuntirishga harakat qilaman. Ular jim quloq solishadi, fikrimga qo'shilib, to'g'ri-to'g'ri, deyishadi – ammo faqat og'izda, hamma balo shundaki, faqat og'izda; to'g'ri,

tushunishadi, ammo qismangina tushunishadi, ularning miyasi boshqa tashvish bilan band, go'yo ikki o't orasida qolgan odamga o'xshashadi, lekin buni yaxshi idrok etisholmaydi. Darvoqe, o'zim ham nimani xohlayotganimni aniq ayto olmayman.

Ularni xonadonlarida yoki ishxonalarida ko'rsam, havasim keladi, o'shalarga qo'shilib yashasam, urushni butkul unutsam, deyman; ayni paytda bu olam meni o'zidan nari itaradi, ko'zimga judayam torday ko'rinadi. Nima qilish kerak? Bunday olamni parchalab tashlash kerak. U yoqda snaryadlar portlayotgan, osmonga raketalar otilayotgan, yardoqlarni jang maydonidan yoping'ichlarda ko'tarib chiqishayotgan, askar do'stlarim okoplarga biqinib jon saqlayotgan bo'lsa-yu, bu yoqda odamlar beg'am-betashvish hayot kechirsa! Bu yerdagilar boshqacha odamlar, men ularni tushunmayman, ularga hasad va nafrat bilan qarayman. Beixtiyor Kat va Albert, Myuller va Tyaden yodimga tushadi. Hozir nima qilishayotganikin ular? Balki, oshxonada o'tirishgandir, balki, cho'milishayotgandir. Tez kunda ularni oldingi marraga jo'natishadi.

***

Xonamda, stol ortida, mo'jazzgina jigarrang charm divan bor. O'shanga o'tiraman.

Devorlarga jurnallardan qirqib olingan suratlar yopishtirilgan, ularning orasida pochta otkritkalari va o'zimga yoqqan rasmlar ham talaygina. Burchakda temir pechka. Ro'parada kitoblari terilgan taxta tokcha.

Askar bo'lgunimga qadar shu xonada yashaganman. Kitoblarni repetitorlik qilib topgan pulimga bitta-bittadan yig'ganman. Ko'plari kitobfurushlardan xarid qilingan, masalan, mumtoz adiblarning barcha asarlari – jildi bir marka-yu yigirma pferingdan, ko'k rangli qalin muqovada. Hamma jildlarni olganman – kitobga o'ch edim-da, lekin tanlangan asarlarga ko'pam ishonmasdim, balki noshirlar eng yaxshilarini tanlashmagandir? Shuning uchun faqat to'la asarlar to'plamini xarid qilardim. Barini erinmay o'qib chiqqanman, to'g'risi, ko'plari menga yoqmagan. E'tiborimni aksariyat zamonaviy asarlar jalb etardi; albatta, ularning narxi ham qimmatroq. Kitoblarning ayrimlari nopok yo'l bilan qo'lga kiritilgan: o'qishga olib, qaytarib bermaganman, ko'zim qiymagan-da.

Tokchalarning bir qismi maktab darsliklari bilan to'la. Ularni avaylab o'tirmasdim. Shuning uchun barining uvadasi chiqib ketgan, ayrim sahil-falari yirtib olingan... Tokchaning eng pastki ko'zida daftarlar, qog'ozlar, xatlar, rasmlar va mening adabiy mashqlarim taxlog'liq.

Xayolan o'sha olis damlarga qaytishga urinaman. Axir, mazkur damlar shu yerda, xonamda – uni devorlar saqlab qolgan. Qo'llarimni divan suyanchig'iga tashlab, oyoqlarimni tagimga buklab, o'rnashib o'tirib olaman. Deraza ochiq, ko'chaning tanish manzarasi, olisroqda cherkov gumbazi ko'rinib turibdi. Stolda bir dasta gul, qalamlar, ruchkalar, siyohdon – hech narsa o'zgarmagan.

Agar omadim kelib, urushdan eson-omon qaytsam, hammasi shundayligicha qoladi. Xuddi hozirgiday o'tiraman, xonamga nazar tashlayman va kutaman.

Yuragim hapriqib ketyapti, lekin hayajonimni bosishga tirishaman. Shu tobda qachonlardir kitoblari yoniga borganda vujudimni chulg'ay-

digan sirli talpinish, soʻz bilan ifoda qilib boʻlmaydigan joʻshqin ehtirosni yana bir tuygim kelyapti. Mayli, mana shu rang-barang muqovalarni koʻrganda ichimda qoʻzgʻaladigan toʻfon meni yana oʻz domiga tortsin, mayli, yuragimga choʻkib qolgan qoʻrgʻoshinday ogʻir toshni eritib, menda yana kelajakka umid uygʻotsin, tafakkur olamiga kirganda tugʻiladigan quvonchni yana armugʻon etsin, mayli, hayotga tashna, toptalgan bolaligimni bir lahzaga boʻlsa ham qaytarsin.

Men shuni kutib oʻtiribman.

Birdan miyamga, Kemmerixning oyisidan xabar olish kerak, degan fikr keladi; Mittelshtedtni koʻrib qoʻyish ham savob, hozir u kazarmada. Derazadan qarayman: oftob nuriga gʻarq boʻlgan koʻcha manzarasi ortidan qator tizilgan tepaliklarning sharpasi gʻira-shira koʻzga tashlanadi, keyin uning ustini asta-sekin boshqa manzara toʻsa boshlaydi: charogʻon kuz kuni, biz – Kat, Albert va men – gulxan yonida qovurilgan kartoshka yeb oʻtiribmiz.

Lekin hozir buni eslashni istamayman, xayolda koʻringan sharpani koʻz oldimdan nari quvaman. Oʻtirgan xonam tilga kirishi va meni oʻz bagʻriga singdirib, yuksaklarga olib chiqishi kerak; men shu xona bilan yagona, yaxlit bir vujud ekanimni his etishim zarur, toki frontdan qaytganimdan soʻng shunga amin boʻlayki, uyga qaytish quvonchi urush dogʻlarini yuvib yuboradi, jang vasvasasi temir zangiday tanamizni kemirmaydi, u endi bizning ustimizdan hech qachon hukmronlik qilolmaydi!

Kitob muqovalari bir-biriga yopishib ketgan. Lekin qaysi kitob qayerda turganini yoddan bilaman. O, qadrdonlarim, meni safigizga qoʻshing, men bilan soʻzlashing. O, avvalgi farahbaxsh, osuda hayot, meni bagʻringga qaytarib olgin...

Kutaman, kutaman.

Koʻz oʻngimda manzaralar birin-ketin oʻtaveradi, lekin tutqich bermaydi, chunki ular roʻyo, bor-yoʻgʻi xayolot.

Hech narsa yoʻq, hech narsa yoʻq.

Bezovtalana boshlayman.

Birdan meni begonalik hissi chulgʻab oladi. Oʻtmishga yoʻlni yoʻqotdim, quvgʻindiga aylanib qoldim; qancha urinmay, qancha yolvormay, hamma narsa sukutda; xonamda maʼyus oʻtiribman, oʻtmish xuddi mahbusdan yuz oʻgʻirganday, mendan oʻzini olib qochadi. Lekin unga laʼnat oʻqimayman, balki, vaqti-soati kelib, menga yana koʻksini ochar. Men askarman, askar hamma narsaga tayyor turishi kerak.

Kechinmalarimdan majruh boʻlib, tokcha yoniga boraman. Bir kitobni qoʻlimga olib, oʻqishga tutinaman. Keyin uni joyiga qoʻyaman-da, boshqasini olaman. Varaqlayman, varaqlayman, birini tashlab, biriga yopishaman. Oldimda kitob uyilib ketgan. Yoniga yangi-yangilari qoʻshiladi, – tezroq, tezroq – sahifalar, daftarlar, maktublar.

Ularning qarshisida, xuddi sud roʻparasida turganday, miq etmay turibman.

Ishlar pachava.

Soʻzlar, soʻzlar, soʻzlar, lekin ular miyamga kirmaydi.

Kitoblarni asta joy-joyiga teraman.

Bari tugadi.

Ana shunday kayfiyatda xonadan chiqaman.

Buni tasvirlab bo'lmaydi. Titrab-qaqshab, o'kirib yig'layotgan ayolning holatini ifodalashga so'z ojizlik qiladi. Boyaqsh yelkamdanda silkitib, qichqiradi: "U o'lgan bo'lsa, sen nega tiriksan?" Keyin yig'i aralash javrab ketadi: "Nega sizlarni u yoqqa jo'natishadi, axir, hali go'daksizlar-ku!" Axiyri, stulga o'tirib qoladi: "Uni ko'rdingmi? Ko'rishga ulgurdingmi? Qanday jon berdi?"

Yuragidan o'q yeb, bir zumda o'ldi, deymen. Ishonmaydi.

– Yolg'on gapiryapsan. Hammasini bilaman. Qiynalib jon bergan. Ovozini eshitdim. Rostini ayt, men bilishim kerak.

– Unaqamas, – deymen men, – yonida edim. Joni darrov uzildi.

Endi avrashga tushadi:

– Ayt. To'g'risini gapir. Bilib turibman, meni ayayapsan, lekin battar qiynayotganingni sezmayapsanmi? Undan ko'ra, aldama. Bexabarlikdan yomon narsa yo'q, haqiqatni oshkor qil, har qancha og'ir bo'lsa ham, ayt. Bu men tasavvur qilayotganimdan ko'ra afzalroq-ku.

Men hech qachon haqiqatni aytmayman. Aytolmayman. Ayolga rahmim keladi, g'alatiroq ekan o'zi: haqiqatni bildi nima-yu, bilmadi nima, Kemmerix qayta tirilmaydi-ku. O'limni ko'raverib, diydami qotib ketgan. Bitta o'limga ham shunchalikmi? Sal dag'alroq javob qaytaraman:

– Til tortmay o'ldi. Og'riqni sezganiyam yo'q. Uyquga ketgan kishiday ko'zlarini yumdi-qo'ydi.

Ayol biroz sukut saqlab, yana so'roqqa tutadi:

– Qasam ichasanmi?

– Albatta.

– Aziz avliyolarni o'rta qo'yib, a?..

– Ha, tezgina jon berdi.

– Orqamdan takrorla: "Agar gapim yolg'on bo'lsa, uyimga tirik qaytmay".

Takrorlayman. Bundan battar qasamlarni ham ichishim mumkin. Endi ishondi shekilli. O'tirib, uzoq yig'laydi. Keyin qanday bo'lganini gapirib berishimni iltimos qiladi; men bir balolarni to'qiyman, cho'pchaginga o'zim ham ishonib ketishimga bir baxya qoladi.

Ketayotganida peshonamdan o'pib, Kemmerixning suratini sovg'a qiladi. U harbiy kiyimda, oyoqlari po'stlog'i shilinmagan qayin yog'ochidan yasalgan doira stolga suyanib turibdi. Orqa tomonda – o'rmon manzarasi...

Jo'nash arafasidagi so'nggi oqshom. Deyarli gaplashmaymiz. Men barvaqt yotaman; yostiqlarni ustma-ust qo'yib, yuzimni bosaman. Yana qachonlardir par yostiqa bosh qo'yish nasib etarmikin menga?

Allamahalda xonamga oyim kirib keladi. Meni uyquga ketgan deb o'ylaydi, men ham o'zimni uxlayotganga solaman. Hozir suhbat qurishning mavridi emas.

U qariyb tonggacha yonimda o'tiradi, joni og'riyotgan, azobga chidayolmay afti bujmayib ketayotgan bo'lsa ham o'tiraveradi. Axiyri, sabr-bardoshim tugab, uyg'ongan kishi bo'lamen.

– Kirib uxlang, oyi, bu yerda shamollab qolasiz.

– Uxlashga ulguraman, – javob beradi oyim pinagini buzmay.

Yostiqqa yonboshlayman.

– Hali frontga ketayotganim yo‘q, oyi. To‘rt hafta lagerda bo‘laman. Ehtimol, biror yakshanba kelib ketarman.

Indamaydi. Keyin shivirlab so‘raydi:

– Qo‘rqaysanmi?

– Nega qo‘rqaman, oyi?

– Shu gap qulog‘ingda tursin: Fransiyada ayollardan ehtiyot bo‘l. U yerning juvonlari sal yengilroq.

Eh, oyi, oyi! Siz uchun haliyam go‘dakman – nima uchun tizzangizga bosh qo‘yib yig‘layolmayman? Nima uchun har doim sipo va jiddiy bo‘lishim kerak? Axir, mening ham yig‘lagim, yupatuvchi so‘zlarni eshitgim keladi-ku. Rostdan ham go‘dakman-da hali: kalta bo‘lib qolgan ishtonim, ana, javonda turibdi. Shu ishtonda chopib yurganlarim kechaginasmidi, qayoqqa ketdi o‘sha damlar, oyi?

Illoji boricha xotirjam javob qaytarishga urinaman:

– Qismimiz turgan joyda ayollar yo‘q.

– Frontda ham o‘zingni ehtiyot qil, u yoq-bu yog‘ingga qarab yur, Paul.

Eh, oyi, oyi! Nima uchun bag‘ringizga qaytadan singib, siz bilan birga jon berolmayman, oyijon? Qanday baxtiqaro odamlarmiz!

– Ehtiyot bo‘laman, xavotirlanmang.

Eh, oyi, oyi! Keling, o‘rnimizdan turaylik-da, o‘tmishimizga qaytaylik, to boshimizdan kulfat arimaguncha ketaveraylik, ketaveraylik...

– Balki, xavfsizroq joyga o‘tkazishlarini so‘rab ko‘rarsan?

– Meni oshxonada qoldirishlari mumkin.

– Yo‘q dema. Odamlar gapirsa gapirar.

– Gapiravermaydimi, menga nima, oyi.

Oyim xo‘rsinadi. Qorong‘ilikda yuzi oppoq dog‘ga o‘xshab ko‘rinadi.

– Endi kirib uxlang, oyi.

Javob bermaydi. O‘rnimdan turib, adyolimni yelkasiga yopib qo‘yaman, bilagingma suyanadi – og‘riq zo‘raydi chamasi. Yotoqxonaga olib kirib, anchagacha yonida o‘tiraman.

– Qaytgunimcha tuzalib keting, oyi.

– Xudo shifo bersa.

– Menga hech narsa jo‘natmanglar. Ovqatimiz yetarli. O‘zinglar qiynalmasanglar bas.

Ana, oyim to‘shakda yotibdi, meni yer-u ko‘kka ishonmaydi. Chiqib ketayotganimda yana luqma tashlaydi:

– Senga bir juft ishton olib qo‘yganman. Toza yungdan. Issiqqina yurasan. Xaltaga solish esingdan chiqmasin.

Eh, oyi, uni osonlikcha topmaganingizni men bilaman-ku.

Birinchi jahon urushi paytida Germaniya. Oziq-ovqat va kundalik ehtiyoj mollari uchun navbatlar odatiy hol bo‘lgan.

Nechta joyda sarg'aygansiz, navbatda turgansiz! Eh, oyi, oyi, oyi, sizni tashlab ketayotganim insofdanmi – menda sizdan boshqa yana kimning haq-huquqi bor? Men hali shu yerdaman, siz to'shakda yotibsiz, bir-birimizga aytadigan gaplarimiz ko'p, lekin ularni hech qachon oxirigacha izhor etolmaymiz.

– Yaxshi yotib turing, oyi.

– Yaxshi tushlar ko'rgin, bolaginam.

Xona qorong'i. Oyimning bir tekis nafas olishi va soatning chiqillashi eshitilib turibdi. Ko'cha shamol. Kashtanlar chayqaladi.

Dahlizda xaltamga qoqilib ketaman – u taxt qilib qo'yilgan, ertaga barvaqt jo'nab ketishim kerak.

Yostiqni tishlab, barmoqlarim bilan karavot panjarasini qisaman. Bu yoqqa kelmasligim kerak edi. Frontda loqayd-beparvo yurardim, hamma narsadan umidimni uzib qo'ygandim, endi unaqa bo'lolmayman. Men askar edim, endi esa vujudim butkul og'riqdan iborat, bu og'riq – o'zinga va oyimga achinishdan, ertangi kunimizning zim-ziyo va tamomila mavhumligini anglashdan tug'ilgan og'riq.

Ta'tilga kelmasligim kerak edi.

1. "Biz qiziqchi bo'lganimiz uchun qiziqchilik qilmaymiz". Paul frontdagi askarlar ruhiyatiga xos qarama-qarshiliklarni qanday tasvirlaydi?

2. Frontdan uyiga qaytayotgan Paul tanish joylarni ko'rganda ko'nglidan qanday hislar o'tadi? Bu kechinmalarining sababi nima?

3. "Oramizda qandaydir to'siq bor, uni hatlab o'tish kerak". Paul va onasi, opasi o'rtasida qanday to'siq bor? Uni hatlab o'tish uchun nimalar qilish kerak deb o'ylaysiz? Umuman, bu to'siqni hatlab o'tib bo'ladimi?

4. Paulning urushdan oldingi hayoti haqida nimalarni bilib oldingiz? Nega endi u o'z uyida, o'z xonasida begonaligini sezdi? Kitoblari oldida "sud ro'parasida turganday" turishini qanday izohlaysiz?

5. Paul Kemmerixning onasini nima uchun aldadi? O'g'lining qiynalmay jon berganini bilish ayolga nima uchun muhim edi?

6. Paulning onasi bilan munosabatlarini tasvirlang. U nega onasining tizzasiga bosh qo'yib yig'lay olmaydi? U nega ta'tilda uyiga kelganidan pushaymon bo'ldi?

XII

Kuz. Bizga o'xshagan "qariya"lar frontda oz qolgan. Sinfdoشلardan – biz yetti kishi edik, oxirgisiman.

Askarlarning og'zidan sulh va tinchlik degan so'zlar tushmaydi. Hamma kutayapti. Agar bu gaplar yana yolg'on chiqsa – chatoq bo'ladi, chunki odamlar faqat shu umid bilan yashashyapti, endi bu umidni mahv etish qiyin. Mabodo, tinchlik bo'lmasa, inqilob bo'lishi muqarrar.

Ikki hafta dam olaman – ozgina gaz yutib qo'yibman. Kunbo'yi bog'da oftobda toblanib o'tiraman. Hademay sulh tuziladi, endi men ham bunga ishonaman. Keyin uy-uyga, tepa to'yga!

Shu o'rinda xayolim parvozi taqqa to'xtaydi, sira o'rnimdan qo'zg'a-
lolmayman. Qiziq, nima meni u yoqqa sudrayapti, u yerda nimalar kut-
yapti meni? Hayotga tashnalik, sog'inch, erkinlik va osoyishtalik. Lekin
bular hissiyotlar, xolos. Maqsad emas.

Agar biz 1916-yilda uyga qaytganimizda, kechmishning bosilma-
gan og'riqlari va hali so'nmagan taassurotlarimiz alangasi dunyoni
ostin-ustun qilib yuborardi. Hozir esa toliqqan, qalbimiz bo'm-bo'sh,
noumid va behafsala bir alfozda uyga kirib boramiz. Bu hayotga endi
moslasholmaymiz.

Qolaversa, bizni tushunishmaydi ham – axir, oldinda kekxa avlod bor,
garchi bu avlod urushning achchiq-chuchugini biz bilan baham ko'rgan
bo'lsa-da, urushga qadar ularning oilasi va kasbi-kori bor edi, hozir yana
jamiyatdan o'z o'rinlarini topib, qora kunlarni butkul unutvorishadi. In-
naykeyin, ortimizdan yangi avlod o'sib kelyapti, xuddi o'zimizning bola-
ligimizga o'xshashadi, lekin ular uchun ham begonamiz, bizni yo'llaridan
supurib tashlashadi. Biz o'zimizga ham kerak emasmiz, amal-taqal qilib
yashaymiz, vaqti-soati kelib, qariymiz – birov moslashadi, birov taqdirga
tan beradi, ko'pchilik o'z o'rnini topolmaydi. Yillar o'tadi, biz ham hayot
sahnasidan tushib ketamiz.

Balki, bu mulohazalar sog'inch va ezilishdan tug'ilgandir, balki, yap-
roqlar shivirini tinglash uchun yana tolzorga borganimda badbin o'ylarim
pardek to'zib ketar. Bir mahallar qonimizni gupurtirgan hayot jozibasi,
kelajakda ro'parangdan chiqadigan minglab yangi-yangi chehralar, tush
va kitoblardan taraladigan sehrli ohanglar... – ularning bari benom-u
nishon yo'q bo'lib ketishi mumkin emas. Dunyoning bu mo'jizalari o'qlar
ostida tilka-pora bo'lishiga... aql bovar qilmaydi.

Bu yerda daraxtlar oltinday tovlanadi, yaproqlar orasida osilib turgan
ryabinalar shokilasi ko'zni o'ynatadi, dala yo'llari ufqqa talpinadi, askar-
lar oshxonasi g'ala-g'ovur, hamma tinchlik haqida gapiradi.

O'rnimdan turaman. Xotirjamman. Mayli, oylar o'tsin, yillar o'tsin –
vaqt mendan hech narsani tortib ololmaydi. Shu qadar tanhomanki,
dunyodan umidimni uzib qo'rganman. Lekin meni mashaqqatli yillar
orasidan opichlab o'tgan hayot tomirlarimda gupurib turibdi. Boshim-
ga tushgan savdolarni yengib o'toldimmi-yo'qmi, bilmayman. Hozircha
tirikman, o'lmagan qul bir kunini ko'radi.

***

1918-yilning oktyabrida, butun front bo'ylab sokinlik hukm surayot-
gan paytda u halok bo'ldi, harbiy axborotlar bittagina jumladan iborat
edi: "G'arbiy frontda o'zgarish yo'q".

U yuztuban yiqildi, ag'darib ko'rishganda qiynalmay jon berganday
tuyuldi, yuzi uxlab yotgan kishinikidan farq qilmasdi, go'yo umri mana
shunday xotima topganidan mamnunga o'xshardi.

Nizom Komil tarjimasi

MUHOKAMA QILAMIZ

1. Sizningcha, muallif nega urush haqidagi quruq rasmiy xabarlarda ishlatiladigan “Gʻarbiy frontda oʻzgarish yoʻq” jumlasini romanga sarlavha qilib olgan? Romanning oʻzbek tilidagi ilk nashri uchun tanlangan “Esizgina yoshligim” sarlavhasi asar mohiyatini qay darajada aks ettiradi?

2. Oʻqigan boblaringiz asosida urushdan oldingi va urush koʻrgan Paulni solishtiring. U halok boʻlmaganida urushdan keyingi hayoti qanday kechishi mumkin edi?

3. Roman muqaddimasidagi “Bu ... garchi zambarak oʻqidan omon qolsa-da, shu urushning qurboniga aylanganlar toʻgʻrisidagi koʻngil izhoridir” jumlasini izohlang. Asar matniga tayangan holda “boy berilgan avlod”ga xos xususiyatlarni aniqlang. Sizningcha, “boy berilgan avlod” tushunchasi faqat Birinchi jahon urushiga xosmi?

4. Adabiyotshunolar asarda ikki muhim ramzni ajratib koʻrsatadilar:
– askar vafotidan keyin boshqasiga qoldiradigan oyoq kiyimi;
– Paul urushdan oldin yigʻgan kapalaklar.

Sizningcha, bu ramzlar nimani anglatadi? Ularning asar gʻoyasini tushunishdagi ahamiyati nimada?

5. Germaniyada Gitler boshchiligidagi natsistlar partiyasi hokimiyat tepasiga kelgach, roman va u asosida ishlangan film taqiqlangan. Buning sabablari nimada boʻlishi mumkin?

6. Remarkning urushga munosabati qadimgi dunyo va oʻrta asrlar adabiyoti, xususan, eposlardagi urushga munosabatdan qaysi jihatlar bilan farq qiladi? Sizningcha, bu oʻzgarishlarning sabablari nimada?

GURUHLARDA ISHLAYMIZ

Urushning ayanchli oqibatlarini tasvirlangan qanday oʻzbek adabiyoti namunalari oʻqigansiz? Shunday asarlardan birini tanlab, “Gʻarbiy frontda oʻzgarish yoʻq” romani bilan solishtiring. Mualliflarning mavzuga yondashuvida qanday farqlarni kuzatdingiz? Bu farqlarning sabablari nimada boʻlishi mumkin?

LOYIHA

Kichik guruhlarda ishleng. Paul yoki uning onasi nomidan siyosatchilarga maktub yozing. Maktubingiz orqali ularni har qanday kelishmovchiliklarni urushsiz, diplomatiya va muzokaralar yordamida hal qilish lozimligiga ishonitiring.

“Gʻarbiy frontda
oʻzgarish yoʻq”
romanini toʻliq
oʻqib chiqishingizni
tavsiya qilamiz.

MUNDARIJA

XVII–XIX ASRLAR ADABIYOTI

Boborahim Mashrab. Gʻazallar.....	6
Muhammad Rizo Ogahiy. Lirika.....	14
Oʻzbek mumtoz adabiyotida ayollar	22
Anbar Otin. “Risolayi falsafayi siyohon”	26
Risolayi falsafayi siyohon	28
XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari oʻzbek adabiyoti (1850–1910).....	36
Muhammad Aminxoʻja Muqimiy. Lirika. Hajviyot. “Sayohatnoma”	42
XVII–XIX asrlar jahon adabiyoti	50
Aleksandr Pushkin. “Yevgeniy Onegin” sheʼriy romani	56
Yevgeniy Onegin (sheʼriy romandan parchalar)	59
Takrorlash	80

XX ASR ADABIYOTI (1910–1930-YILLAR)

XX asr oʻzbek adabiyoti (1910–1930-yillar)	84
Abdurauf Fitrat. “Abulfayzxon” dramasi	88
Abulfayzxon (besh pardali fojia).....	93
XX asrning birinchi yarmi jahon adabiyoti (1900–1950-yillar).....	136
Erix Mariya Remark. “Gʻarbiy frontda oʻzgarish yoʻq” romani.....	140
Gʻarbiy frontda oʻzgarish yoʻq (romandan boblar).....	144

O'quv nashri

Zulxumor Inomovna Mirzayeva, Komil Qudratovich Jalilov

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
10-sinfi uchun darslik*

2-qism

Muharrir Xurshidbek Ibrohimov

Badiiy muharrir Sarvar Farmonov

Rassom Ilhom Xolxo'jayev

Dizayner Kamola Ahmedova

Texnik muharrir Akmal Sulaymonov

Musahhih Orifjon Madvaliyev

Sahifalovchi Xurshidbek Abdulboqiy o'g'li

Bosishga 05.08.2024-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x84 1/8.

"Helvetica" garniturası. Kegli 12. Ofset bosma.

Shartli bosma tabog'i 19.53. Nashriyot-hisob tabog'i 14.30.

Adadi 590 972 nusxa. Buyurtma 10.

"TOSH TEKISTIL I SPORT GROUP"

Manzil: Toshkent vil. Bekobod tumani,

Yoshlik-2 MFY, 10/96

Ijaraga beriladigan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbarlari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marta foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari bor, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, lekin qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta joylangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqova yirtilgan, ustiga chizilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.

Respublika
ta'lim markazi

ISBN 978-9910-718-24-3

9 789910 718243

@ELEKTRON_DARSLIKBOT dan yuklab olindi.